

DAMAGE BOOK

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192870

UNIVERSAL
LIBRARY

प्रवाहपतित

लेखक :

गो. कृ. पानसे

फेब्रुवारी १९४०

प्रकाशक :

शं. वा. कुलकर्णी,
छाया प्रकाशन, कोल्हापूर.

सोल एजंट— महाराष्ट्र ग्रंथ-भांडार, कोल्हापूर.

मुद्रक :

वा. ना. ठकार,
भीमिदेश्वर प्रेस, कोल्हापूर.

पुरस्कार

५९२

रा. पानसे यांची ' प्रवाहपति ' ही दीर्घ कथा वाचली. एका बेट-कीतच ' समाप्त ' पर्यंत येऊन पोचलो आणि मग घड्याळाकडे पाहिले. दोन तास होऊन गेले होते ! रा. पानसे यांची निवेदन पद्धति इतकी चित्तवेधक आहे. अनामिक प्रकरणे एकामागून एक संपतात आणि ' प्रवाहपति ' प्रमाणे कथानकाच्या ओघात आपण वाहत जातो.

रा. पानसे यांनी प्रस्तुत कथेत कुठलाहि सामाजिक प्रश्न सोडविण्याचा चंग बांधलेला नाही अथवा एकाद्या समस्येवर ' क्ष ' किरणे टाकण्याची हांवहि धरलेली नाही. हिंदुस्थानांतील सर्वश्रेष्ठ राजकीय संस्थेत (काँग्रेसमध्ये) काम करित असूनहि राजकारणाची ' टक्की ' त्यांनी कुठेहि चालविली नाही. प्रणयांतील गुंतागुंती पुस्तकांत भरपूर आहेत. पण विकृत चित्रणाने रंजकता आणण्याचा प्रयत्न नाही. या सर्व नकारात्मक विशेषांबद्दल मी रा. पानसे यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

प्रस्तुत कथेचा नायक ' नाना ' हा असून त्याच्या जीवितांतील रहस्यमय प्रणयावर कथेची उभारणी करण्यांत आलेली आहे. निर्मलेचे जन्म-रहस्य कळल्याने नानाचा मनोभंग होतो, आणि नानाकडून ज्या तऱ्हेच्या व जितक्या उत्कटतेच्या प्रेमाची अपेक्षा सरोजनं केलेली असते त्या तऱ्हेचे व तितके उत्कट प्रेम त्याच्याकडून न मिळाल्यामुळे सरोज जीवनयात्रा संपविते. कादंबरी वाचून झाल्यावर डोळ्यांच्या ओलसर झालेल्या कडा पुसण्यासाठी हात तिकडे वळतात. इतका करुणरस चांगला साधला आहे. एका श्रीमंत जमीनदाराशिवाय पट्टीचे खलप्रकृति पात्र कोणी नाही. जगांतली दुःखे व निराशा हीं दुष्ट माणसांच्या कारस्थानाचींच फळे असतात

असें नाही. सर्वजणें चांगलीं असून देखील शोकान्त टाळतां येत नाही, असा 'संसारोऽयमतीवविचित्रः' आहे!

लेखकाची भाषा ललित आहे. क्रियापदे गाळून कचित् जोर आणण्याचा लेखकाचा प्रयत्न चांगला साधला आहे. विकसन याला 'उःफूलन' हा शब्द विशेष प्रसन्न मला तरी वाटला नाही. 'रश्मी' ह्या सुट्या शब्दाने सूर्याचा बोध होणार नाही. 'चेहरा गोड स्मित केलेला होता.' असें वाक्य कानाला विचित्र लागतें. असो. हे दोष परिश्रम, अध्ययन व सावधानता यांयोगें सहज जाण्यासारखे आहेत.

रा. पानसे यांच्या अंगी सहानुभूति व लेखनकौशल्य हे गुण निःसंशय आहेत. ते त्यांनीं तपश्चर्येनें वाढीला लावले तर लोकप्रिय कथालेखक म्हणून चमकण्यास त्यांना अडचण पडूं नये असें मला वाटतें.

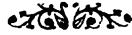
आनंद कार्यालय, पुणे.

२३।१।४०

}

गोपीनाथ तळवलकर

मंदिर-प्रवेश

मंदिरांत नवीनच प्रवेश करावयाचा म्हणजे किती धोक्याचें. अस्पृश्यांनीं मंदिरांत प्रवेश करावयाचा ज्या वेळीं चंग बांधला आणि प्रत्यक्ष प्रवेशाच्या इराद्यानें त्यांनीं मंदिराच्या पायरीवर पहिलें पाऊल टाकलें त्या वेळीं स्पृश्यास्पृश्यांमध्ये झालेल्या डोकेफोडीचें भयाण चित्र, त्या प्रसंगाची आठवण झाल्यावर, माझ्यापुढें उभें राहतें. आणि मग भीति वाटूं लागते—

मनांत विचार येतो कीं, सरस्वतीच्या मंदिरांत शिरावयाचें असेल तर— तर आपल्याला त्या मंदिरांत प्रवेश मिळेल का ? आपण त्या मंदिरांत शिरण्याकरितां अस्पृश्यच नाहीं का ? तिचे सेवक आपला तेजोभंग नाहीं का करणार ? पण ‘ भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस. ’ आपण जों जों भ्यावें तों तों त्या देवीच्या मंदिरांत नुसता प्रवेश मिळणें लावच. मग तिची सेवा आपल्या हातून कशी घडणार ? त्यासाठीं मी ठरविलें कीं, आपली प्रवेशाची तयारी ठेवावी आणि कोणी प्रोत्साहक मिळाल्यास पुढें पाऊल टाकावें.

त्याप्रमाणें अगदीं सुरवातीलाच मी माझी ‘ प्रवाहपतित ’ दीर्घकथा वाङ्मयांत अधिकार असलेल्या एका माझ्या हितचित्तकाना दाखविली. त्या वेळीं त्यांनीं मला ‘ मंदिर-प्रवेश ’ करण्यास प्रोत्साहन दिलें. त्यांच्या प्रोत्साहनानें उत्तेजित झाल्यावर माझे स्नेही श्री. शंकरराव कुलकर्णी यांनीं ती प्रकाशित करण्याची जबाबदारी स्वतःवर घेऊन ती त्यांनीं अति अल्प काळांत पार पाडली. अभ्यासू चित्रकार इंदू गोळे व रा. पंडित देशपांडे यांनीं आपल्या कलेच्या अभ्यासाचा अमूल्य वेळ खर्चून मलपृष्ठावरील चित्र तयार करून दिलें. सगळ्या गोष्टी झाल्या. मंदिर-प्रवेशाची सर्वतोपरी

सिद्धता झाली; परंतु प्रथमतःच कोठेंहि एकाकी प्रवेश करणें बिकटच. बरोबर कोणी माहितगार आणि स्नेहानें सल्ला देणारे असल्याशिवाय भीति मोडून प्रवेश होत नाही. श्री. गोपीनाथ तळवलकर यांनीं हे शेवटचें पण अतिशय महत्वाचें सहाय्य मला केलें.

या व आणखी माझ्या बऱ्याच स्नही मंडळींनीं मला सहाय्य करून माझें श्रीदेवीसरस्वतीच्या मंदिरांत प्रथम प्रवेश करणें सुलभ केलें, याबद्दल या सर्व मंडळींचा मी अत्यंत आभारी आहे.

पुणें,
ता. २३।१।४० }

गो. कृ. पानसे.

गृहिणी-जीवन माला

उद्देश—स्त्रियांना विशेषतः गृहिणींना मार्गदर्शक व उपयुक्त होतील अशी पुस्तके प्रसिद्ध करणे.

नियम—(१) आठ आणे प्रवेश फी भरून मालेचे कायम ग्राहक होणारांस मालेचे प्रत्येक पुस्तक पाउणपट किंमतीस मिळेल. मात्र कायम ग्राहकानें मालेची प्रसिद्ध होणारी सर्व पुस्तके घेतली पाहिजेत.

(२) या मालेंतून वर्षांत दोन अगर तीनच पुस्तके प्रसिद्ध होतील.

(३) मालेचे ध्येय स्त्रीजीवनाला पोषक असल्यामुळे त्या बाबतींत अनुभविक स्त्रियांनी केलेल्या सूचना ग्राह्य मानून प्रत्येक पुस्तकप्रसिद्धीच्या वेळी त्याचा विचार केला जाईल. यासाठी या मालेमुळे स्त्रियांना विचार-विनिमयाची जागा म्हणून या मालेचा उपयोग करता येईल.

(४) मालेचा उपयोग सर्वसाधारण स्त्रियांना व्हावा म्हणून पुस्तकाच्या किंमतीकडे व घरपोंच पुस्तके देण्याकडे विशेष लक्ष पुरविले जाईल.

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार }
कोल्हापूर. }

व्यवस्थापिका,
कु. आका कुलकर्णी.

प्रवाहपतित

१

तेजोराशीचीं बालकिरणे सभोवतालच्या प्रदेशांवर पसरलीं होती. क्षोपें-
तून जागे व्हावें, आणि आलेला आळस घालविण्याकरतां हातपाय
ताणावेत, तद्वत्तच तीं किरणें आपल्या अंथरुणावर हातपाय ताणून एक-
प्रकारचे नृत्यच करीत आहेत असा भास होत होता. त्याच्या नृत्याला
साथ म्हणूनच की काय— मंदगतीनें पवनाचें संगीत, हिरव्याचार वृक्ष-
वेळींसमवेत चाललें होतें. आपण गायनात किती कुशल आहोंत—हैं
दाखविण्याकरिता पवनानें त्यावेळीं मंजूळ ताना घेण्यास सुरवात केली
होती. म्हणूनच नर्तकाचे अंगावरील दागदागिने—दंवबिंदू चमकतांना दिसत.

नाना मात्र गुलाबी क्षोपेंत निमग्न झाला होता. कसल्यातरी जन्मा-
दारीतून सुटल्यानंतर ज्या सुखशय्येचा मनुष्य उपभोग घेतो; त्यावरच
ही स्वारी आज अशा रम्य वेळीं अर्धवट जागृतावस्थेत खुशाल विश्रांति
घेत पडली होती. जणू प्रांजलपणाचें प्रतीकच त्याच्या मुखावर विनटलें
होतें. तो गोरा नव्हता; तांबूस वर्णाचें गुलाबी तेजोवलय त्याच्या निद्रा-
च्छादित मुखमंडलावर दृष्टिगोचर होत होतें. चेहरा गोड स्मित केलेला
होता. केसांचा एक पुंज कपाळावर आलेला होता. डोळे पापण्यामध्ये

लोपले होते. पूर्वेकडील खिडकीतून येणारं कोवळें ऊन त्याच्या गालावर पडलें होतें.

किती आनंदांत नाना निजला होता. पण त्याच्या या गोड गुलाबी क्षोपेचा मोड एका माशीनें केला. एक माशी त्याच्या उजव्या गालावर बसली. तिचें अस्तित्व त्या नाजूक कपोलाला समजलें. आणि तिला घालविण्याकरतांच त्याला त्या गुलाबी क्षोपेचा त्याग करावा लागला. त्याग, —प्रिय गोष्टींचा वियोग सहन होत नाही. आणि तो सहन करतेवेळीं मन अधिकच दुर्बल होतें. त्याच्यावर जुलूम करावा लागतो. मनाची अतिशय ओढाताण होते. त्या माशीच्या अकस्मिक स्पर्शामुळें त्याची तंद्री भंग झाली. साहजिकच त्याच्या तरुण हातापायांची हालचाल सुरू झाली. तेंही एक प्रकारचें नृत्यच—

त्याच्या खोलीत सरोज आली. त्याचें लक्ष तिच्याकडे नव्हतेंच. गुलाबी क्षोपेच्या समारोपाच्या समारंभांत तो दंग झाला होता. ती त्याच्या-समोर जाऊन उभी राहिली तरी तो गप्पच.

“आज फिरायला नाहीं यायचं वाटतं?” ती म्हणाली.

“हो! सरोज, विसरलोंच शेवटीं—पण—आज नाहीं गेलं तर नाहीं चालायचं कां? ऊन पाहिलंस कां किती कडक पडलं आहे—” बोलतां बोलतां तो उठला. केसावरून कंगवा—ब्रश फिरवून त्यानें अंगांत शर्ट घातला.

“तूं नेहमी अस्सं करतोस! परीक्षा संपली ना?” ती म्हणाली.

“आजचा दुसराच दिवस उजाडला” किंचित् हंसला तो.

“म्हणजे, परीक्षेनंतर मला वाटतं जग क्षोपेंतच गुंग रहातं नाही?” ती त्रासली होती.

“तें मला माहीत नाही सरोज, उद्यां जर तुझ्याबरोबर फिरायला नाहीं आलों तर—” तिच्यापुढें येऊन तो एकदम म्हणाला, “तर तूं मला वाटेल ती शिक्षा कर! सजा सुनाव!! कैदेत ठेव!!! आतां—”

“अनियमितपणा मात्र तूं नियमितपणें पाळतोस.”

“रागावलीस कीं काय? आणि हें पुस्तक कसलं?”

“ मला पाहिजे तें वाचायला ” त्याचा हात बाजूला सारून ती म्हणाली.

“ माझं झाल्यावर तूं वाच की, सरोज-सरोज रागावूं नकोस पण -ने तें पुस्तक- ”

“ ने तें पुस्तक- ” त्याला वेडावून ती चालूं लागली. खोलीच्या दारांतून तिनें एकदां मागे पाहिलें. ती रागानें तप्त झाली होती. श्वासो-च्छ्वास जलद होत होता. तिच्या शरीरांतील सर्व नसा जणूं थयथयाट करीत होत्या सर्व शरीरभर.

२

काकू घरांत सकाळच्या गृहकृत्यांत गुंतल्या होत्या. सरोज फिरायला म्हणून गेलेली त्यांना माहीत होतें. आणि त्यामुळे ती स्वैपाकघरांत उशीराच येणार, म्हणून त्यांचें काम जरा सावकाश चाललें होतें. परंतु ती नानाच्या खोलीतून तशीच स्वैपाकघरांत आली. तिनें हातांतलें पुस्तक काकूच्या समोर भिरकावून दिलें आणि मोठ्या रागानें ती म्हणाली. “ काकू! तुझा लाडका नाना बघ किती वेळ शोपतो. अजून देखील तो उठला नाही. ”

भिरकावलेल्या पुस्तकांतून एक अर्ध-कार्ड बाहेर आलें होतें. तें सरोजनें चटकन् उचलून घेतलें. आणि तिनें त्या कार्डावर क्षणभर दृष्टि धरली. “ आणि हें पहा-पहा-पहा ” असें म्हणून तिनें तें कार्ड काकूंना दाखविलें. तो एक फोटो होता.

तो फोटो पाहिल्यावर काकुंचें अंग एकदम शहारलें. त्यांनीं तो फोटो तिच्या हातांतून घेतला. त्या फार भ्यायल्या होत्या, घाबरल्या होत्या. तितकेंच त्यांचें तोंडही केविलवाणें झालें होतें.

“ हा होता कुठें ? ” त्यांनीं विचारलें.

“ त्याच्या पुस्तकांत— ” हें वाक्य बोलतांना मत्सरानें ग्रासलेल्या स्वभावाशीं ती तादात्म्य पावली होती. तरी पण आईची घाबरलेली वृत्ति पाहून तिलाही किंचित् भीति वाटली. म्हणून ती म्हणाली “ काकु तूं घाबरलीस कां ? ”

“ सरोज हें जर त्यांना कळलें तर ते त्याला घरांत ठेवावयाचे नाहीत — त्यांना असं आवडत नाही — आणि त्यांचा हेतु फार निराळा आहे. ”

हे काकुंचे शब्द ऐकून तर तिला फारच आनंद झाला. नानाची खोड मोडावयाचें साधनच मिळाल्यासारखें झालें तिला.

“ काकु, कर्मानुसार होणाऱ्या या गोष्टी— ” एखादा तत्ववेत्ता संचारला होता जणू तिच्या शरीरांत. “ क्रमप्राप्त आहेत या गोष्टी आणि असं कांहीं झाल्याशिवाय माणसं शुद्धीवर येत नाहीत. ”

“ तें खरं. सरोज, तुझ्यासारखाच तो मला. तीनच वर्षांचा होता. त्याला लहानाचा मोठा मी केला. त्याला कांहीं झालं तर मला बरं वाटेल कां ? ”

“ तेंच ना ! तुझ्या मुलानं सुधारावं असं वाटत तुला ? ”

काकु कांहींच बोलल्या नाहीत. त्यांची भीति दुणावतच जात होती. पुढें काय करावें हें त्यांना सुचेंना. तो फोटो फाडून टाकून त्याच्या चिंध्या तुकडे करावेत असें त्यांना वाटलें. तसें करण्यास त्या प्रवृत्तही झाल्या; पण सरोजनं त्यांना तसें करूं दिलें नाही. तिनें तो फोटो त्यांच्या हातांतून घेतलाच.

हातांत फोटो आल्यावर विजयी योद्ध्याला जो आनंद होतो तो तिला झाला. सूडभावना हीच या वेळेला तिच्या अंगांत संचारली होती, स्त्रियांचा स्वाभाविक भित्रा स्वभाव आणि त्यांची स्वाभाविक आर्द्रता यांचा लोप

झाला होता. आणि त्यामुळे तिचे जीवित तिलाच रुक्ष वाटू लागले होते. त्या रुक्षतेत सुद्धा तिला अमित आनंद झाला होता. म्हणूनच ती फोटो हातांत पडतांक्षणीच तेथून आपल्या खोलीत निघून गेली.

काकूंच्या समोरून सरोजनं स्वैयंपाकघरांतून पाय काढला तरी त्या कसल्यातरी विचाराच्या नादांत असल्यामुळे त्यावेळेस त्या तिला कांहीं विचारू शकल्या नाहीत. दादाकाकांच्या एकंदर स्वभावाविषयी त्यांचे विचार चालले होते. त्यांचा स्वभाव किंचित् हट्टी होता. निग्रहपूर्वक ते एखादी गोष्ट करीत. त्यांचा राग शांत करणे फार जिकिरीचें आणि धाडसाचें काम. निदान त्यांच्या घरातल्या माणसांना तसें वाटे. बाहेरच्या माणसाशीं ते अतिशय सलोख्यानें वागत आणि क्वचित् व योग्य वेळीं ते रागाची अंमल बजावणी करीत.

त्या लहानशा शहरांत एक प्रमुख व्यक्ति म्हणून दादाकाकांची गणना होत होती. दादाकाका जरी सनातनी नव्हते तरी त्यांना, सुधारक म्हणविणाऱ्यांच्या बऱ्याचशा गोष्टी आवडत नसत. विशेषतः तरुण आणि तरुणी यांच्या विवाहपूर्व प्रेमसंबंधावर त्यांचा फार कटाक्ष असे. त्यांना ते प्रेम आहे-जाज्वल्य, आणि पवित्र आहे हें पटत होतें. पण त्यांचें स्तोम माजविलें कीं त्यांना चीड येई. त्या प्रेमाचें कांहीं बरें वाईट झाल्यास त्याचा परिणाम प्रेमवद्धाच्यावर होऊं नये असें त्यांचे मत होतें.

या त्यांच्या स्वभावधर्मांमुळे या फोटो प्रकरणांत काय काय होईल याचा पूर्ण कयास काकू जरी करू शकत नव्हत्या, तरी घरांतील वातावरण आहे त्या स्थितीत राहिल असें मात्र त्यांना वाटत नव्हतें.

म्हणून तो फोटोच नको कुणाच्या दृष्टीस पडायला, असें त्यांना पुन्हा वाटलें. आणि सरोजलाही चार शब्द सुनवावेत याकरतां त्यांनीं तिला हळूच हाक मारिली. परंतु ती तेथें नसल्याचें त्यांच्या त्याच वेळीं लक्षांत आलें.

३

सरोज स्वैयंपाकघरांतून उठून आपल्या खोलीत येऊन बसली होती. ती आनंदानें बेहोष झाली होती. तिच्यावर अनुरक्त असलेला नाना अलीकडे विरक्त कां होऊं लागला ह्याचें कारण आज तिला सांपडलें होतें. आणि त्याची विरक्तता कशी घालवावी या बाबतीत तिला प्रौढ विचार न सुचतां पोरकट विकारांचें वावटळ तिच्या डोक्यांत सुरूं झालें होतें. आणि लहान मुलांना शोपाळ्यावर हेलकावे खातांना जशा आनंदानें गुदगुल्या होतात, त्याच प्रमाणें या विकाराच्या झेल्यावर हेलकावे खात असतांना तिला आनंद होत होता.

अभ्यासाच्या टेबलासमोरील खुर्चीवर ती जाऊन बसली होती. हातांत तो फोटो होताच. त्याच्याकडे ती वारंवार पाही आणि तत्क्षणीं तिच्या मनांत नानाप्रकारचे भावनोद्गम होत. लगेच ती आरशासमोर जाऊन उभी राही. आणि असें तिनें किती तरी वेळां केलें. शेवटीं त्रासली ती. कंगवा घेतला, आणि केसांची भूषा वाढविण्यास सुरवात केली तिनें. पावडर, पोमेड, स्नो, नाना प्रकार झाले, पण त्या फोटोशीं तिचें सौंदर्य स्पर्धा करूं शकेना.

एक निःश्वास सोडून ती आपल्या खुर्चीवर जाऊन बसली. तो फोटो तिनें दूर फेकून दिला. आणि दोन हातांच्या अर्धसंगम केलेल्या उशीवर तिनें आपलें कपाळ टेकलें.

इतक्यांत “ सरोज—मी आलों—फिरायला जायचं ना ? ” तिला ऐकूं आलें.

तिनें तशीच आवाजाच्या दिशेला मान फिरविली. फिरायला जाण्याच्या तयारीनें तो आला होता. त्यानें अगदीं साधाच पोषाख केला होता. परंतु त्याच्या शरीरावर तो खुलून दिसत होता. डोक्यावर किंचित् चक्काकणारे काळे केस विषमतेनें दुभंग झाले होते. ऐन तारुण्याचा

तजेला अणूमात्र काळा झालेला त्याचा वरचा ओठ जास्ती भासवीत होता. सरोज त्याच्याकडे पहातच राहिली होती.

“सरोज—” त्याने पुन्हा हाक मारली. तिने तोंड फिरविले. तो तिच्याजवळ गेला. आणि तिच्या पाठीवरून हात फिरवून त्याने तिला पुन्हा हाक मारली. तरी देखील तिने त्याच्याकडे पाहिले नाही.

तो परत फिरला.

इतक्यांत त्याच्या दृष्टीस तो तेथेच जमिनीवर पडलेला 'फोटो आला. आश्चर्य वाटले त्याला.

घाबरला तो.

“निमा !” तो एकदम बरळून गेला.

“नुसते निमा नव्हे; प्रिय निमास—” सरोज खडबडून जागी झाल्यासारखे होऊन म्हणाली. “आणि तें कपलेट वाच.” तेवढ्यांत तिने तो फोटो स्वतःच्या हातांत घेऊन वाचण्यास सुरवात केली.

“कमलिनी फुलते सरोवरी, किती दूर तरी।

हृदयीं रसिका प्रिय भारी, नच अन्हेरी !”

वाचून झाल्यावर ती म्हणाली, “नाना शोभतं ना तुला हे ? कोण रे आहे ही निमा ? तिचं तुला इतकं वेड कां लागलं ? तुला मी सांगायला हवं आहे असें नाही; परंतु असल्या प्रेमाच्या फंदात पडून नकोस. याचे परिणाम चांगले होतात, आणि होत नाहीतही—आणि असं असतांना आभासमय भविष्यावर विश्वास ठेवून वागणं निदान तुझ्या-सारख्या तरुणाला तरी बरं दिसत नाही. काकांना यातलं समजलं तर—” ती गप्प बसली.

इतका वेळ नाना बर्फ झाला होता. काकांचे नांव ऐकल्यावर तो आतून वितळायला लागला. एकामागून एकेक विचार त्याच्या डोक्यांत सुरू झाले. सरोजचे शब्द त्याला विचित्र वाटू लागले. तिला तो कांहीं तरी बोलणार होता. त्याचे ओठ थरथरत होते. पण शब्द बाहेर पडेना. नाना कांहीं बोलणार आहे असें तिलाही वाटत होते म्हणून परिणामाच्या भेसूर चित्राची प्रस्तावना करण्याचें थांबवून ती एकदम स्तब्ध झाली

होती. तो आतां बोलेल, क्षणानें बोलेल म्हणून ती त्याच्याकडे अधीरतेनें पहात होती. पण तो कांहींच बोलत नाही असें पाहून तिनेंच पुन्हा बोलण्यास सुरवात केली. पहिल्यापेक्षां ती पुष्कळच शांत झाली होती.

“ नाना—! नाना—! नाहीना बोलत तूं ? तुझ्या कृत्याचा तुला पश्चात्ताप होत नाही ना ? ” यापुढें ती थोडा वेळ थांबली. परंतु तिच्यानें रहावेना. ती आपल्या जागेवरून उठली, अगदीं त्याच्याजवळ आली. पदराचें टोक दोन्ही दातांमध्ये तिनें धरलें हातें. “ नाना मी काय समजूं ? ” ती म्हणाली आपण हें काय बोलून गेलों असें तिला वाटलें. आणि साहजिकच तिची दृष्टि खालीं वळली.

नानाच्या कानांत तिचे शब्द शिरत नव्हतेच. पण ती कांहीं विचित्र बोलते आहे असें त्याला भासत होतें. त्यामुळें तो मनांत अगदीं त्रस्त झाला होता.

“ सरोज, पुरे ना आतां. घायाळ झालों बरं मी ! ” तो म्हणाला. केविलवाणी झाली होती त्याची स्थिति. तो हळव्या मनाचा होता. दादाकाकांचा राग सहन करण्याची त्याची ताकद नव्हती. आजपर्यंत ते त्याच्यावर कधीं रागावले नव्हते. ते रागावले तर त्यांना उलटीं उत्तरे देऊन वेळ मारून नेणें त्याच्या बुद्धीला पटेना.

अपार विचारसमुद्रांत भटकत असलेलें त्याचें मन अचानक किनाऱ्याशीं आलें.

‘ सरोज ! ’ त्यानें हाक मारली.

व्यक्ति नेहमींच्या परिचयांतली जरी असली तरी तिचें रूप निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळें दिसतें.

सरोज किंचित् अधोवदन झाली होती. काळ्याभोर केसांचा सैलसा अंबाडा तिच्या मानेवर रुळत होता. आणि त्यावर निशिगंधाच्या फुलांची वेणी घातली होती. वेणीतील हिरव्या तांबड्या लोकरीचे तुकडे आणि चांदेरी कलाबूत थोड्या हालचालीबरोबर अति गोड थर-थरे. फुग्याखालून डोकावणाऱ्या तिच्या कानांतील कुड्या नानाकडे जणूं रागानें पहात होत्या. पदरानें डाव्या खांद्याचा आधार घेतलासें करून

इतस्ततः वावरण्यास सुरवात केली होती. (विनय आणि शालीनता यांविरुद्ध बंडच ते—असें म्हटल्यास आमच्या जुन्या जमान्याला पटेल.)
यामुळें त्याला ती फार सुंदर दिसली. तिच्यापासून त्याला हलवेना.

‘ सरोज—’ तो पुन्हां म्हणाला.

तिनें वर पाहिलें.

तिच्या डोळ्यांत पाणी चमकत होतें. नजरेला नजर ! पण अर्ध क्षणच.

❧ ❧ ❧ ❧

तिच्या खोलींतून बाहेर पडल्यावर नाना एक बॅग घेऊन घराबाहेर पडला.

४

“ सरोज—

घरांतून बाहेर पडतांना विचार करण्यासारखी माझ्या मनाची स्थिति नव्हतीच. माझें आतांपर्यंतचें आयुष्य म्हणजे तूं, काका आणि काकू. या तुमच्या प्रेमळ विश्वांत मी दिवस काढले, लहानाचा मोठा झालों. शिकविला गेलों—

आणि आतां घराबाहेरच्या विश्वांत—जेथें कोणी कोणाचें नसतें, प्रेमळ शब्दावरून वहाणारा वारा सुद्धां अंगाला स्पर्श करूं शकत नाहीं— असें रखरखीत वाळवंट तुडविण्याकरतां निघालों. परंतु या वेळेला हेंच मला उचित वाटलें.

माझा इतिहास संपूर्णपणे जरी मला माहीत नसला तरी मी एक तुझ्या काकूचा मानसपुत्र आहे हें मला ठाऊक आहे. मी एक पाळलेला मुलगा असल्यामुळे मला तुझ्या अनुरोधानें वागतां आलें नाहीं. आणि वागण्याचा अट्टाहास केला असता तर यापूर्वीच कदाचित् मला तुझ्या घराचा उंबरा सोडावा लागला असता.

तुला हे विचार पटोत न पटोत सरोज, पण मला प्रेमाविषयी थोडी निराळी कल्पना आहे. प्रेमाच्या मुळाशीं परिस्थिति असते. केवळ आकर्षणच असतें असें मानायला मी तयार नाहीं.

रागावूं नकोस. तूं मला या कृत्याबद्दल धन्यवादच द्यावेस असे मी इच्छितों. प्रवाहाचे तीर सोडून प्रवाहांतच उडी टाकली आहे खरी—चांगले पोहणारेमुद्धां प्रसंगीं बुडतात हें मी जाणून आहे.

माझा नमस्कार काका-काकूंना सांग हं—विसरूं नकोस—

नाना.”

जेवावयाची वेळ झाल्यामुळे सरोज नानाला बोलाविण्याकरतां गेली. परंतु नाना खोलींत तिला दिसला नाहीं. त्याच्या टेबलावर वरील पत्र पडलें होतें. तें तिनें उचललें आणि वाचलें.

एखाद्या गोष्टीची मुद्दाम आठवण टेवावी आणि ती ऐन वेळीं विसरावी, त्यामुळे जशी मनाला रुखरुख लागते तसें तिचें झालें. खोलींत शिरण्यापूर्वी तिचा संकल्प असा कीं, नानाशीं थोडें गोड बोलावयाचें—त्याच्या मनाचा शीण थोडा कमी करावयाचा (प्रेम-प्राप्तीचा हा एक मुत्सद्देगिरीचा डाव असावा!) पण त्याच्या या आकस्मिक जाण्यानें ती अगदी हतबुद्धच झाली. यापूर्वी ती कितीदां तरी त्याच्यावर रागावली होती. पण तें रागावणें तितकेंच असे. लवकरच त्यांच्यामध्ये मित्रत्वाचा तह होई. उलट अशा वेळीं गाढ मैत्रीचा एखादा धागा जास्तीच विंगला जाई.

त्यामुळे या खेपेला तिला कांहीं तरी चमत्कारिकच वाटूं लागलें. तो जावा अशी तिची मुळींच इच्छा नव्हती. उलट तिला तो तिचा सहकारी म्हणून पाहिजे होता. मात्र प्रेमाची केविलवाणी कौतुक प्रदर्शनी

तिला करावयाची नव्हती. प्रेमानें विव्दळ होऊन तिला वागावयाचें नव्हतें आणि म्हणूनच तिचे असे उलटे पालटे डाव चालले होते.

पण त्यांचा उपयोग कांहींच झाला नाही. कशी तरी ती जेवण-घरांत पानावर येऊन असली. जेवायचें नाही म्हटलें तरी पंचाईत—लगेच कां जेवायचें नाही या प्रश्नाचें सार्थ उत्तर देण्याची तयारी असावयाला पाहिजे—नाना निघून गेला असें एकदम सांगितलें तर विनाकारण भलत्या वेळेला घरांत कळोळ माजावयाचा आणि काकूचा जीव तिळ तिळ तुटावयाचा. या सर्व विचारांमुळे तिनें कांहीं न झोलातांच पानावर बसून घास घेण्यास सुरवातही केली.

‘ नाना कुठं आहे गं— ’ काकूनीं तितक्यांत विचारलेंच.

‘ खोलींत नाही तो, मी पाहून आले ’ असें कसें बसें तिनें त्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें.

काकांनीं नानाच्या नसण्याला विशेष महत्त्व दिलें नाही. कारण ‘ असेल कांहीं काम— गेला असेल बाहेर ’ असें त्यांना वाटत होतें. शिवाय नाना आणि काका बरोबर जेवण्याच्या प्रसंग फक्त सुट्टीच्या दिवशींच येत असे. त्यामुळेही त्यांना नानाच्या नसण्याबद्दल विशेष वाटलें नाही. परंतु सरोज आज ठिकाणावर नाही. कांहीं तरी विघडलें असावं तिचें— रागावली असावी कुणावर तरी ती— किंवा ‘ ही ’ तरी तिला झोलली असावी असा त्यांचा तर्क वहात होता. म्हणून तिची मुद्रा प्रफुल्ल करणाऱ्याच्या इराद्याने ते मुद्दामच या वेळेला म्हणाले, ‘ आज आपल्या इथें पाहुणे यायचे आहेत. सरोजला जरा चहा करायला शिकव. ’

‘ काकू शिकविणार नी मला—पण काका हें हो कसलें खूळ ! ज्यांनी त्यांनी उठावं आणि मुलींना पहातच सुटावं. आम्ही नाही पहात कधीं मुलांना — ’ ती म्हणाली.

‘ सारजा— ’ काकू झोलण्यास सुरवात करीत होत्या. त्या कधीं कधीं सरोजला सारजाही म्हणत.

‘ काकू, तुझं पुरे हो ! आपल्याला चांगली बायको मिळावी अशी त्यांची इच्छा असते, आणि म्हणून हे प्रत्येकाच्या घरोघर हिंडत असतात. ’

यावर काका शांतपणें म्हणाले, ‘सरोज आतां शाहाणी झालीय. आज सात वर्षें ती या प्रकारचें शिक्षण घेतीयनां ! पण सरोज लक्षांत ठेव, मुलं मुलीपेक्षां मोठी असतात. त्यांना तितकं ज्ञान आलेलं असतं. म्हणूनच ती मुली पाहूं शकतात. तुम्ही लहान असतां, तुम्हाला अक्कल नसते, म्हणून तुमच्या आईबापांना स्थळं पहावीं लागतात. उगीच आपलं ज्ञान लोकाना दाखवूं नये. चार पुस्तकें वाचलीं म्हणजे तुम्ही शाहाण्या नाहीं झालांत. त्यामुळं फक्त फाजीलपणाची पोपटपंची तुम्हाला येऊं लागली. इतकाच त्याचा अर्थ !’

‘मुली लहान असतात वाटतं?’ सरोज म्हणाली आणि थांबली. या विषयावर ती पुष्कळ बोलणार होती. पण बोलूं कां नको या विचारांत ती होती. पण शेवटीं ठाम मतानें तिनें बोलायचें नाहीं असें ठरविलें. कारण ती असावी तितकी योग्य मनस्थितींत नव्हती.

तोंडांत जात असलेला घास दोनचार वेळां परत फिरव्या. त्यामुळें झालेल्या प्रकाराला पुन्हा ताजेपणा येत होतां आणि सहाजिकच तिचा हात खिशातल्या फोटोकडे वरचेवर जात होता.

किंचित् वर राहिलेला फोटोचा भाग काकांना दिसला. त्यांनी तो तिच्याजवळ मागितला. फोटो जर त्यांच्याजवळ दिला नाहीं तर नसत्या संशयाचें भूत काकांच्या डोक्यांत शिरावयाचें. सुधारलेलीं मते अगोदरच तिच्या तोंडून बाहेर पडलेली होती. त्यामुळें तिला तो फोटो त्यांच्या जवळ देणें भाग पडलें.

फोटो पाहून त्यांनी फोटोखालील दोन ओळी वाचल्या. ते तसेंच उठले, आणि रागांतच हात धुवून आपल्या बसण्याच्या खोलींत निघून गेले.

हात धुतां धुतां ते म्हणाले, “नाना आल्यावर त्याला प्रथम माझ्याकडे पाठवून द्या !”

—पण होता कुठें तो त्या गांवांत.

घरांत काका आणि बाहेर दादाकाका असे त्यांचे संबोधन होतें. ते रागीट होते, आणि प्रेमळही पण होते. जितकें सरोजवर ते प्रेम करीत तितकें नानावरही त्यांचें प्रेम होतें. नानावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. तो असे वाह्यात चाळे करणार नाही, निदान त्यांच्या धोरणाबाहेर जायचा नाही अशी त्याची खात्री होती. पण तो फोटो नानाच्या स्वाक्षरीसह त्यांच्या दृष्टीस पडल्यावर त्याच्या 'वाह्यातपणा' बद्दल ते निःशंक झाले.

दादाकाका म्हणजे काहीं सामान्य व्यक्ति नव्हती. त्या त्यांच्या ५०।६० हजार वस्तीच्या गावात दादाकाका एक प्रमुख गृहस्थ म्हणून वावरत होते. अधिकारी या नात्याने सरकारी अंमलदारांचा ते मान-सन्मान, सत्कार जरी करीत नव्हते तरी खाजगी रीतीने गांवच्या लोकांची बाजू माझून योग्य अशा सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रसंग ते दवळीत नव्हते. त्या एवढ्याशा गांवात दादाकाकांच्या नेतृत्वाखाली निरनिराळे संघ निर्माण झाले होते. आणि त्यांचे कामही व्यवस्थित चालत होतें. त्यामुळे दादाकाका आसपासच्या खेडोपाड्यांत सुद्धा लोकांच्या पूर्ण परिचयाचे झाले होते. कोणच्याही कामांत सल्ला-मसलत घ्यावयाची झाल्यास लोक दादाकाकांची धेत असत. दादाकाका कोणी सरदार, जहागिरदार नव्हते तरी त्यांची निःस्वार्थी आणि निस्पृह जनसेवा हीच त्या गांवकऱ्यांना शिस्तीत ठेवण्यास समर्थ होती. त्यामुळे त्यांच्या करड्या आणि कडक शिस्तीचा अद्याप कोणी इन्कार केला नव्हता.

केवळ पुढारीपणाकरतां नव्हे, पण अडाणी खेडुतांच्या उद्योगाकरतां नानानेही तसेच वागावे ही त्यांची मनीषा होती. नाना त्याला लायक होता अशी त्यांची आतांपर्यंत समजूत होती. म्हणून त्यांनी त्याचें शिक्षण केलें, त्याला मदत केली. स्वतःच्या मुलाप्रमाणें त्याच्यावर देखरेख ठेवली. पण आज एका बदफैली बाईच्या मुलीचा फोटो नानाचें प्रेम-

स्थान असल्याचें त्यांना वाटल्यावर त्यांच्या विश्वासाचा तो एक बुडबुडा ठरला.

ठरल्याप्रमाणें सरोजला पहाण्याकरतां मंडळी आली होतीच. मामुली गप्पा गोष्टी झाल्यावर सरोज येऊन एका खुर्चीवर बसली. काकांनीं मुद्दाम खुर्च्याच्या व्यवस्थेची सवलत दिली होती. नाही तर तिला गुड-घ्यांत मान घालूनच बसण्याची वेळ आली असती. पाहुण्यांनीं किंचित् पाहिल्यासारखें करून पसंती दर्शविली आणि तिला घरांत जाण्यास परवानगी दिली. ती गेल्यावर 'बाकीच्या बाबतींत ब्रोव्हर नंतर' असें सांगून मंडळी जावयास उठली. जातांना तिचा फोटो बरोबर घेऊन जाण्यास ती मंडळी विसरली नाहीत.

दादाकाका नेहमींच्या मनःस्थितीत नसल्यामुळे अर्थातच या स्थळा-विषयी त्यांनीं सरोजला विचारलें नाहीं. कदाचित् मुलां-मुलींच्या लग्ना-बाबतचे 'सर्व हक्क' आई-बापांच्या 'स्वाधीन' असतात हीही त्यांची कल्पना असावी. काकुंना मात्र या बाबतींत तिचें मत विचारावें असें वाटत होतें. परंतु त्यांना सुचत नव्हतें आज काहीं. नाना घरांतून बाहेर पडला तो अद्याप आला नव्हता. त्याचा शोध करावयास काकांना सांगावयाचें म्हणजे मोठें कठीण काम होतें, म्हणून त्यांना अगदीं मूग गिळून बसण्या-पलीकडे कांहीं करतां येईना. त्यांतूनही त्यांनीं कोणालास पाठविलें होतें. तो त्याच वेळीं परत आला. आणि त्यानें एक लहानशी चिठ्ठी दिली.

“ काकु !

मी कोठेही गेलों तरी सुखांत राहीन. तूं काळजी करूं नकोस आणि माझा शोध वगैरे करण्याच्या भानगडींत पडूं नकोस. जातांना तुला एखादं पत्र लिहून ठेवावयाचं विसरलों. वरं झालं अनायासे हा मनुष्य आतां येथे आला. मी भेटून अं तुला पुन्हा. पुष्कळ लिहिणार होतो. पण मला आतां बिलकूल वेळ नाहीं. काकु मी तुला भेटेन हं. माझी बिलकूल काळजी करूं नकोस.

— नाना ”

हें पत्र वाचल्यावर काकुंचा जीव खाली पडला. आणि नंतर त्या सरोजकडे वळल्या.

“ सरोज, पाहिलंस कां तूं त्यांना ? ” त्या म्हणाल्या.

“ त्यांनीं मला पाह्यचं कीं मी त्यांना ? ” सरोजचें वाक्य पूर्ण होतें न होतें इतक्यांत सरला तेथें आली.

सरला एक तिच्याच वयाची तिची मैत्रिण. बांधा सडपातळ, वर्ण निमगोरा, नाक—डोळे तरतरीत, गळ्यांत एकदाणी व मंगलसूत्र, कानांत कुडी, कपाळावर एक सुंदर लाल टिकली. विपुल केशसंभाराचा व्यवस्थित अंबाडा आणि त्यावर एकच फूल अमें तिचें वर्णन. तोंडावर किंचित् प्रौढपणा दिसत होता.

सरोजचें वाक्य तिनें ऐकलें होतें.

आल्याबरोबर ती काकूंना म्हणाली. “ पाहिलंत काकू, या आतांच्या मुली अगदीं उलटीं उत्तरें घायला मुळीं भीतच नाहीत.”

“ चेष्टा कसली सुचते सरला तुला वाटेल त्यावेळीं ” ती जरा रागानें म्हणाली. “ पाहूं काकू तें पत्र काय तें ? ” त्याच तोऱ्यात तिनें काकूंच्या हातचें पत्र घेतले, आणि ती आपल्या खोलीच्या मार्गाला लागली.

ती गेल्यावर सरलेनें ‘ काय झालें ’ म्हणून काकूंना विचारलें.

“ तिला आतां पाह्यला आले होते. म्हणून मी तिला तिचें मत विचारलें. ती कुठें सरळ बोलतीय. मला आपलें पहिल्यांदा वाटे कीं, शिकावं पुष्कळ शिकावं. पण त्यामुळें माणसं असं काहीं बागूं लागलीं कीं वाटतं, काय या शिक्षणाचा उपयोग ? सरला, हें आतां पाह्यला आलेले गृहस्थ किती छान दिसतात गं. घरीं चांगली श्रीमंती—घरांत कोणी तिसरें माणूस नाही. हिला काय झालंय कोण जाणे ? ” काकू थोड्या वेळ थांबून पुढें म्हणाल्या, “ सरल, तूं तरी बघ विचारून तिला.”

सरोज हें सगळें ऐकत होती. ती त्यावेळीं एकदम बाहेर आली. आणि म्हणाली, “ काकू, ती काय सांगणार मला आणि विचारणार— ? ते गृहस्थ मदनाच पुतळे असूंदेत—कुबेराचे बाप असूंदेत—मला त्यांच्या बाबतीत कोणीही कांहीही सांगूं शकणार नाही.”

काकू तर ‘ बाई ! बाई ! बाई ! ’ करीत तेथून हलल्याच.

“ सरोज, हैं काय मांडलंस तूं आज ! ” सरल तिची वृत्ति लक्षांत घेऊन न रागावतां म्हणाली. सरल तिच्याजवळ गेली. तिच्या पाठीवरून तिने हात फिरविला आणि तिला हाताला धरून ती खोलीत घेऊन गेली.

“ सरोज असं रागावूं नये. ”

“ मग काय करूं— ? ”

“ पण रागवायचं काय त्यांत ! नीट बोलावं--वडील माणसं आपल्या सुखाकरतां सारखीं झटत असतात— ”

“ मला नाहीं सुचत कांहीं—येतो राग— ”

“ हो, पण काकूंना या तुझ्या बोलण्यानें किती वाईट वाटलं असेल याची कल्पना आहे कां तुला ? ”

“ करतात सगळं आपल्या मनानं, आणि त्यांत मला विचारायचं दोंग कां करावं मी म्हणतें. ”

“ हो ग, तें खरं आहे. पण अजून कांहीं ठरलं नाही. समंजस-पणानं वागावं जरा. ”

“ मी नाहीं समंजस. ”

“ असं कसं म्हणतां येईल. शिकलीस तें— ”

“ नको वाई सरल तूं आणखी मला सतावूस. माझं डोकं नाही आज ठिकाणावर. उद्या मागेन तुझ्या काकूची क्षमा पाहिजे तर. ”

“ बरं मग मी जाऊं ? ”

“ तुला मी जा म्हटलं वाटतं ? ”

“ तूं बोलणार नाहीस. मग मी उगीच बसूं ? ”

“ मी जरा वेळानं बोलेंन तुझ्याशी. ”

“ मग मी जरा वेळानं येईन तुझ्या घरी. जातें हं मी. ” सरला निघून गेली.

६

“ काय नाना कसं काय ठीक आहे ना ? ”

“ सव खुशाली की बात है ! ”

“ वा ! तुम्ही आमच्या अमिराबादला येऊन लगेच हिंदी बोव्हें लागलात अ ? ”

“ देश तसा वेश घ्यावा लागतो दादासाहेब. ”

“ आमच्या या प्रातात मुसलमानी अंमल असला तरी हिंदू पुष्कळ आहेत. ”

“ मग म्हणा राजा तशी प्रजा-माझी काऱ्ही हरकत नाही. ”

“ अगदीं हजरजबाबी आहात पेशवाईतल्यासारखे. ”

“ म्हणा काय वाटेल तें-वर, फिरायला येणार आहांत ना ? ”

“ चला की. ”

हा जवळ जवळ त्यांचा रोजचाच शिरस्ता होता. दादासाहेब आणि नाना यांचा स्नेह जरी अगदीं नव्याच होता तरी त्याला “ अकालीं वार्धक्य ” आले होते. दादासाहेब नानाचे वरिष्ठ होते. ते नाते ते फक्त शाळेतच संभाळीत. परी ते दोघे जानी दोस्त झाले होते.

दादासाहेबाचा स्वभाव मनमिळाऊ होता. त्यामुळे चांगलीं माणसे मिळविण्यास त्यांना फारसे श्रम पडत नसत. आणि एक एक चांगले माणूस मिळावावयाचा त्यांना नादच लागला होता.

नाना अभिरावादच्या स्टेशनवर सकाळीं सातच्या सुमारास उतरला. गांवांतून एक चक्कर मारून निर्मला भेटल्यास पहावी असा त्याचा विचार होता. निर्मला अभिराबादला आली आहे येवढेंच त्याला कळलें होतेसं दिसतें. जमल्यास तिला भेटावें नाहीं तर परत स्टेशनवर येऊन पुढें कोठें जायचें तें ठरवायचें असा त्याचा विचार असावा.

थर्डक्लास वेटिंग रुममधील नळावर जरा मुखमार्जन करून त्यानें

चहा वगैरे घेतला आणि नऊच्या सुमारास तो गांवांत जाणार असल्यामुळे वेळ घालविण्याकरतां त्यानें एक स्थानिक दैनिक खरेदी केलें.

नशीब त्याचें. अमिराबाद एज्युकेशन सोसायटीच्या महाराजा हायस्कूलला मास्तरच्या दोन तीन जागा भरावयाच्या होत्या. त्यानें अर्ज वगैरे न करतां समक्षच शाळेच्या सुपरिन्टेडंटना भेटावयाचें ठरविलें.

त्याच्या बोलण्याची अस्खलितता, आणि इंग्रजी भाषेवरचें प्रभुत्व त्याच्या परीक्षेला पुरेंसें होतें. त्याच्या मागील अनुभवाविषयी विचारणा न होतां तो त्याच दिवसापासून शाळेंत नेमला गेला. परंतु एक महिन्यानंतर शाळेला योग्य न वाटल्यास त्याला रजा दिली जाईल असें व्रजावण्यांत आलें होतें. तें त्याला मान्यही झालें होतें.

परंतु एक महिन्यानंतर त्याला रजा देण्याच्या ऐवजीं त्याला शाळेंत कायम करण्याचें शाळेचे सुपरिन्टेडंट याचे व्रत चालले होते. त्यामुळे इतर मास्तरवर्गांत नानाविषयी अनादर उत्पन्न झाला होता. ते त्याचा हेवा करूं लागले होते. पण तिकडे लक्ष देण्याचें नानाला कारणच पडलें नाहीं. कारण शाळेंत काम आणि नंतर दादासाहेबांचा प्रेमळ सहवास यामुळे त्याचा वेळ सुखांत जाई. निर्मलेचा शोध करण्याचा त्यानें एकदां दोनदां प्रयत्न केला होता. परंतु त्याला काहीं माहिती मिळाली नव्हती.

नेहमीप्रमाणें आजही ते फिरावयास निघाले होते हें वर आलेंच आहे. बराच वेळ त्यांनीं निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा केली. या चर्चेत ते बरेच लांबपर्यंत चालून आले होते हें त्याच्या लक्षांत आले नव्हतें, पण त्यांच्या पायांना हा त्यांच्या मनाचा जुलूम सहन झाला नाहीं. विशेषतः दादासाहेब जास्ती दमल्यासारखे झाले होते; म्हणून नानानें पुढें जाऊन आणखी थोडें फिरून यावयाचें ठरविलें. तोपर्यंत दादासाहेबांनीं तेथेंच त्यांच्या एका ओळखीच्या दुकानांत बसावयाचें ठरलें.

तो सरासरी एक फर्लांग गेला असेल नसेल, डाव्या बळणावर त्याला एक सुंदर रस्ता लागला. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस तीन तीन मजली इमारती होत्या. इमारतींची बांधणी आणि सजावट जुन्या बळणाची होती. परंतु त्यांची नव्या पद्धतीची रंगसफेती त्यांना शोभादा-

यकच होती. खिडक्यावर बहुतेक काचेच्या नळ्यांचे पडदे सोडलेले दिसत आणि क्वचित् रेशमी कापडानेही खिडक्या सजवलेल्या होत्या. वाळ्याचे पडदेही कांहीं इमारतींच्या खिडक्यावर टांगलेले होते. छताला हंड्या, झुबरे आणि त्यांत बसविलेले विजेचे गोळे यांनी त्या इमारतीला अपूर्व शोभा आणली होती. त्याचप्रमाणे भिंतीवर टांगलेले विलोरी आरसे आणि बहुतेक ठिकाणी मूर्तिमंत प्रणयाच्या धुंद चित्रांच्या तसविरी लावलेल्या होत्या. जिकडे तिकडे विजेचा चमचमाट आणि विजेच्या पंख्यांचा भूंऽऽ आवाज—दोन्ही सारख्याच प्रमाणांत दिसत आणि ऐकूं येत होती. मुगंधाचा दरवळ, जर मोकळा सोडून पागवला असता तर त्या संबंध शहरभर पसरला असता. पावलाखालची वाट—विजेच्या दिव्यांची प्रति-विम्बे तीत दिसत होती.

हे जेव्हा त्याच्या दृष्टीस पडलें तेव्हां त्याला दादामाहेबांच्या एका वाक्याची आठवण झाली. “ नाना तुम्ही इथला कुंठिणखाना पाहिला तर तुम्हाला शहाजहान बादशहाच्या जनानखान्याची कल्पना येईल.” याच-वाक्यावर त्याचें बोलणें थांबलें होतें. ज्यावेळीं त्यानें हें प्रत्यक्ष पाहिलें, त्यावेळीं तो अस्फुट म्हणालाही, “ झक् मारतो शहाजहान बादशहाचा जनानखाना.”

तो जरा पुढें गेला. नजर अधूनमधून वर खाली चौफेर फिरत होतीच. (जणू दुसऱ्या कोणच्या तरी देशात उतरला होता तो !) सहज त्याची नजर विजेच्या गोळ्यांच्या चौकटीत लहिलेल्या “ निमाजान ” या अक्षरांच्याकडे गेली.

तो तेथेंच थंबकला, आणि स्वतःशीच पुटपुटला “ निमाजान ! निर्मलेच्या नांवांशी बराच संबंध येतो कीं—” तो विचार करीत तेथेंच उभा राहिला.

“ आप क्या चाहते है जनाबी ” त्याला कोणी विचारल्याचा भास झाला. त्यानें मागे वळून पाहिलें. त्याला एक भय्या दिसला.

“ क्या चाहिये साब ? ” तो पुन्हा म्हणाला.

“ ये है क्या ? ” नानाच्या मनांत डांचत असलेला प्रश्न बाहेर

पडला.

“ आप नही जानते ? ” भय्याला आश्चर्य वाटलें. तो पुढें म्हणाला, “ अमिरांका जनानखाना कह दिया जाता है ” आणि तो पागल-पणें हंसला.

“ और तुम् ? ” नानानें विचारलें.

“ मै—रखवाला हूं ” उभ्या हातातील दंडा जमिनीवर आपटित तो म्हणाला.

नानानें पुन्हा एकदां वर पाहिलें. “ निमाजान ” हींच अक्षरें जास्ती ठसठशीतपणें त्याच्या नजरेसमोर नाचूं लागलीं.

“ निमाजान कहाँसे आयी ? ”

“ ये जाननेसे मेरा क्या फायदा-द्यूटी और मै-ब्रस कामसे अलग मै न हूं और मुझसे अलग द्यूटी नही हो सकती. कुछ जाननेकी मैभी कोशिस नही करता — ” भय्या सागत होता.

भय्यालाही हें गौडबंगाल माहीत अग्न नये याबद्दल नानाला आश्चर्य वाटलें. आश्चर्यानें मिटलेले हाताचे पंजे विलग करीत “ अच्छा ” म्हणून तो निघून जाऊ लागला.

“ बता दीजिये मात्र आप क्या चाहते हैं. आप कोई उनके भाई वगैरे तो नहीं हैं न ? ” अडवणुकीच्या भाषेत तो बोळें लागला.

“ नही, नही ” म्हणून नाना निघून गेला.

भय्याला या त्याच्या एकंदर वर्तणुकीचें आश्चर्य वाटले तो त्याच्याकडे पहातच राहिला.

तो त्या आळीतून निघाला; परंतु त्याचें मन तेथून हालेना. कांहीं तरी विचार करून एकदा “ निमाजान ” हा शब्द उच्चारवा. असे कितीदां तरी त्याला वाटलें.

“ निमाजान ही कोण असावी. आपण जिचा शोध करतो ती निमा तर नसेलना ? आणि तीच असली तर — ” ही कल्पना त्याला अगदीं असह्य झाली. पण जें नको असतें तेंच नेहमीं पुढें नाचत नाचत येतें. या कल्पनेतून त्याची लवकर मुटूका झाली नाहीं. “ आणि यांना रखवालदार कशाला लागतो. यांचा पगार कोण देतो इ. ” ह्या नगत्या प्रश्नांनीं मुद्धा त्याच्या एवढ्याशा डोक्यात जणू तांडवनृत्य आरंभिलें होतें.

धूसर चंद्रिका पृथ्वीच्या रोमरोमांत भिनली होती. सबंध दिवसाच्या रविराजाच्या उष्म्यानें मुकून गेलेली तिची अंगयष्टि अगदीं निरुत्साही झाली. पण तिला ऐन वेळीं धवल चंद्रिका एखाद्या धन्वंतरी प्रमाणें लाभली. सृष्टिसतीचा उत्साह तिच्या सागररूपी हृदयात मावेना, म्हणूनच कीं काय तिच्या हृदयसागरांत उत्साहाच्या लाटा उसळत होत्या.

नानाच्या मनातील वावटळ किंचित्काल बंद पडलें. तितक्यांत त्याच्या मनांत एक रम्य कल्पना आली. कल्पनेची परिस्फुटता त्याच्या तोंडावर पण झळकूं लागली. “ लबाडे ! चंद्रिके, मला कागं नाहीं तूं धन्वंतरी होत ? कां असा लपंडाव तूं माझ्याशीं मांडलास ? पण खरंच चंद्रिके, तूं कोण माझी ! जी माझी—मी समजत होतो ती तरी माझी कुठें आहे— ” तो ह्या विचारतंद्रीतच होता.

दादासाहेबांना जातांना हांक मारावयाची हें तो विसरलाच होता. दादासाहेबांना जेव्हा नाना दृष्टीस पडला तेव्हां त्यांनींच त्याला हांक मारून जागें केलें, आणि मग तो एकदम दचकला. “ Sorry ! Dadasaheb, excuse अं. I forgot ” तो म्हणाला.

“ हं बर कोठून आलेत फिरून ? ”

“ हा येथून ! मी सुद्धां फार लांब गेलों नव्हतों. ”

दादासाहेबांना नानाला विचार करून घावयाचा होता वाटतें. म्हणून आपलें भाषण त्यांनीं बंद केलें. पण त्यांच्या डोक्यांत एक कल्पना चमकलीच. “ नाना कोणी साव चोर तर नाहीना ? काय ध्या या असल्या सडेफटिंग लोकांचें—” पण नानावर असलेल्या शुद्ध मित्रप्रेमानें या कल्पनेची मुळीच डाळ शिजू दिली नाही.

नाना आपल्या खोलींत आला. पादत्राणें काढतां काढतां त्याचे लक्ष समोरच्या खिडकींत गेलें. खिडकींतून चंद्राचीं किरणें आंत आलीं होती. त्याच्या मनाला खिडकींत गेल्याशिवाय राहवेना. तो खिडकींत गेला. जड अंतःकरणानें त्यानें चौफेर दृष्टि टाकली.

आकाशांत पूर्णचंद्र चंद्रिकेसह जणूं आनंदानें विहार करीत होता. मघाचीच कल्पना त्याचे डोक्यांत आली. “ चंद्रिके, माझ्या खोलींत तूं प्रवेश केलास. मी ग काय तुझें घोडें मारलेंय ! पाहिलंस हें माझें हृदय कस करपत आहे तें. तुला कशाला दिसेल बाकी तें. ” त्याची दृष्टि चंद्राकडेच होती. त्याला वाटलें चंद्रिकेच्या वतीनें चंद्र आपल्याशीं बोलतो आहे. “ वेड्या नाना ! एकाद्या स्त्रीला एकादा आगांतुक मनुष्य आवडत नसला म्हणजे बलात्कारानें कां रम्यता उत्पन्न होते ? ” चंद्र जणूं त्याला बघून हंसतच आहे असें वाटलें. हंस्तां हंस्तांच चंद्र चंद्रिकेसह ढगाच्या पडद्याआड झाला.

त्याला हा उपहास मुळींच सहन झाला नाही. शेवटच्या आडपड्यानें तर त्याला जणूं घायाळ केलें. तो मागें फिरला आणि पलंगाच्या काठावर येऊन बसला. निमाजानविपर्यींच त्याचे विचार सुरू झाले.

“ निमाजान, तूं कोण आहेस ? कोठून आलीस ? तूं स्वर्गातील परी आहेस कीं सत्यसृष्टीतील सुंदर तरुणी आहेस ? जादुगारीण किंवा डाकीण तर नाहीसना ? तुझ्याजवळ कांहीं वैशिष्ट्य असल्याशिवाय मला हतकें वेड लागावयाचेंच नाही ! ”

त्याला झोप केव्हां लागली कोणास ठाऊक !

तिचें नांव मल्हाराची टेकडी. पेशवाईत बांधलेले तेथें एक मल्हाराचें देऊळ होतें. पेशवाईत बांधकाम झालेल्या इमारतींची व देवळांची कल्पना साधारण येतेच. त्या देवळांशेजारीच, एक उत्तम बाग फिरावयास जाण्याकरितां धवलपूरच्या म्युनिसिपालिटीनें केली होती. तें स्थान खंडोबाच्या जागत्या स्थानासारखें नसल्यामुळें यात्रांचा सुळसुळाट तेथें मुळीच नव्हता. त्यामुळें तेथें नेहमीं रम्य शांतता नांदत असे. टेकडीच्या पलीकडच्या पायथ्याशीं एक तळें होतें. एका बाजूला पाणकणसांचा ताटवा आणि दुसऱ्या बाजूला सुंदर सुंदर कमळांनीं पाण्याच्या वरतीं आपलीं डोकीं काढलेलीं दिसत. गायिकेच्या कंठांतून सुस्वर आलाप बाहेर पडतांना जशा त्यांच्या नाजूक शोलाख्या माना हलतात, तसेंच वाटे तीं कमळें वाऱ्याबरोबर झुलतांना. मनाचा शीणभाग जर कुठें जाऊन घालवावयाचा असला तर मल्हाराच्या टेकडीवर लोक फिरावयाला जात. दिवसभर विचार करून भरून गेलेलीं अंतःकरणें मोकळीं करावयाचीं असलीं तर प्रणयी जोडपीं तेथेंच येत. शाळे-मधील मास्तरांच्या डोकेफोडींतून सुटलेले विद्यार्थी संध्याकाळीं खेळण्यास तेथेंच येत. म्हाताऱ्या माणसांना मुद्धां तेथेंच जावेसें वाटे; पण शक्तीच्या अभावामुळें ते पायथ्याशींच बसत.

आज मात्र पावसाचा रंग असल्यामुळें सरोज-सरल शिवाय तेथें कोणीच नव्हतेसें दिसत होतें.

‘तुला कसं वाटतं हीं पाणकणसं आणि हीं कमळं पाहून’ सरोज म्हणाली.

‘छे बाई! माझं डोकं या बाजूला नाहीं चालत’ सरल म्हणाली.

‘निसर्गांनीं सुद्धां पण-विषय करून ठेवले आहेत म्हणावयाचे.’

‘हैं तुमचें गूढ-गुंजन मला समजत नाहीं सरोज.’

‘त्यांनीं सुद्धां एकदिलानं वागण्याचं आम्हांला शिकवलं नाही.’ सरलेचें लक्ष तिच्या बोलण्याकडे नव्हतेंच. तिचें लक्ष एका झाडावर बसलेल्या पक्ष्यांच्याकडे होतें.

‘अग गेलीं उडून तीं पाखरं.’ ती एकदम म्हणाली. सरोजला कांहींच समजलें नाही. ती तिच्याकडे नुसती पहावयाला लागली.

‘तिथें तीं बसलीं होतीं. चोर्चीत चोंच घालून चाललं होतं कांहींतरी आणि तो अगोदर उडाला—ती लगेच त्याच्या पाठोपाठ उडून गेली.’

‘समजलं मला—दादासाहेबांची तुला आठवण झाली. हो ना!’ सरोजचा थट्टेचा स्वर निघाला.

‘इश! पक्ष्यांत सुद्धां एकदिलानं वागण्याची स्वभावतांच बुद्धि असते.’ सरलेनं स्पष्टीकरण केलें ‘आठवण कशाला वरचेवर करावी लागते. लग्नाच्या विधीनं एकत्र आलेल्या दोन माणसांच्या परस्परां-विषयींच्या आठवणी कधींच विसरत नाहीत.’

सरोजला कसेंच वाटलें. ‘लग्नामुळें जडलेले संबंध विसरत नाहीत—आणि या पक्ष्यांत कुठें लग्न होतात मग—?’

‘सरोज—अग एकसुद्धां माणूस आज या टेकडीवर नाही.’

‘हं.’

‘हं काय? आपण काय भुतासारख्या दोषींच आलोंत?’

“दादासाहेब बरोबर असतें तर—”

“तर काय?”

“तर तूं असं म्हणाली नसतीस.”

“मग काय केलं असतं?”

“काय केलं असतं हें मी कसं सांगू शकेन?”

“नाना आणि तूं रोज येत होता वाटतं इथें!”

सरोज कांहींच बोलली नाही. “नाना आणि मी रोज येत होतो फिरायला—” तिचें लक्ष बागेंतल्या गुलाबाच्या ताटव्याकडे गेलें. सायलीच्या कमानांत ती सारखें पाहूं लागली. तिला वाटलं नाना त्या कमानांत आहेच. ती उठून उभी राहून पाहूं लागली.

“ कुठे ? तिथे दोघं बसत होता ? ”

“ हो. ” सरोज हंसली.

गतकालच्या रम्य आठवणीने आनंद होतो. हसूं येतें. पण किती वेळ टिकतें तें ?

“ मी एक फूल तोडलं गुलाबाचं—दुसरं तोडायला लागलें. नाना म्हणाला ‘ कशाला फूल तोडतीस ? ’ मी म्हटलें ‘ एक मला आणि एक आमच्या नानाला. ’ ‘ नाना उमललेलीं फूलं घेत नाहीं. मुग्ध कलिकांचें उत्फूलन करणारा आहे नामा. ’ उत्फूलन या शब्दावर किती जोर दिला त्यांनीं. तें दुसरें फूल तोडतांना गुलाबाचें काठ्यांनीं मला चांगलीच जखम केली. गुलाबाचे झाले तरी काटेच ना ते—नानाला दिसूं न देण्याचा मी किती प्रयत्न केला, पण त्याच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहिलें नाहीं.

“ ‘ सरोज, मी सांगितलें होतं. नको तोडूस फूल म्हणून ’ मी हंसलें. आंगठ्याशेजारचें बोट तें. किती वेळ त्यानें आपल्या हातांत धरलें होतें. ”

तिनें त्या बोटाकडे पाहिलें.

‘ सरल या बोटावर तुला कांहीं खुणा दिसतात कां ! ’ कारण तिला कांहीं दिसत नव्हतें.

‘ कसल्या खुणा ? बोटावर कसल्या खुणा असतात आणखीन् ? ’

‘ तूं बघ. जास्ती खोलांत शिरूं नये आपण लहान मुलींनी. ’

आणि ती हंसली.

‘ छे बाई ! नाही दिसत कांहीं— ’ तिनें बोट जरा उताणें ताणलें.

‘ शंख आहे गं—दिसतोय मला. ’

‘ ते शंख—चक्र जाऊं दे—शरिरावर झालेल्या खुणा बुजतात—कांहीं काळानं नाहीशा होतात अगदी—पण मनावरचें—हृदयावर झालेले वण—वण नको—ठसे म्हण—ते केव्हांच बुजत नाहीत. ’ ती पुन्हां त्या कमानी कडे पाहूं लागली. ‘ ती कमान किती सुंदर होती. तिच्यांतून आंत गेल्यावर गुलाब—तीं फुलें पाहिल्यावर मनांत भरतात. घ्यावीशीं वाटतात. पण— ’

‘ सरोज चल आतां—नाना नाहीं त्या कमानींत. ’

सरोजला तिच्या मनकवडेपणांचें आश्चर्य वाटलें.

‘ थांब ना जरा. मला हा रम्य निसर्गवास सोडून नाही जावंसं वाटत ’

‘ वर बघ-वरती बघ जरा. कमानीत नाही तुम्ही आतां. ’

पावसाचे थेंब पडूं लागले. नाइलाजाने सरोज उठली. सरोज आणि सरला निघाल्या आपल्या घरांकडे. कांहीं तरी निमित्ताने सरोज मागे कमानिकडे पाहीच.

९

गाई, म्हशी सारख्या चर्वित चर्वण करतात तसेच सरोजचें चालेलें होतें. ती त्या कमानीतला तो प्रसंग सारखा मुद्दाम मुद्दाम आटवूं लागली. ‘ त्यांनीं-आंगठ्याशेजारचें बोट तें-किती वेळ तरी आपल्या हातांत धरलें होतें ’ येथें विचारांची मालिका तुटली होती. परंतु पुन्हां सरोजनें आणि सरलेनें घरचा रस्ता धरला तेव्हां मुद्दां तिला तोंच प्रसंग आठवावासा वाटला.

‘ मीमुद्दां माझ्या रक्तबंबाळ झालेल्या बोटाकडे पहात होतें. ‘ लाजलीस वाटतं सरोज ? ’ तो म्हणाला. ‘ हो-लाजले-इश्य ! ’ मी म्हटलें. ’

हें तिला ज्यावेळीं आठवलें त्यावेळीं ती किंचित हंसूं लागली. सरला समोर पाहून चालली होती तरी सरोजचें गालांतलें हंसणें तिला समजलें.

‘ आज कसल्या एवढ्या गोड आनंदाच्या ऊर्मी उठतात गं-आहे बुवा S ! ’ सरला म्हणाली.

‘ छे तुला नाही सांगायचं तें ’ आणि ती जास्तीच हंसूं लागली.

‘ बघ हं. मी बोलणार नाही तुझ्याशीं. ’

‘ नको बोलूस ! ’ तिला राग आला कां काय म्हणून सरोजने तिची हनुवटी धरून तिचे तोंड आपल्याकडे वळविले.

‘ बरं सांगते—सांगू का ? ’

‘ नको सांगूस—चल आतां घरीं लवकर—सगळी भिजलीस नां ! ’

‘ अग हो खरंच—भिजलो हो आपण. ’

‘ पुऱ्या नाहीं भिजलो—तो पाहिलास आमचा अप्पा आला. ’

‘ बरंच लटांवर बरोबर आणलं आहे वाटतं ? ’

‘ बघ कशा छत्रीविक्यासारख्या दोन तीन छऱ्या आणल्यात हातांतून. ’

‘ कवींची कमाल आहे अगदी ! ’

‘ कविच ते. त्यांना जगाची पर्वा नसते. ’

‘ आणि अप्पा काय म्हणतां तुम्हीं त्यांना, चांगलं ‘मोहन’ नांव असून—नांव किती तरी सुंदर आहे ! ’

‘ आणि रूपसुद्धा त्याला वावडं नाही. ’

‘ म्हणून म्हणते, अप्पा कसलं नांव एखाद्या आजोबासारखं ! ’

‘ तुला काय करायचं आहे त्याच्या नावांशी. तुला— ’

‘ हं तुला—पुढे— ’

नानांनीं तिला एकदां असंच विचारिलं होतं, ‘सरोज काय नांव ठेवलंय ? ’ तिने त्याला असें नव्हते उत्तर दिलं कीं, ‘तुला काय करायचंय माझ्या नांवाशी—तुला काय आवडतं ? ’

‘ कुन्दा—किती छान आहे नाहीं हें नांव ’ तो म्हणाला होता. ‘हो’ इतकेंच ती म्हणाली होती. ‘मला काय तुला नांव ठेवायचा अधिकार हेंच तुला वाटलं ना आतां ’ तो म्हणाला होता.

किती गतकालाची स्फुट चित्रे तिला दिसत होती.

इतक्यांत मोहनराव तिथें पोहचले.

‘ बहिणीवर किती प्रेम आहे यांचं ’ सरोजच्या मनांत चटकन आलें.

‘ तुला आम्ही भिजूं म्हणून इतकी काळजी होती तर सख्याकडून

कां नाहीं आणवल्यास छऱ्या. हे काय अजागळासारखं. लोकं परीक्षा करतात. ' सरल म्हणाली.

‘ सरले, तो जेवायला बसला होता ! ’

‘ वाटेल त्या वेळेला जेवण कसलं ? नेहमीं यांचं पोट जसं पाठीला लागलं आहे. ’

‘ सरले, त्या विचार्याला आज संबंध बाग उकरायला लावलीस पावसाचा रंग होता म्हणून. आणि तो जेवायला बसला म्हणून त्रिघ-डलं कुठें ?—श्रमानें भूक लागते. ’

‘ हीं कामं नेहमीं नसतात अप्पा ! एखाद्या वेळींच असतात. त्या वेळीं जर यांचा उपयोग झाला नाही तर नोकर कशाला ? ’

‘ मला जसं वाटलं तसं मी केलं—करुंदे लोकांना परीक्षा. ’

सरोज लक्ष लावून सगळें ऐकत होती. ‘ किती विरोध हा दोघांच्या स्वभावांत ? ’ तिला वाटले. ‘ नोकराविषयी किती सहानुभूति यांच्या हृदयांत आहे. आणि बहीण भिजूं नये म्हणून स्वतः छत्री घेऊन आले. जग खरोखरच यांना अजागळ म्हणेल. ’ असेच तिचे विचार चालले होते.

सरलेला आतां वाटायला लागलें कीं सरोजचें मत आपल्याविषयी चांगलें झालें नसावें. पण ती गप्पच बसली. प्रथम अप्पा आणि सरला एका छत्रीत होती. नंतर—वरील भाषण संपल्यावर सरला सरोजच्या छत्रीत गेली.

‘ सरोज, तुला वाटलं असेल मी अप्पाला असं कसं बोललें म्हणून. पण याच्या या वागण्यानं ते लोक डोक्यावर बसतात हें त्याला मुळींच कळत नाही. ’

‘ हं ’ सरोज म्हणाली. मोहन त्यांच्याकडे मुळींच पहात नव्हता.

‘ तो माझ्यापेक्षां वडील आहे—जास्ती शिकलेला आहे, कबूल आहे मला ! पण व्यवहार नको कां ? ’

‘ खरं आहे. पण मला हें एक्स्प्लेनेशन देण्याची मुळींच जरूर नव्हती, ’ सरोज म्हणाली. ‘ आणि जरी वडील असला तरी तूंच व्यवहारांत जास्त मुरली आहेस ! ’

‘ अहो ! मोहन-मोहन. ’ कुणीतरी हांक मारली.

मोहन-सरोज-सरला झपाट्यानें घरीं चालले होते. इतक्यांत वळणावर येऊन कुणीतरी त्यांना हांक मारली. मोहननें मागें वळून पाहिलें आणि किंचित् स्मित केलें.

‘ हॅलो मन्दा. हाऊ आर यू ? ’ तो थांबून म्हणाला. सरोजनें आणि सरलेनें तिकडेंच पाहिलें. तिनें मोहनला थांबण्याची खूण केली. आणि त्याच्याकडे येत येतच तिनें त्याला आपलें कुशल सांगितलें.

‘ मि.मोहन उद्याच्या अंकात-येत्या १५ तारखेस प्रसिद्ध होणाऱ्या अंकांत एक कविता पाहिजे आहे. तुम्हाला पत्रांनें कविता पाठविण्याची लहर लागणार नाही म्हणून मी समक्षच येणार होतें तुमच्याकडे; पण आतां अनायासें गांठ पडली, काम झालं. ’

मंदा-मोहन अगदीं सलगीनें बोलत होते. सरलच्या तोंडावर पूर्ण तिरस्कार दिसत होता. सरोजला मन्दाच्या धीट वर्तनावद्दल बरें वाटत होतें.

‘ अवश्यमेव-बरं कुणीकडे निघाला होता ? ’

‘ तुमच्याकडेच-पण आतां कांहीं जरूर नाही. ’

‘ वा वा अस कस ! चला की. ’

‘ बरं चला. आमच्या मासिकावद्दल बोलायचंय तुमच्याशीं जरा. ’

‘ तुमच्या त्या ‘ मनमोहन ’ कवितेनें लोकांना वेड लावलं आहे. ’ जरा वेळ थांबून मंदा म्हणाली.

‘ अस्म का ! ’ मोहन म्हणाला.

‘ विकास ’ कवितेंत तुम्ही जरा जास्त वाहवलांत असं लोक म्हणतात. ’

‘ काव्याचा पूर आला म्हणून तसें झालं असेल कदाचित् मंदा. माझ्या मते मी स्थिरच आहे. ’

‘ वरच्या खिशांतला हातरुमाल तुम्ही आमच्याकडे कां नाही दिलात ? ’

‘ नवपल्लवा ’ नीं माझ्यावर भलताच आरोप केला म्हणून त्यांच्याकडे मला ती कविता द्यावी लागली. ’

सरोजचें घर आलें होतें.

‘ गुड् बाय् सरल. गुड् बाय् मोहन ’ म्हणून मंदा जाऊं लागली.

‘ हें काय मोहन, या कोण आहेत तें नाहीं तुम्ही मला सांगितलें.

यांची ओळख द्या कीं करून.’

नाइलाजानें सरोजला थांबावें लागलें. मोहननें सरोजची आणि सरलेची मन्देशीं ओळख करून दिली आणि त्यांच्याशीं मन्देची ओळख करून दिली.

‘ गुड् बाय् मन्दा ’ सरोज जातांना म्हणाली.

‘ डोन्ट फर्गेट युवर् मन्दा नाऊ-गुड् बाय्.’ तिनें दोन्ही हात जोडून तिला नमस्कार केला.

‘ डोन्ट फर्गेट युवर मन्दा नाऊ ’ म्हणतांना मन्देनें गोड हावभाव केले ते मोहनप्रमाणें सरोज-सरलेला सुद्धां फार आवडले.

‘ नेव्हर, नेव्हर ! ’ सरला सहज म्हणाली.

१०

‘ भय्या काल कोण आलं होतं रे ? ’

‘ मैनें उनका नाम पूछा, लेकिन उन्होनें मुझे नहीं बताया.’

‘ बरं ठीक आहे. पण लक्षांत ठेव त्याच्यावर नीट लक्ष असूं दे.’

वरील भाषण महाराज सुवर्णगिरी यांच्या सुवर्णकुटीमध्ये चाललें होतें. महाराज सुवर्णगिरी यांच्या नांवावरूनच त्यांनीं आपल्या निवासस्थानास ‘ सुवर्णकुटी ’ हें नांव दिलें होतें. त्या त्यांच्या नांवावरून ते कोणी श्रीमंत गृहस्थ असावेत हें कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखें आहे.

त्यांची ती ' सुवर्णकुटी ' एका लहानशा टेकडीवर एकटीच अशी बांधली होती आणि बागेच्या शोभेमुळेच त्या कुटीला नैसर्गिक सौंदर्य प्राप्त झाल्या-सारखे दिसत होतें. बागेच्या मध्यभागी एक कारंजे होतें. कारंजाचा हौद गुलाबाच्या फुलाच्या आकाराचा असून कारंजे एका हिंदू स्त्रीच्या डाव्या हातांतून उडत आहे असे दाखविले होतें. तिच्या उजव्या हातांत एक गुलाबाचे फूल दिले होतें. हौदावर हिरव्या पोतीचा वेल तयार करून त्याच्यामध्ये निरनिराळ्या रंगाचे दिवे बसविले होते. त्यामुळे बागेची शोभा रात्रीच्या वेळी फार चांगली दिसे. बागेंत बऱ्याच ठिकाणी जाई-जुईच्या कमानी तयार केल्या होत्या. चांदणे असे त्यावेळी तर त्या बागेची शोभा काही अवर्णनीयच दिसत असे. महाराज सुवर्णगिरी रात्रीच्या रम्य वेळी बागेचा आस्वाद घेण्यास कधीच बसत नसत. मात्र सकाळी सूर्योदयापूर्वी एक तास व नंतर अर्धा तास ते बागेंत बसलेले असत व तेवढ्याकरिता त्यांनी कारंजासमोरच एक लतामंडप तयार केला होता. या त्यांच्या मंडपाच्या बाहेर " No admission without permission " अशी पाटी लावलेली होती. ती एवढ्याकरतांच की त्यावेळी त्यांना वरील भाषणांत आलेल्या भय्याची मुलाखत घ्यावयाची असे.

आजसुद्धा महाराज सुवर्णगिरी त्या लतामंडपांत नेहमीप्रमाणे बसले होते. भय्याही तेथे होता. भय्याकडून त्यांना पुरेशी माहिती न मिळाल्यामुळे त्यांची जरा निराशाच झाली. पण या गोष्टीविषयी जास्त विचार करावयाचा नाही, असेच जणू ठरवून ते स्वस्थ बसले होते. परंतु मधून मधून त्यांना काही तरी विसरल्यासारखे वाटे व त्यामुळेच ते किंचित्काल अस्वस्थ होत. ही अस्वस्थता फार वेळ टिकली नाही. कारण तितक्यांत दादासाहेब तेथे आले.

दादासाहेब मोठे धूर्त व शहाणे होते. आज सर्वस्वी आपली शाळा महाराज सुवर्णगिरी यांच्या ताब्यांत आहे व पर्यायाने आपली सुद्धा शेंडी त्यांच्याच ताब्यांत आहे हें ते जाणून होते. कारण महाराज सुवर्णगिरींनी आपली कांही इस्टेट अमिराबाद एज्युकेशन सोसायटीला दिली होती. त्या मुद्दल इस्टेटीवर वस्तुतः सोसायटीची मालकी नव्हती

तरी तिचें व्याजच आज जवळ जवळ ४-४॥ हजार होत होतें. अर्थात् ही रक्कम लहान नव्हती. सोसायटीचा उत्कर्ष व्हावा ही दादासाहेबांची मनापासून इच्छा होती आणि त्याकरितां महाराज सुवर्णगिरीशीं ते अतिशय आपुलकीच्या भावनेनें वागत. महाराज सुवर्णगिरीसुद्धां दादासाहेबांना आपले जानी दोस्त समजत. दादासाहेब आले कीं, ते त्यांचें यथोचित आदरातिथ्य करीत. महाराज सुवर्णगिरी यांची प्रथम पत्नी निवर्तली. तेव्हां त्यांनीं दुसरें लग्न करावयाचें नाहीं असें ठरविलें होतें. परंतु दादासाहेब नेहमीं म्हणत, 'महाराज तुमची ही सुवर्णकुटी गृहिणीशिवाय अगदी उदास दिसते. आपण कराच लग्न.'

‘छे चुवा ! मी लग्न न करण्याचें ठरविलें आहे.’

‘मला नाहीं हें बरं दिसत.’

अशाप्रकारें त्यांचे दोघांचे कांहीं ना कांहीं तरी चाले. आज दादासाहेब आले होते. त्याचें नेहमींप्रमाणें स्वागत झालें. आणि बसतां बसतांच दादासाहेब म्हणाले. ‘मग कांहीं जमलं कां?’

‘अरे ! कोण आहे रे ? चहा घेऊन ये बरं !’ दादासाहेबांच्या स्वागतापैकीं राहिलेला भाग सुवर्णगिरींनी अगोदर उरकून घेतला आणि नंतर दादासाहेबांच्या प्रश्नाकडे तोंड फिरविलें. ‘हं काय म्हणालांत ? कशाचं ?’

‘तुम्ही गेला होता त्याचं काय झालं ?’

‘जाऊं द्या चुवा तो विषय-बाकी जमेल तें-हा पहा तिचा फोटो.’ महाराज सुवर्णगिरींनीं एक फोटो दादासाहेबांच्या हातांत दिला. ‘मुलगी तस्तरित दिसते नाहीं दादासाहेब.’

‘वा-वा ! खरोखर मुलगी अगदी शेलकी आहे.’

दोघेही हंसले. इतक्यांत चहासाहित्य एका टेमधून घेऊन एक गडी आला. त्यानें तो टेम जवळच्या टेबलावर ठेवला. दादासाहेबांनीं चट्टिशीं दोन कप भरले. आणि नाना आलेला पाहिला म्हणून तिसऱ्या कपात किटलीच्या तोटीची धार धरली.

‘यावं नानासाहेब,’ गिरी म्हणाले.

‘ हं करा सुरवात आतां नानासाहेब, ’ दादासाहेब बशीत चहा ओतीत असतांना नानाकडे पहात म्हणाले.

‘ माफ करा—नको मला चहा—’ नाना विनयानें म्हणाला.

‘ हें पहा नानासाहेब, चहा घ्यायला तुम्ही इतकें लाजतां, मग उद्यां गिरींच्याकडे जेवायला कसें येणार? ’

‘ त्यावेळीं पहातां येईल. ’

‘ पण आतां वेळ आली आहे ती नको साजरी करायला? ’ दादासाहेबांनीं चहाचा एक घोट घेतला, ‘ आणि हा पाहिलांत कां फोटो ’ असें म्हणून एक फोटो नानासाहेबांच्या समोर धरला.

गिरींच्या मनात दादासाहेबांनीं इतका उतावीळपणा करूं नये असें होतें. दादासाहेबांनीं नानाच्या समोर जेव्हां तो फोटो धरला तेव्हां गिरींच्या आणि नानाच्या मुखावर तिरस्कार दिसत होता. पण दोघांच्या तिरस्काराचे अर्थ भिन्न होते. हा विषय जास्ती फोफावून त्याची चर्चा होऊं नये म्हणून गिरी म्हणाले, ‘ दादासाहेब, हीं त्रिस्कटे माझ्या एकट्याकरतां नाहीं आणलीं. ’

पण दादासाहेबांनीं त्यांच्या बोलण्याकडे मुळींच लक्ष दिलें नाही.

‘ हें यांचें भावी द्वितीय कुटुंब वरं कां ! ’ ते म्हणाले.

नानानें तें पुरतें ऐकलेंही नाही. तो फोटो पाहिल्यावर त्याच्या अंतःकरणाला निराळ्याच संवेदना होऊं लागल्या. त्या सर्वांना दावीत असतांना त्याच्या चेहऱ्यावर अतिशय कष्टीपणा आला होता. तशा स्थितीत त्यानें उच्चारिलेले ‘ अस्सं ! ’ हे शब्द अतिशय कठोर होते. परंतु ते त्यावेळीं कोणासही ऐकूं आले नाहीत.

जरा वेळानं नाना आणि दादासाहेब बाहेर पडले.

महाराज सुवर्णगिरींच्या बंगल्यांतून ते निघाले ते आपआपल्या घरीं गेले. रस्त्यांत कोणी कोणाशीं बोललें नाही. नानाच्या मनाची झालेली स्थिति दादासाहेबांच्या लक्षांत आली; पण असें कां व्हावें ह्या शोधांतच ते आपल्या घराशीं आले. घराच्या पुढच्या दालनांत एक पत्र पडलें होतें. ते दादासाहेबांच्या मेहुण्याचें होते.

धवलपूर.

ती. रा. रा. दादासाहेब यांना नमस्कार वि. वि.

चि. सौ. सरला रविवारीं तिकडे येणार आहे. तिच्याबरोबर तिची मैत्रीण सरोजही येणार आहे. आपलें पत्र आलें आणि तेव्हापासून तिचें आपलें हें दुमणें माझ्या पाठीमागें. ‘छे गडे अप्पा ! जातें मी, ‘तिकडे’ त्रास होतो सगळा.’ मी म्हणतो ‘तिकडे’ त्रास कशाचा खानावळीत चारदां फीस्ट्स् मिळतात. तूं एकदां तरी देतेस कां त्यांना तशी फीस्ट?’ यावर एका विशिष्ट तऱ्हेनें मान वेळावून ती हंसते. अन् ‘पुरे ! पुरे !’ म्हणते.

बरें असो ! कळावें,

आपला,
अप्पा.

नाना तेथेंच होता. सरोज येणार यामुळें त्याच्या मनाला जास्तीच त्रास होऊ लागला. दादासाहेबांची अशी अपेक्षा होती की पुढच्या विनोदी ओळीवर नाना कांहीं तरी टीकात्मक बोलेल; परंतु तसें न होतां उलट नानाच्या मनाची जास्तीच चलबिचल झालेली पाहून दादासाहेब त्याच्यावर चिडलेच होते. परंतु दुसऱ्याच क्षणीं त्याच्या विमनस्कतेबद्दल त्यांना सहानुभूति वाटूं लागली. आणि त्याला त्याच्या विमनस्कतेचें कारण विचारून पहावें, म्हणून त्यांनीं त्याच्याकडे नजर टाकली.

पण ‘बरं दादासाहेब’ असें म्हणून नाना निघून गेला. नाना गेल्यावर दादासाहेबांचें मन निराळ्याच भावनेनें प्रेरित झालें. सरला दोन तीन दिवसांत येणार या कल्पनेनें त्यांना आनंद झाला. पण तिच्या बरोबर तिची मैत्रीण येणार या विचारानें त्यांना आश्चर्य वाटलें. कारण दादासाहेबांना सरलेची कोणी सरोज या नांवाची मैत्रीण आहे, हें माहीत नव्हतें. त्यांचें लग्न अगदीं जुन्या पद्धतीनें झालें होतें आणि पहिल्या खेपेला सुद्धां पाठराखीण म्हणून कोणीही आलें नव्हतें आणि आतां येणारी ही सरोज कोण ?

“सरला आली म्हणजे आपली ही सगळी अव्यवस्था पाहील आणि म्हणेल, ‘पुरुषच त्म्ही. घरांत केरांत देखील बसाल; पण घरांतल्या टाप-

टिपीची कल्पनासुद्धां नाहीं शिवायची मनाला. कधीं आमचे हिंदु पुरुष घरव्यवस्थेंत टापटीपशीर होतील कोण जाणे ?' पण बस या खेपेस तिचें असलें भाषण आपण ऐकणारच नाहीं. अजून दोन दिवस अवधीं आहे. तेवढ्या वेळांत आपण ती व्यवस्था करूं."

असल्या मनोराज्यांत स्वारी दंग झाली होती.

नानाच्या मनाची स्थिति मात्र चमत्कारिक झाली होती. तो कसा-बसा खोलींत येऊन बसला. 'सरोज ! दादाकाका संपत्तीला भुलून त्या सुवर्णगिरीच्या गळ्यांत बांधणार ना तुला ? अन् तुला सुद्धां तें स्थळ पसंत पडल्यासारखें दिसतं, आणि म्हणूनच तूं अमिराबादेस येणार.' नाहीं नाहीं ते विचार त्याच्या मनांत येऊं लागले. अगदीं हताश होऊन त्यानें दोन्ही हातांच्या तळव्यांत आपलें डोकें घट्ट धरलें.

काळजीनें ग्रासलेला त्याचा चेहरा अगदीं खिन्न दिसत होता. मुखावरचें मूळचें तेज आज कुठें लोपलें होतें कोणास ठाऊक ? एक क्षण देखील त्याचे विचार त्याला सोडीनात.

'नाना, तूं कां सरोजची काळजी करावीस ? तिची काळजी घेण्यास तिचें आईवडील नाहीत काय ? वास्तविक ती तुझी कोण ? आणि जरी कोणी असली तरी ज्या बाबतींत तूं जबाबदार नाहीस ती बाबत तूं मुद्दाम होऊन आपल्या गळ्यांत कां घ्यावीस ? त्यांतून लग्नासारखी गोष्ट—परिणामी जी क्वचितच योग्य ठरते—अशा गोष्टींत तूं कशाला मन घालतोस ? जाऊं दे ना ! उलट—कसचें—अशा बाबतींत कांहीं न केलेलें बरें !'

अशा परस्परविरोधी विचारांच्या तडाक्यांत नाना सांपडला होता. कांहीं निश्चय करून तो तसाच उठला, कोटांतील फाउंटन काढलें आणि पत्र लिहिण्यास त्यानें सुरवात केली—

आशिर्वाद वि.

अमिराबाद.

—पुढें काय लिहावें हें त्याला मुळीं सुचेनाच. फाउंटनपेन हातांत धरून तो किती वेळ तरी उगीच बसला होता.

साध्या धुल्लक गोष्टींचा परिणाम किती भलताच होतो, त्यामुळे आयुष्याला किती निराळेच वळण लागतें आणि सगळेच किती विलक्षण होतें, याचा अनुभव सरोजला पूर्ण आला होता.

‘कसला होता तो फोटो कोण जाणे ?’ असें वारंवार तिला वाटे; पण पुढें पुढें तर तिला काहींच सुचेनासें झालें. तिची प्रकृति अगदी अशक्त होत चालली. दादाकाका तिकडे विलकूल लक्ष देत नसत. तिच्याशी, त्यांनीं जणूं अबोलाच धरला होता. तिने सुवर्णगिरीशीं लग्न करण्याचें नाकारलें होतें. माडीवरून खालीं उतरले कीं, त्याचा नुसता जळफळाट व्हावयाचा. सरोजला त्यामुळे अतिशय गुदमरल्यासारखें होई. तिच्याविषयी सहानुभूतीचें शब्द बोलणारी काय ती एक सरला. पण तीही अलिकडे सरोजच्या घरीं जितक्यास तितकीच येई. आणि काकूंची भाषा म्हणजे या प्रकारची. “सरोज, काय केलंस हें तिकडे पाहिलंस ना कसं झालंय तें ?” याला ती नेहमीं नेहमीं काय उत्तर देणार ! तिनें एकदां सांगितलं होतें ‘काकू ! मला मुळीं लग्नच नाहीं करायचें—आणि आपल्या धर्मीत मुली एकदांच लग्न करतात ना ? काकू, तुला नाहीं वाटत तुझी मुलगी सावित्रीसारखी व्हावी ? कसं सागू तुला काकू—’ असें म्हणून ती रडायला लागे. यावर काकू कांहींच बोलत नसत; पण त्यांच्या मनाला वाटे कीं, ‘कोण हिच्या मनात सत्यवान आहे कोणास ठाऊक ?’ तिला एकदां स्पष्टच विचारावयाचं त्यांनीं मनात आणलें. परंतु ‘ती मोकळ्या मनानें आपल्याजवळ बोलिल कां सगळे’ अशीही शंका त्यांच्या मनात आली. नंतर त्यांना एक निराळीच युक्ति सुचली. त्यांनीं सरलेला बोलावणें पाठविलें. सरोजनें काकूंना पुष्कळ सांगून पाहिलें. ‘काकू, सरल यायची नाहीं. उगीच कशाला बोलावतेस तिला. दादाकाका तिला काय काय बोलले ते—येईल कशी ती मग ? मी केव्हां टळेन असं काकांना झालं आहे. त्याच मार्गात आहे म्हणावं मी—’

किती वैतागल्यासारखें बोलत होती ती ! अगोदर पांढरें पडलेलें तिचें मुखमंडल आजि सुकलेले डोळे—त्यांत वैतागाची भर—त्यामुळे

ती अतिशय दीन आणि निराश दिसत होती. काकूंच्या तोंडून फक्त 'हें काय असं बोलावं बाळ' इतकेच शब्द बाहेर पडले. आणि त्या गहिवरल्या.

काकूंनी सरोजला घट्ट हृदयाशीं धरलें—आणि कोरड्या भग्न झालेल्या तिच्या हृदयाला पुन्हां आर्द्रता आणण्याकरतांच कीं काय त्यांच्या डोळ्यां-तून अश्रूंचे सर तिच्या डोक्यावर ओघळूं लागले. सरोजलादेखील दुःखावेग असह्य झाला. तीही रडूं लागली. कितीवेळ तरी त्या एकमेकांना सोडीनात.

११

मनुष्याला एखादा जिऱ्हाळ्याचा प्रश्न सोडवावयाचा असला म्हणजे त्याचें सारें चित्त-वित्त त्या प्रश्नाकडे खेचलें जातें व प्रसंगी त्या गोष्टीकरतां आपल्या सर्वस्वाचा होम करण्यास देखील तो मागें पुढें पहात नाही.

आज दोन तीन महिने दादाकाकांच्या पुढें सरोजच्या लग्नाचा प्रश्न होता. त्याचा तपशील काकांच्या मते समाधानकारक नव्हता. महाराज सुवर्णगिरीचें स्थळ ९९ टक्के चांगलें होतें, अशी त्यांची पक्की खात्री होती. फक्त 'ब्रिजवर' एवढाच दोष त्यांच्यांत कोणी काढला असता असें त्यांचें म्हणणें होतें. पण 'ब्रिजवराशीं लग्न केल्यानंतर मुलींचे संसार होत नाहीत कां?' अशी विचारसरणी लावून तोही दोष नाही असें दाखविण्याचा ते प्रयत्न करीत होते. आणि त्याकरतां त्यांनी पुराव्याची पण योजना करून ठेविली होती. जेव्हां कांकूंनी चार शब्द तुटक बोलण्याची पाळी येई त्यावेळीं एखादा पुरावा ते चट्कन पुढें करीत, 'काय गं आमची आत्या लग्नांत काय वयाची होती?

आणि तिच्या यजमानांचें वय काय होतें? मग झालाच कां नाही त्यांचा संसार. चार मुलं बाळं. आतां तो बंडू चागला रांकेला सुद्धां लागला. आणि आल्या सुद्धां नानासाहेबांच्या अगोदर भरल्या कपाळानें गेली! ' काकूंना त्यांच्या बोलण्यांत मिसळावें लागेच. त्या होकारच देत असत आणि क्वचित् प्रसंगीं ' आमच्या माहेरीं आमच्या शेजारीं जोशी नांवाचे एक चांगले सुखवस्तु गृहस्थ रहात होते. त्याचं तरी काय? चवथं लग्न-पण बायको कशी लक्ष्मी मिळाली होती त्यांच्या संसाराला; पण तिचं नशीब फुटकं, ते जोशी विचारे लवकर वारले. त्यांना तरी छातीचा विकार कां असावा. मी म्हणतें—' अशा तऱ्हेनं त्याही काकाची मधून मधून री ओढण्याचां प्रयत्न करीत.

सरोजच्या हट्टामुळें काकांनीं गिरींना नकारार्थी पत्र पाठविलें होतं, त्याला चार पांच दिवस झाले होते.

आज दुपारच्या वामकुक्षीतून काका नुकतेच उठले होते आणि त्यांनीं आपला साडेतीन फुटी देह आराम खुर्चीवर टाकला होता. त्यांचें त्यांनाच कांहीं वाटलें आणि त्यामुळें त्याच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारची म्लानता आली होती.

' पोरीच्या डोक्यांत काय चाललं आहे कोणास ठाऊक? महाराज सुवर्णगिरीसारखं स्थळ आम्हांला मिळाल्यावर आमच्या लौकिकांत भर पडून सरोजला सुख लागलं असतं! पण योगायोग निराळाच दिसतो. पोर मात्र वाळत चालली आहे. आणि तिला जर या गोष्टीत आनंद वाटत नाही तर ती गोष्ट तिच्या पदरात बांधण्यांत काय फायदा आहे? रडक्या शिलेदारांना पंचहजारीचा काय उपयोग? '

आज हें असें उलटे वारं वाहूं लागलें होतें, इतकें खरें. सरोज त्यांची फार लाडकी होती. तिच्याबद्दल त्यांना यत्किंचित्ही प्रेम न वाटणें आश्चर्याचें झालें असतें.

वरील विचारानें ते अगदीं अस्वस्थ झाले. ते खुर्चीवरून उठलं. आणि खिडकींत गेले. सरोजला बोलावून तिची माफी मागावी म्हणून त्यांनीं तिला हांकही मारली.

‘ अरररर ’ हांक मारल्यानंतर त्यांच्या तोंडांतून उद्गार निघाले. त्यांत भाव हा होता की ‘ त्या पोरीपुढें मी दीनासारखा उभा राहून तिची क्षमा मागूं ? कधी तरी शक्य आहे कां ? ’

इतक्यांत जिन्यांत कोणाची तरी पावलं वाजलीं. सरोजच आली असावी असा त्यांनीं तर्क केला. तिच्याशीं आतां काय बोलावें हेंच मुळीं काकांना सुचेना. त्याचा चेहरा अगदीं कावरावावरा झाला; पण काकांचा अदमास सपशेल चुकला होता. कारण काकूच हातांत सरबताचा ग्लास घेऊन आलेल्या त्यांच्या नजरेस पडल्या. आपण डॉक्टरकडे औषध घेण्यास जावें, ‘ औषध कडूच असणार ’ असें साधारण नियमानें समजावें, परंतु तें गोड निघावें. आणि मग जें वाटतें—तसेंच काकांचें झालें. काकूंच्या हातात सरबताचा ग्लास पाहून तर त्याची कळी खुलली, आणि ते चूळ भरण्याच्या उद्देशानें इकडे तिकडे पाहूं लागले. जिन्यांत ठेवलेलें तांब्याभाडें काकूंनीं चटकन् पुढें करतांच काकांना काय वाटलें कोणास ठाऊक ? एवढ्या महातारपणीं सुद्धां त्यांना काकूंना जवळ शोपाळ्यावर बसवावें आणि खूप मोठा शोका घ्यावा असें वाटलें असावें. कारण ते लगेच शोपाळ्यावर जाऊन बसले आणि काकूंनीं पुढें केलेला पाण्याचा पेला आपल्या हातात घेत घेत म्हणाले, ‘ बस की—कां अजून लाजतेस ? ’ ‘ इश ’ काकू सुद्धां एखाद्या अठरा वर्षे वयाच्या नवविवाहित तरुणीसारख्या चटकन् बोलून गेल्या. काकांच्या या गोड भाषणानें त्यांना अमित आनंद झाला होता यांत संशय नाही.

चूळ भरून काकांनीं ती खिडकीवाटें अंगणांत थूकून दिली, आणि सरबताचा पेला घशाखाली ओतल्यावर ते काकूशीं बोलूं लागले.

‘ हें बघ, बस ना ’ काका पुन्हां म्हणाले. काकूंनीं एक साधी खुर्ची जवळ ओढून घेतली आणि तीवर त्या बसल्या. आतां अगदीं स्थिर-स्थावर झालें आणि बोलण्यास मुळींच हरकत नाही अशीच स्थिति निर्माण झाल्याचें वाटून काकांनीं मुख्य विषयाला सुरवात केली.

‘ हें बघ—सरोजच्या बाबतीत काय करावें हेंच अलीकडे मला सुचेनासें झालें आहे. तुझ्याजवळ सांगितलें असेल तिनें सगळें. ’

काकूना या बोलण्याचें तर फारच आश्चर्य वाटलें. आकाशांत मेघांचे दाट समुदाय जमलेले असावेत, विजेचा कडकडाट सारखा चाळू असावा आणि मधूनच मेघांनीं सिंहगर्जना करून टापूंतील प्रदेश भयभीत करून सोडावा आणि आतां निमिषार्धांत मेघांची मुसळधार कोसळणार असें वाटावें आणि त्याच निमिषार्धांत आकाशांत एकही ढग दिसूं नये ! या दोन परिस्थितींत जितकें अंतर तितकेंच दादाकाकांच्या जेवणापूर्वीच्या आणि जेवणानंतरच्या मनोभूमिकेंत अंतर पडलें होतें. सरोजनें एकदां गिरींच्या स्थळाबद्दल नापसंती दर्शविल्यापासून आतांपर्यंत कोणालाही काकांच्या तोंडून इतके गोड शब्द ऐकावयाला मिळाले नव्हते. काकूना तर-आज आपल्या कानांत कोणी अमृतच ओतीत आहे असें वाटलें आणि वर येत असतांना त्यांची जी गांगरल्यासारखी स्थिति झाली होती ती एकदम नाहीशी झाली आणि त्या अगदीं आनंदित दिसूं लागल्या.

काकू कांहीच बोलत नाहीत असें पाहून काका पुन्हां म्हणाले, ' मग अखेर तिनें तुझ्याजवळ कांहीं सांगितलें कां नाही ? '

' ती कसलं सांगतीय; पण तिचें लग्न लांबणीवर पडलें आहे म्हणून बरं झालं. नाही तर आपल्याला पश्चात्ताप करावा लागला असतां-' काकू म्हणाल्या.

' आपलं सोडून दे-आपण आतां नादच सोडलाय त्या स्थळाचा. तिच्या मनांत काय आहे तें सांग ! '

' तो मनुष्य फार वाईट चालीचा आहे—' काकूंनीं आपलेंच बोलणें पुढें चालू ठेवण्याच्या उद्देशानें भाषेला वळण लावलें.

' तुला विचारतो त्याचं उत्तर दे ' काका म्हणाले.

' वळणावर जायचंच ते ' काकूंच्या मनांत हा विचार आल्या-शिवाय राहिला नाही. आतां जास्त वाढवण्यांत कांहीं अर्थ नाही असें वाटून काकू म्हणाल्या. ' हो-खरंच पण-हं सांगतें. तिच्या मनांत नानाशीं लग्न करावयाचें आहे. '

' नाना कोण ? ' काकांचे डोळे तेवढ्यांत लाल झाले. दार-

बाजाच्या डोळ्यांतला निर्जीव आणि भेसूर रक्तवर्ण नव्हता तो; पण सळ-
सळणाऱ्या रक्ताची चकाकी त्यांत होती. काकू घाबरल्या. पण त्यांच्या
लाल डोळ्याला—तो जमदग्नीचा अवतार पाहून त्या खुर्चीसह दोन हात
बाजूला सरल्या.

‘ कार्टीनं काय काय चाळे मांडलेत कोण जाणे ? अन् तुला सांगि-
तलं होत ना—त्या नान्याचें माझ्यासमोर पुन्हां नांव काढूं नकोस म्हणून ?’

हें असें होणार हें काकूंनीं जणूं वर्तवलेच होतें. क्षणापूर्वीच्या
भाषणात जितकें माधुर्य होतें, तितकाच कठोरपणा क्षणानंतर काकांच्या
भाषणांत आला होता. त्यांना या गोष्टीचें विशेष आश्चर्य वाटलें नाहीं.
त्या उलट जास्तीच धीट बनल्या.

‘ आपण विचारलं म्हणून’

‘ एक शब्द बोलूं नकोस’

इतक्यांत पोस्टमन आला. त्यांनीं काकांच्या नावांचा पुकार
केला. काकू चटकन उठून खालीं गेल्या, आणि पोस्टमननें दिलेलें पत्र
वर घेऊन आल्या. काकांनीं तें पत्र ओढूनच आपल्या हातांत घेतलें
आणि वाचण्यास सुरवात केली.

अमिराबाद.

न. वि. वि.

—उजव्या कोपऱ्यावरचें अमिराबाद आणि त्याच्याखालीं तारखेची
ओळ सोडून नुसतें नमस्कार वि. वि. आणि तें सुद्धां प्रत्येक शब्दाच्या
पहिल्या अक्षरांत पाहून काकांनीं आश्चर्यानें मान हालविली. असल्या
मायन्यांत त्यांना आलेलें पत्र आजच त्याच्या दृष्टीस पडत होतें पण तिकडे
जास्ती लक्ष न देतां मायन्याखालील ओळींकडे त्यांनीं आपली दृष्टि लावली.

‘ महाराज सुवर्णगिरी यांना आपण आपली मुलगी देऊं केली
होती. तिचा फोटो आपण त्यांना दिला होता; पण स्वतः पहाण्याची
इच्छा दर्शविली असतांना आपण त्यांना आमंत्रण केलेत. यावरून हें
सिद्ध होतें कीं, महाराज सुवर्णगिरी यांचा होकार मिळतांच आपण उभ-
यतांच्या लग्नाला सिद्ध आहांत.

इतकें असतांना आपल्या परवांच्या पत्रांत आपण त्यांना स्पष्ट नकार कळवितां याचा अर्थ काय ? हा काय पोरखेळ आहे काय ? सुवर्णगिरीचें लग्न ठरलें आहे, असें आज सबंध अमिराबादेत झालें आहे.

हा अब्रूचा प्रश्न आहे. सुवर्णगिरीच्या पायाशीं आज या घट-केला शेकडों मुली लोळण घालून येत आहेत, हें खूप लक्षांत ठेवा. पण आपल्या मुलीशीं लग्न करण्यांतच त्यांच्या लौकिकाला भूषण आहे.

यांत आपल्याला सुद्धां भूषण आहे. आपल्याही अब्रूला यांत गुंजभर मांस चढणार आहे. पण आपल्या अब्रूचा आम्हांला विचार करणें कर्तव्य नाही.

तरी या बाबतींत काय तो खुलासा ताबडतोब व्हावा.

दादासाहेब कलावंत,
एक हितचिंतक.

अगदीं निःशब्द स्तब्धतेत दोन तीन मिनिट गेलीं. काकांना रागाचा पुन्हां झटका आल्यासारखा झाला. आणि ते मोठ्यानें सगळ्यांना ऐकूं जाईल अशा बेतानें बोलूं लागले.

“ कार्टीला म्हणावं चालती हो. ज्यांना स्वतःच्या बापाच्या अब्रूची चाड नाही, त्या असून नसून सारख्याच—चालती हो म्हणावं तिला. कर एकदां काळं आणि माझ्या पुन्हां दृष्टीस पडूं नको. ”

आतां त्याच्यासमोर कुणीच बोलणें शक्य नव्हतें. काकू तशाच उठून खालीं गेल्या.

१२

काकाचा मर्मभेद करणारा वाकूस्त्राव सरोजच्या कानांवर आला होता. त्याचे ते भेदक शब्द ' कार्टीला कर म्हणावं काळं. मला पुन्हां तोंड दाखवूं नकोस ' तिच्या मनांत तेवढ्या वेळांत कितीदां तरी आले. तिचे विचार म्हणजे हेच. दुसऱ्या विचाराच्या वाऱ्यालासुद्धां तिचे मन उभें राहीना. या वरील वाक्याला जोडूनच ' काकांना मी इतकी कां नको झालें ? झालें असले तर कुठें जाऊं मी आतां ? ' हीं वाक्यें नुकतींच तिच्या मनांत घुटमळूं लागली होती. काकांचें भाषण ऐकून ती आपल्या खोलींत रडतच बसली होती. सरल तिला सांगून दमली. ' सरोज ! रडतेस काय असली ? छे ग ! रडण्यानें दुःखभार हलका नाही होत, ' सरल म्हणाली.

' होय सरल ! काय करूं मी आतां ? नाजुक धाग्यांची वीण उकलतांना तुटतेच ती. त्यातून एकाची वीण दुसरा उकलायला लागला तर या गोष्टी मुद्दामच होतात. '

' सरोज, चार दिवस माझ्या घरीं चल. म्हणजे तुला बरं वाटेल. '

' काकाच्या सानिध्यांत मी इतक्या दिवस नाहीं कां आनंदांत राहिलें. काकांचं माझ्यावर किती प्रेम होतं सरल... हल्लीं..... ' बोलवेनाच तिच्यानें पुढे.

' पण तूं रडूं नकोस गडे ! नको ना रडूंस ! ' सरल तिचा हात आपल्या हातांत घेत म्हणाली. सरलेला सुद्धां गहिवर आलेला होता. त्यामुळे तिचाही घसा जरा घोगरा झाला होता.

सरोजच्या तत्क्षणींच लक्षात आलें. इतका वेळ खालीं घातलेली मान तिनें वर केली, आणि तिची शंका खोटीच ठरली. ' आपल्या करतां सरलेला सुद्धां किती वाईट वाटतें. आणि काकांना... जगांतला बोज जातो त्यांचा .. ' तिच्या मनांत हा विचार आलाच. ' सरल '

ती म्हणाली, 'सरल, नाहीं रडत मी आतां... आणि तूंही—'

कसा बसा तिनें आपला दुःखावेग आंवरला. शून्य दृष्टीनें ती समोरच्या खिडकींतून बाहेर पहात होती. 'असाच दुःखांत जायचा आजचा दिवस'—ती मध्येच म्हणाली.

सरलेनें तिच्याकडे प्रश्नार्थक मुद्रेनें पाहिलें. सरोजचें तिच्याकडे लक्ष नव्हतेंच. म्हणून ती म्हणाली, 'सरोज !'

जी दृष्टी तिनें खिडकीबाहेर लावली होती त्याच दृष्टीनें तिनें सरलेकडे पाहिलें. छे ! किती भेसूर होती तिची दृष्टि ! डोळे पाण्यानें भरलेलेच होते. डोळ्यांतून गालांवर आलेले ओघळ नुक्तेच सुकले होते.

'काय ?' ती म्हणाली.

'अशी निराश कां होतेस ?' सरल म्हणाली.

'सरल आजचा तोच दिवस. ज्या दिवशीं नाना घरांतून बाहेर पडला. तोच दिवस आजचा... असाच जायचा दिवस ! काकांना नानाची आठवणसुद्धा होत नाही.'

'सरोज, नको त्या दिवसांची आठवण काढूंस. गत गोष्टींचा विनाकारण उहापोह करण्यांत कांहीं अर्थ असतो कां ?'

'नसतो असं कसं तूं म्हणतेस ? नानाची आठवण झाली म्हणजे मला किती बरं वाटतं ! कुठें असेल गं तो आतां !'

'वेड लागेल अशानें तुला.'

'मग तर मला फारच बरं वाटेल. माझ्या वेडांत नानाला मी एक क्षणभरतरी विसरेन कां ?'

सरोजनें पुन्हां आपली दृष्टि खिडकीकडे वळविली. कुठेंतरी एकाच वस्तूकडे ती टक लावून पहात असावी. असाच तिच्या दृष्टीचा रोख होता.

'काय पहातेस सरोज' सरलेनें विचारलें.

'काय पहायचं—कांहीं नाहीं पहात.'

इतक्यांत काकू खोलींत आल्या. सरोजनें त्यांच्याकडे मुळीं पाहिलेंच नाही. उलट त्या आल्या त्याच्या उलट बाजूला तिनें आपलें तोंड फिरविलें.

काकू तिच्याजवळ गेल्या. तिच्या तोंडावरून त्यांनी आपला हात फिरविला. तिचे कपाळ त्यांना किंचित् गरम लागलें,

‘सरोज, तुझं कपाळ दुखतंय ? तापलंय पण तें—’ सरोज कांहींच बोलली नाही. काकूंना कसेसेच वाटलें.

‘सरोज’ त्या पुन्हां म्हणाल्या, ‘कां ब्राळ, तापलंय तुझं डोकं ?’

‘छे गं काकू, मला काय होतंय ? चांगली आहे मी !’ सरोज म्हणाली. यावेळीं तिनें किती कृत्रिम प्रसन्नता आणली होती ! पण ती फार वेळ टिकली नाही. तिनें काकूंच्याकडे पाहिलें आणि तिला हुंदका आवरेनासा झाला. तिनें मनसुराद रडण्यास सुरवात केली.

सरलेला आता रहावेना. ती म्हणाली, ‘तुम्ही दुसऱ्याला कांहीं किंमत असते अस मानण्यास मुळींच तयार नसता. काकांनीं आतां काय कांगावा केलाय. तुम्हाला ती जड झाली असली तर येईल चार दिवस माझ्याबरोबर.’

‘छे ! सरला तुझ्या इथं मी किती दिवस राहणार ?’ सरोज म्हणाली. काकूंना या बाबतींत काय करावें हें मुळींच समजेना. म्हणून त्या अगदीं गप्प बसल्या होत्या.

‘सरोज, तूं यावेळीं बोलूं नकोस. येथून चार दिवस बाहेर गेल्या-शिवाय तुझी प्रकृति नाही सुधारायची आणि काकांच्या घरांत समाधान नाहीं नादायचं आणि हें बघ, परस्पर परस्परांवर नाखूप असल्यामुळं घराचं घरपण रहात नाहीं सरोज ! तूं येण्याचं कबूल केलं आहेस परवां माझ्याजवळ.’

‘सरले, मलासुद्धां वाटतं कुठं तरी चार दिवस दूर रहावं म्हणून. माझ्या आयुष्यांत असला प्रसंग येईल याची कल्पनासुद्धां नव्हती. विचित्र दैवयोग—’ सरोजचें बोलणें सरलेनें ऐकलें तिला यावेळीं त्यांवर कांहींच उत्तर द्यावयाचें नव्हतें. ती काकूंना म्हणाली. ‘काकू जा, काकांना सांगा, सरोज माझ्याबरोबर चार दिवस अमिराबादेस येणार आहे म्हणून. तिला या घरांत रहाणं दिवसेंदिवस अगदीं अशक्य होणार आहे. त्यांतून काकांच्यासारख्या आततायी.....’

सरोजने तिच्या तोंडावर हात ठेवला. उद्देश हा की, यापुढे काकांच्या बाबतीत तरी तिने जास्ती बोलू नये. पण त्या हाताचा कांहीच उपयोग झाला नाही. तिने वाक्य पुरे केलेंच; पण काकू वरती परत जाऊन त्यांना विचारायला तयार होईनात. एक तर सरोजचा वियोग त्यांना सहन होणार नव्हता. घरांत त्या दोघीच असल्यामुळे सरोजचा बराच काळ जाई, आणि सरोजचा थोडा फार तरी गाजावाजा असल्यामुळे काकूंना करमे. ती शाळेंत जाई तेवढा वेळ काकू वाचण्यांत वगैरे घालवीत. त्यामुळे तिचें शाळेंत जाणें किंवा नानाबरोबर रोज सकाळीं फिरायला जाणें त्यांना जाचक होत नव्हतें. आणि आतां तर तिला सुट्टी झाली असल्यामुळे तिचा चिरपरिचय काकूंना लाभे व त्यामुळे त्यांचा सगळा दिवस फार मजेत जात असे.

कधी कधी नानाची आठवण त्यांना होई. त्यामुळे त्या जरा खिन्न होत. पण सरोज दृष्टीस पडली की, मुखावरची खिन्नता त्या तात्काळ कमी करण्याचा प्रयत्न करीत आणि त्यांचा हा प्रयत्न यशस्वी होऊन त्या थोड्याच— (म्हणजे इतक्या वेळांत की त्यांची खिन्नता सरोजच्या इतक्या दिवसांत लक्षांत नव्हती) वेळांत पूर्ववत् आनंदी दिसू लागत.

नाना निघून गेल्यापासून, सरोज हेंच, काकूंच्या जीवनांत रमणीयता उत्पन्न करण्यास साधन होतें. परंतु तिच्या होत चाललेल्या परिस्थितीकडे पाहिले म्हणजे काकूंच्या पोटांत कालवाकालव सुरू होई. त्यांना वाटे ‘एक पोर आणि तिच्या लग्नाचे असले धिंडवडे होतात. १०-५ मुली असत्या तर काय झालें असतें?’ असे विचार आले की त्यांना वाटे जाऊं दे ती कुठें तरी—तिथें तरी चार दिवस तिला सुख लागेल. आज अनायासेच अमिरानादेस जाण्याचा योग आला होता. परंतु काका रागांत असल्यामुळे तिने जाणें श्रेयस्कर नव्हतें. असा दुहेरी पेंच पडला होता. शिवाय काकांना विचारायला जावें कुणी, हा प्रश्नच होता. म्हणून त्या म्हणाल्या ‘सरू ! सरोजनें हवापालट करावा असें मला सुद्धां वाटतें; पण ते रागावलेत ना !’

‘काकू, म्हणूनच माझी घाई आहे’ सरल म्हणाली. ‘हा कपिला-
षष्ठीचा योग उगीच वाया कां दवडायचा?’

‘पण मी नाही ब्राई आतां वरतीं जात.’

‘काकू, माझं तुम्ही ऐका—मी उद्यां जाणार आहे. तुम्ही एकदां
वरती जाऊन काकांच्या कानावर घालावयाचें कार्य करा.’

सरोजला त्या परिस्थितींत सुद्धां सरलेच्या ‘कार्य’ या शब्दाचें हसूं
आलें. त्या लहानगणीं जेव्हां इंग्रजी तिसरींत एका वर्गांत होत्या, त्यावे-
ळचा तो ‘कार्य’ शब्द होता. एका मास्तरांच्या तोंडीं तो नेहमीं यायचा.
त्याच शब्दाचा पुनरुच्चार तिच्या कानाला फारच गोड लागला; पण
‘गेले ते दिवस’ म्हणून तिनें एक उष्ण निःश्वास सोडला.

काकू हो ना करतां करतां कशा तरी एकदाच्या वरतीं गेल्या. भीत
भीतच त्यांनीं काकांना हा वृत्तांत सांगितला. काकांचा राग अजून शांत
झाला नव्हताच. त्यांनीं परवानगी दिली. ‘वाटेल तिथें जाऊन वाटेल
तशी नाचूंदे, पण माझ्यासमोर तिचे असले खेळ नकोत.’

काकांची ही भाषा ऐकून काकू तिथल्या तिथें थिजल्या. घरां-
तल्या या जुलमी कारभाराचा त्यांना मनांतून भयंकर संताप आला.
त्या ती भाषा ऐकून खालीं कशा आल्या हैं त्यांचें त्यांनाच समजलें
नाहीं. मग त्यांनीं काकांचा निरोप या मुलींना कसा सांगावयाचा?
त्या खालीं आल्या आणि स्वयंपाकघरांत तशाच निघून गेल्या.

१३

काकांचें वर झालेलें भाषण दोघींच्या पूर्ण कानांवर आलें होतें. काकू वरून खालीं आल्या होत्या, हेंही दोघींनीं पाहिलें होतें. पण काकूंच्या तोंडून काकांचे कठोर शब्द ऐकण्याची त्यांचीहि इच्छा नव्हती. दोघीही अगदीं स्तब्ध बसल्या होत्या.

थोड्या वेळानें सरोजनें समोरील शेल्फवरचें एक पुस्तक काढलें. आणि त्या पुस्तकाचीं पानें ती उगीचच चाळूं लागली. मनांतले विचारांचे अवडंबर अशानें तरी स्थिर होईल असें तिला वाटत होतें—पण व्यर्थच होतें तें. सरलेनेंसुद्धां जवळ पडलेला एक मासिकाचा अंक उचलला आणि सरोजच्याच पद्धतीनें तिनें पानांची चाळवाचाळव सुरू केली. अखेर एका पानावर स्थिर होऊन सरोज अस्फुट वाचूं लागली.—

‘ कितीतरी कमळे प्रफुल्ल झालीं होती—आणि अगदीं एका बाजूला आडरानांत—जिथें वर्षातून एखादे दिवशींच बालवीरांचा तांडा वनभोजनासाठीं—किंवा इतर खेळ खेळण्यासाठीं यावयाचा, अशा ठिकाणीं तीं कमळें अगदीं उमळून सौंदर्याविषयीं जणूं त्यांच्यात स्पर्धा लागली होती, असें वाटे. तिथें आज काळ्याकभिन्न भ्रमरांचा तांडा गुंजारव करीत त्यांच्या भोंवती घुटमळत होता. ज्या कमळावर ज्या भुंग्याला बसावेंसें वाटे त्याच कमळावर तो बसावयाचा—माझें असेंच नाही का ? माझ्या मनात चटकन् हा विचार आला. ’

तें पान संपलें होतें. पान उलटण्यापूर्वीं सरोजनें सरलेकडे पाहिलें.

‘ माझें याच्या अगदीं उलट आहे ’ ती म्हणाली.

‘ तें कसें काय ? ’ सरलेनें विचारिलें. तिनें तिचें वाचन अस्फुट कां होईना पण ऐकलें होतें.

‘ माझ्या बाबतींत लोहचुंबकाची आकर्षण शक्ति लोखंडाकडे गेली आहे. ’ सरोज हें बोलली खरी, पण आपण काय बोलतो हें तिचें तिलाच

उमगेना. म्हणून सरलेच्या उत्तराची वाट न पाहतां तिनें पान उलटलें.

“ या वेड्यांनीं कधीं विचार केला आहे कां ? वेडेच ते—विचार तरी कसला करणार ? ज्या कमळावर आपण बसतो तीं कमळे आपल्यावर खूप असतात कां ? विचार करतां करतां मला किंचित् वाईट वाटलें. आमच्या पथकांतला तो एक साधारण सुंदर आणि श्रीमंत आईबापांचा मुलगा होता. मास्तरांना तो फार आवडे. एकदां मास्तरांचा चार वर्षांचा सुधीर रडूं लागला होता. त्यावेळीं यानें त्याची खाऊ वगैरे देऊन समजत घातली होती. त्या वेळेपासून आमचे मास्तर त्याच्यावर खूप आहेत. मी मास्तरांच्या पुढें पुढें करित नाहीं. एवढेंच; पण माझी पथकांतील वागणूक इतर किंवा त्या माझ्या मित्रांपेक्षां जास्ती चांगली असून’ माझी विचारमालिका अशीच तुटली. सडक काळ्या भोर केशांच्या शेषट्यांवर दोनच गुलछबूचीं फुलें खोविलीं होती. ती पाठमोरी आकृति त्या फुलामुळें अतिशय सुंदर दिसत होती. आणि ती फुलेंसुद्धां—किती गोडस आणि गोड दिसत होती ! भुंग्यांचा रानटी सहवास सोडून त्यांच्या मंजु कूजनाला भूळून न जातां एका सुंदर युवतीचा सुंदर कचकलाप आपण जास्ती भूषित करित आहोत याबद्दल तीं फुलें स्वतःलाच धन्य मानीत असलीं पाहिजेत.”

फारच मन लावून सरोजनें हें पुस्तक वाचण्याचें ठरविलें होतें. क्षणापूर्वीचें वावटळ शमलें होतें. सरलेला सरोजचें पुस्तकांत मन रमलेलें पाहून अत्यंत आनंद वाटत होता. तिनें आपल्या हातांत जें मासिक घेतलें होतें. त्यांचीच पानेंच ती चाळत बसली होती. पुस्तकाचा शेवट काय आहे. म्हणून एकदम २०—३० पानें तिनें उलटलीं, आणि ती वाचूं लागली.

‘ लहानपणापासून मला फिरण्याची फार हौस. मी रोज फिरायला जात असें. आज असाच फिरायला गेलों होतो. साधो कोरांटीचीं झाडे त्या बाजूला पुष्कळच उगवलेलीं होती. आज कित्येक दिवसांतून उषा माझ्याबरोबर फिरायला आली होती. पिवळसर गुलाबी रंगाचीं नाजूक होती तीं फुल ! तिचें मन आवरेना. तोडावी आणि त्यांना गुंफून आपल्या आंबाच्यावर बांधावीं असें तिला वाटलें.

‘फुलं तोड्डं लागतां मला जरा?’ उषा म्हणाली.

मी नकारार्थी मान हालविली.

‘कां?’ तिने विचारिलें.

‘तूंच फुलं तोडावीस असें मला वाटतें.’ मी म्हणालों.

‘अस्सं! अस्सं!’ म्हणून तिनें फुलें तोडण्यास सुरवात केली.

१०-१५ फुलें कशीं बशीं तोडलीं असतील तिनें, तोंच तिला एक कोरां-टीचा बारीक काटा बोचला. तिचें तोंड गोरेमोरें झालें होतें. माझ्या-कडे ती लटक्या-आतां सांगतां येत नाहीं मला-तिचा राग कसला होता तें—रागानें पाहूं लागली. आज माझ्याबरोबर ती फिरायला आली होती म्हणून भीहि थोडी सहानुभूति दाखविली.

‘उषा, काटा लागला?’ मी जवळ जाऊन विचारिलें.

‘होय हं सूदन.’

‘पाहूं कुठें आहे तो.’

‘नको, कांहीं जरूर नाही.’

हाताच्या बोटेला लागलेला काटा तिनें स्वतःच उपसून फेंकून दिला. आणि त्यापूर्वीच अर्धक्षण हातांत असलेलीं तीं नाजूक फुलें तिनें फेंकून दिलीं होती. त्या फुलाकडे माझी सहज नजर गेली. तीं जरा सुकलेलींच मला दिसलीं. शेजारच्या कोरांटीला नुकताच फुलांचा नवीन भर आला होता.

तिच्या आणि माझ्या आजपर्यंतच्या सहवासाचें दृश्य या आत्तांच्या प्रसंगांत मला दिसत होतें. तिची मधुर भाषा मी माझ्या हृदयाशीं किती दिवस तरी जशीच्या तशी धरून ठेवली होती. पण तिच्या विशिष्ट वर्तणुकीचे काटे मला वारंवार टोचूं लागले. मला ती किती आवडे; परंतु काट्यांचा कठोरपणा मला सहन नाहीं झाला. म्हणून हें काट्याचें झाड माझ्या दृष्टीआड करण्याचा मी प्रयत्न केला. आणि म्हणून मला तिच्या गोड भाषणाचाही त्याग करावा लागला. त्याग करतेवेळीं त्यांना पहिलें तेजही नव्हतें आणि नवीन सुमनांचा बहरही तिच्या हृदयांत मला दिसेना. पडद्यावरच्या चित्राप्रमाणें तत्तुल्य प्रसंग मला आठवत होते.

तिनें कुल्ले फेकून दिलीं तेव्हां मी तिला विचारिलें, 'उषा, रागावलीस हो तूं त्या फुलावर ?'

येथपर्यंत वाचन झाल्यावर ती थांबली. खुणेसाठी बोट ठेवून तिनें पुस्तक मिटलें, आणि ती कसला तरी विचार करूं लागली. विचार करतां करतांच तिनें पुस्तकाचें नांव वाचलें. 'माझी डायरी' हें त्या पुस्तकाचें नांव.

'किती छान आहे हें पुस्तक सरल !' ती म्हणाली 'माझी डायरी लिहिली तर मला वाटते ती अशीच होईल.'

सरल कांहींच बोलली नाही.

'प्रेमाचें मोजमाप व्यवहार आहे. हें या लेखकाचें म्हणणें आहे. तुला कितपत पटतें ?' तिनें विचारलें.

'तुम्ही शिकलेल्या मुली कशाचा कधी विचार सुरू कराल हें केव्हाच्या धरणीकंपाईतकेंच अनिश्चित आहे.' ती हंसली—'बरं सरोज, रागाजं नकोस हो ! सांग मला तो तुझा लेखक काय म्हणतो तें,' सरल पुन्हां म्हणाली.

'ही डायरी म्हणजे माझ्याच भूतभविष्याचं रामायण आहेसं मला वाटतं !'

'अगं हो सरोज, बरी आठवण झाली. आज मंदेच्या मासिकाचा वाढदिवस आहे आणि आपल्याला जायचं आहे. तूं आपली तयारी कर. मी येतेंच आतां घरून जाऊन.'

'सरं, मी नाहीं आलें तर—'

'तुला यावें लागेल. मला माहिती आहे घरीं कां बसणार आहेस तूं तें. गोड स्मृतीचें दुःख आठवून...'

'नाहीं सरल, मी आज हें पुस्तक वाचणार आहे. इतक्या दिवस माझ्याजवळ असून आज मी तें वाचायला घेतें आहे हो—'

'तें कांहीं नाही. आलंच पाहिजे तुला आज माझ्याबरोबर.'

'बरं पाहीन—तूं ये घरून जाऊन.'

सरल निघून गेली. सरोजच्या डोळ्यासमोर वाचलेला सगळा मजकूर जशाचा तसा उभा राहिला. ‘उषा सूदनला आवडली नाही—त्याच्याशीं तिनें प्रतारणा केली म्हणून. म्हणून सूदन तिच्याशीं जितक्यास तितकें वागूं लागला.’ ती मनांत म्हणाली, ‘भ्रमराचा त्याग करून कमळ इतरत्र अधिष्ठित होण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला छचोर गुलछबूच्या फुलांचा कचकलाप कधींच मिळावयाचा नाही. त्याला श्रीगणपतीच्या शीर्षस्थानीच स्वतःला भूषित करून घेणें भाग पडेल आणि तेंच त्याला भूषणावह आहे. पण तेंच—कोरांटीच्या फुलासारखे—त्याला नको असेल तर—तर त्या फुलाप्रमाणेंच त्यांची स्थिति होईल.’ असा विचार ती आपल्या मनाशींच करीत होती. पुन्हां पुढचें वाचण्याकरितां तिनें पुस्तक उघडलें. इतक्यांत कोणी तरी दारांत आल्याचा भास झाला व लगेच मागोमाग दारावर दोन टिचक्या ऐकूं आल्या म्हणून सरोजनें उठून दार उघडलें.

‘कोण मोहन ?’ ती म्हणाली

‘सरला नाही इथें ?’ तो म्हणाला.

‘नाहीं ती आतांच गेली’ थोरल्या दरवाजाकडे असलेल्या त्याच्या तोंडाकडे पहात सरोज म्हणाली. इतक्यांत पुस्तकांतून कसला तरी कागद पडला. तो घेण्याकरतां ती खाली वाकली. दारांतून बाहेर पडलेला कागद घेतांना वाऱ्यानें तिचा पदर उडाला. आणि त्यानें मोहनचा गाल किंचितसा चाटला. पदर उडाल्यामुळे पाठीचा पृष्ठभाग गुलाबी शंपरमुळे फारच खुलून दिसत होता.

सरोजनें तो कागद उघडून पाहिला.

‘एस्क्यूज फार दी ट्रबल्स.’ तो म्हणाला.

‘छे ! त्रास कशाचा ?’ ती म्हणाली. ‘बरं तुमचं कांहीं हरवलं आहे कां ?’

‘कशापैकी आहे ?’

‘तें नाही कोणी सांगत.’

‘माझ्या पुष्कळ वस्तु हरवतात आणि हरवल्या पण आहेत—मग

त्या सगळ्या वस्तूंचीं नांवे घेऊ कां कोणच्या एका गोष्टीचं नांव घेतलं तर चालेल ? ’

‘ चालेल. पण तें एक जें नांव घेणार आहांत तें तुमच्या बायकोचं घ्या. ’

‘ बायकोच्या नांवाला इतका मी भिणार आहे ? ती मिळाली म्हणजे सांगेन तुम्हांला तिचं नांव, ’

‘ हो ! हो ! ’ ती म्हणाली.

‘ आतां समजा, पहिल्या खेपेलाच तो जिव्नस मी ओळखला तर— तर तुम्ही नांव घ्याल कां ? ’ जरा वेळ थांबून ‘ कां ? गप्प बसलांत ? ’

जन्माच्या मित्राचें नांव लग्नानंतर ठरतें, किंवा अगोदर ठरलें असलें तरी तें जगांत जाहीर करण्यासाठीं मन कचरतेंच. त्यांतून सरो-ज्या बाबतींत बोलावयाचें म्हणजे—तिनें जन्माच्या सोबती मनाशीं ठरविला होता तरी त्या सोबत्याला तिची सोबत कितपत रुचते याविषयीं तिला शंकाच होती. आणि आतां स्वतःवर नांव घ्यावयाची जेव्हां पाळी आली त्यावेळीं तर तिला चमत्कारिकच झालें. मोहनशीं कांहीं तरी बोलावयास पाहिजे होतें म्हणून ती म्हणाली, ‘ मग जरूर नाहीं असें दिसतें ? नको असेल तर तसें सांगा. ’

‘ माझी एक कविता हरवली आहे. ती तुमच्याजवळ आहे. ओळखलं ना—घेतां नांव ? ’

‘ नांव घेण्याचें हें १८५७ सालांतलें जुनें खूळ काय माजवलं आहे उगीच ’ आणि मानेला तिनें एक विशिष्ट प्रकारचा झटका दिला अन् ती आंत गेली.

‘ मग ती कविता देणार आहांत काय ? ’

‘ वाचतें एकदां आणि देतें. ’

‘ जरा ऐकूं येईल अशा आवाजांत सुर धरलांत तर— ’

‘ नाहीं हं मी कांहीं गायिका नाहीं किंवा स्वतःच्या कवितेवर दिवे ओवाळून घेणारी कवियित्रीही नाहीं—तें जाऊं दे— ’

‘—बरं पण बाहेर उभें राहून बोलायची सक्त शिक्षा कोणी केली आहे तुम्हांला—?’

‘हिंदु स्त्रियांची निष्कारण विनयशीलता—ती असल्या शिक्षा सुनावते.’

‘अस्सं! अस्सं!’ ती म्हणाली, ‘बरं मग—’

‘जाऊं म्हणतां! जातो मी; पण येणार आहांत काय मंदेच्या घरीं? आज तिच्या मासिकाचा वाढदिवस आहे. तुम्हांला बोलावणें आहेच.’

‘मी येणार नाहीं.’

‘कां? प्रकृति ठीक नाहीं?’

‘हं.’

‘काय होतंय—डोकं बिकं दुखत असेल. ताप बीप नाहीं ना आला?’

‘डॉक्टर—डॉक्टरकीच्या प्रॅक्टीसचा प्रयोग माझ्यावरच प्रथम करणार आहांत वाटतं?’

‘नाहीं तसं नव्हे. आपलं विचारलं. सरलेबरोबर औषध पाठवून देतो. आणि यावसं वाटलं तर या मंदेच्या मासिकाच्या वाढदिवसाच्या समारंभाला अं!’

मोहन निघून गेला. आज मंदेच्या मासिकाचा वाढदिवस होता. वाढदिवस आणि पुण्यतिथि या दोन गोष्टी कालमान मोजण्याचें साधन आहे. मनुष्य जन्माला आल्यानंतर तो वाढदिवसास पात्र होतो. मेल्यानंतर त्याच्या पुण्यतिथी सुरू होतात. पण प्रसंगाचें वाढदिवस-कां पुण्यतिथी असते कोणास ठाऊक?

नाना घरांतून बाहेर पडला तो आजचा दिवस होता. त्या दिवसाची स्मृति म्हणून वाढदिवस मानावयाचा कां पुण्यतिथि समजावयाची याचा उलगडा सरोजला होईनाच.

पण तिला मंदेच्या घरीं जावेंसें वाटलें इतकें खरें. कारण मोहन गेल्यावर तिनें बाहेर जाण्याच्या तयारीला सुरवात केली. अस्वस्थ मनानेंच चाललें होतें सगळें.

१४

बंगल्याच्या पोर्चमध्ये घोड्याची गाडी शिरली. मोहन, सरल-सरोज, अशी तिघे बाहेर आली. आणि मुख्य दरवाजाच्या आंत शिरल्या नंतर डाव्या हाताला असलेल्या जिन्यावरून वर गेली.

त्या हॉलच्या दरवाज्यांत पारशी पद्धतीच्या गोल पातळांत असलेली मंदा उभी होती. त्या पातळाचा अस्मानी रंग आणि मधून मधून त्याची चकाकणारी किनार फारच गोड दिसत होती. कानापासून लोंबून असलेले चपटे डूल, अर्ध्या डोक्यावर असलेला पदर, त्यांतून बाहेर डोकावणारे केसांचे फुगे फारच आकर्षणीय दिसत होते.

‘ यावं मंडळी ’ या मंडळींना पाहिल्यावर हात जोडून स्वागतार्थ मंदा म्हणाली. ‘ तुमचीच वाट पहात होतो आम्ही इतका वेळ. ’

‘ उशीर झाला फार ’ मोहन हसत म्हणाला.

‘ तुमच्या जातीला झालेला उशीर माफ असतो. ’

‘ माझ्या एका जातीला उशीर माफ आहे. पण मी आतां दुसरा धर्म स्वीकारला आहे. त्या धर्मांत विलंबाला मुळीच माफी नाही. ’

‘ म्हणून सोडून द्या एक कोणच तरी—बरं सरोज, आलांत बरं झालं ’ तिने विषय बदलला आणि मुख्य कार्याला सुरवात झाली.

सरोजचें लक्ष इतर कार्यक्रमांकडे नव्हतेंच. मोहनच्या सर्व हालचालीवर तिचें बारीक लक्ष होतें. मंदेची मिळून मिसळून वागण्याची कला हातोटीची होती. एका मासिकाची संपादिका या नात्याने तिने सर्वांवर बरेंच वजन भारलें होतें. हें आजच्या गॅदरिंगवरून सहज लक्षांत येत होतें. तिची भाषा अतिशय गोड होती. आणि मुखावरचे भाव कोणाच्याहि लक्षांत न येतां बदलण्याची शैली तिला चांगली साधली होती. हें सरोजला पूर्ण कळून चुकलें होतें.

अध्यक्षांनी संपादिकेचे आभार मानून बक्षिसें जाहीर केलीं. पहिल्या प्रतीचें बक्षीस मोहनला होतें. मोहनचें नांव ऐकतांच सरोजन मोहनकडे पाहिलें. मोहनचा हंसरा चेहरा तिला फारच आवडला. मोहनचें लक्ष तिच्याकडे गेलें. ती आपल्याकडे अशीच पुष्कळ वेळ पहात असावी असें त्याला वाटले. त्यांनीं तिच्याकडे पाहिल्यावर तिनें सरलेकडे पाहिलें. सरलेचें ओठ अभिमानानें विलग झाले होते.

‘या मासिकाला अनेक वेळां मोठ्या संकटांतून आपला मार्ग आक्रमावा लागला आहे, परंतु तशा प्रसंगांतून देखील वाट काढून आजपर्यंत या मासिकांनं मोठ्या शिताफीनं आपला बचाव करून घेतला, यांचें श्रेय या मासिकाच्या संपादिका सौ. मंदाताई यांनाच द्यायला पाहिजे. अनेक तऱ्हेचे लेखक मिळवून आपल्या मासिकांत सर्व विषयांची मुद्देसूद चर्चा व्हावी अशी त्यांची फार इच्छा. त्याप्रमाणें त्यांनीं पुष्कळ खटपटीनं चांगले लेखक मिळवून मासिकाला अत्यंत उच्चस्थानी नेऊन ठेविलें. त्याबरोबरच ललित वाङ्मयाच्या प्रवेशद्वारांत आणून सोडण्याचें काम त्यांनींच केलें आहे. त्यांच्या कवितेविषयीं सध्यां चर्चा करणें नकोच आहे. परंतु उद्या त्यांचे डॉक्टरकीचें प्रॅक्टिस सुरू झाल्यावर—मला वाटतें—या मासिकाला होणारी त्यांची मदत खुंटेल. तरी सुद्धा वाङ्मयाकडे त्यांनीं मुळींच दुर्लक्ष करूं नये अशी मी त्यांना या प्रसंगीं सर्वांच्या वतीनं जाहीर विनंति करीत आहे. आतां कवींच्या मुखांतून त्यांच्या स्वतःच्या कविता ऐकण्याचें भाग्य आज प्रथमच निदान मला तरी लाभणार आहे. कारण आजच्या कार्यक्रमांत अध्यक्षांच्या भाषणानंतरचा कार्यक्रम म्हणजे कुमार मोहन यांचें कवितागायन आहे.’

इतर जमलेल्या साहित्यिकांनीं टाळ्यांचा वर्षाव केला, पण मोहनला हा अनपेक्षित प्रकार वाटला. इतक्यांत मंदा जवळ आली. ‘मोहन !’ तिरपा कटाक्ष फेकून ती हंसली.

‘मंदा ! मला अगोदर कां नाहीं सुचवलंस ?’

‘त्यांत काय झालं ? आत्तांच्या आतां तुम्ही सहज एखादी कविता कंपोज कराल कीं !’

‘वा वा ! चांगलं.’ याअर्थी त्यानें मान हलविली.

‘.....शेवटीं अध्यक्षपदावर माझी स्थापना झाली याबद्दल नित्याच्या व्यवहाराप्रमाणें मी आपले सर्वोचे आभार मानावयास पाहिजे आहेत.’

आतां अध्यक्षानें भाषण संपणार आणि आम्हांस कविता म्हणावयास लागणार म्हणून कविता कोणची म्हणावयाची या विचारांत तो होता. इतक्यांत टाळ्यांचा कडकडाट झालेला त्याच्या कानावर आला. त्यानें अध्यक्षांच्याकडे पाहिलें तों ते आपल्या खुर्चीवर रेलून बसलेले त्याला दिसले. तो उठला कसा तरी. इतक्यांत सरोजनें त्याला एक कागद दिला. तो व्यासपीठाकडे जाऊं लागला. ‘अगोदर कार्यक्रम लोकांना कळेल असें तरी कांहीं करावयाचें होतें, ही संपादिका आहे कां कोण आहे?’ असें तो जातां जातां पुटपुटलाच. कविवर्यांनीं काव्यगायनाला सुरवात केली.

भय भीति तुज ना कशी विमले ? । वाकुनि बघसी आडाकडे ॥

तारा चमचमती गगनीं । भूवरी तम तरी कां म्हणुनी ।

प्रभातकालीं दीन मणी । अरिसम भासे माध्याह्नीं ।

जग चाले हें असें गडे । चल तूं आतां घराकडे ॥

शेजारिल त्या तळयामधें । कमल कमलिनी मनामधें ।

दोषारोपा तुज करिती । ‘वेडी’ म्हणुनि तुज हंसती ।

दृष्टि फिरव ना तूं तिकडे । स्पर्धा शर ना सह निधडे ॥

बळवी नयना दरीकडे । जिथें वासरें तिथें गुरें ।

हं ! हांस पाहूं गोड गडे । घरीं चल ना प्रभ्याकडे ॥

छे ! कोण ? तुम्ही इथें कसें ? । प्रभा एकटा कसा वसे ।
झप झप जाऊं चला गडे । घरीं चला ना प्रभ्याकडे ।

जग चाले हें असें गडे । स्वीकृत मार्गा क्रमी बरें ।

सुमधुर कंठांतून असलें भावगीत—त्यांतून कवीच्या ‘मुखांतून

बाहेर पडले. निश्चल स्तब्धता जणू त्या भावगीतांतले भाव आकंठपान करीत होती. प्रेक्षकांच्या माना डोळं लागल्या होत्या. आयुष्यांत ऊन आणि सावली असतेच, तरीदेखील सावली येईल त्यावेळचा मार्ग निराळा आणि ऊन पडल्यावर मार्ग निराळा अशा तऱ्हेने मार्गाची अदलाबदल मानव करीत राहतील तर शेवटचे ध्येय त्याला कधीच गांठतां यायचे नाही. हा कवितेंतला भाव होता. कवितागायन संपले होते तरी बसलेल्या मंडळीत मुळीच हालचाल दिसना. पण नंतर मासिकाच्या संपादिका सौ. मंदाताई व्यासपीठावर आल्या आणि त्यांनी बोलण्यास सुरवात केली. त्यावेळी लोक खडबडून जागे झाल्यासारखे करून जागच्या जागेवर जीवंतपणा दिसले अशा बेताने बसले.

‘अध्यक्ष आणि बंधुभगिनीनो—!’ सर्वांच्याकडे आळीपाळीने पहात मंदेचे भाषण चालले होते. कोणी आपल्या पाठीवर मिटाची गोण आणून ठेविली काय— असे तिला मुळीच वाटत नव्हते. कांही अशीं पुरुषी पवित्र्यांत ती उभी राहिली होती. अर्धसंगम केलेले दोन्ही हात तिने आपल्या छातीवर ठेविले होते. डावा पाय पुढे व उजवा तिरप्या रेषेत थोडासा मार्गे असा तिने ठेवला होता.

‘खरोखर आजच्या आनंदाच्या प्रसंगी आपण सर्व मंडळी हजर राहून मला फारच आनंदित केलेत. जगांत असे कांही दिवस परमेश्वराने प्रत्येक मनुष्याला दिलेले असतात की त्या दिवशी त्यांच्या आनंदाचा कळस होतो. आजच पहाना— साहित्याचार्य बंडोपंत सुखलोलुप, कुमार मोहन— फडें कवि आणि गायक आणि आपल्यासारखे पसंत लेखक—’

‘आणि आपल्यासारख्या गोड अन् सुबुद्ध संपादिका’ कोणी— तरी बोलले. ती एका मजल्याचे हंसली.

‘हो ५ माझ्यासारखी गोड अन् सुबुद्ध संपादिका हजर असल्यावर आनंद आणि संतोष ही दुककल कधीही गैरहजर रहाणार नाही. बरं जाऊं दे!’

‘आतां अध्यक्षांनी आपल्या मासिकाविषयी चार शब्द सांगितले

आहेतच. मला त्याविषयी कांहीं जास्ती सांगावयाचें नाही. वास्तविक आभारप्रदर्शनाचेंच—नाहीं हं चुकलें मी—खरोखर आभार मानण्याचेंच काम माझ्याकडे आहे आणि त्याच कामाला मी आतां सुरवात करतें. तुमचे आभार आम्ही कां मानावयाचे याची कारणें द्यावीं लागतात अशी साधारण वक्तेवर्गांत प्रथा पडून गेली आहे. त्यालाच मला अनुसरणें भाग आहे. अगोदर हें सांगितलें पाहिजे—मला बोलण्याची पाळी फार क्वचित् येते, त्यामुळें पुष्कळ चुका आणि बोलतां बोलतां वाटेल तिकडे मी भटकेन तिकडे अध्यक्षांसह श्रोतृवृंदांनीं कानाडोळा—म्हणजे तिरपा कटाक्ष नव्हे—करावा. त्याबद्दल मी शेवटीं आभार मानणार आहेच.—’

‘तिरपा कटाक्ष’ हे शब्द मोहनला आणि सरोजला जास्ती लागल्यासारखे दिसले. सरोजच्याकडे आपण मधून मधून जरासे वाकडी मान करून पहात आहों, हें मंदें पाहिलें असावें असें त्याला वाटलें म्हणून त्यानें स्वतःला सावरण्याकरतां मंदेंच भाषण अगदीं लक्षपूर्वक ऐकत आहोत असा बहाणा करण्यास सुरवात केली. तसेंच सरोजचें झालें. तिला तर अतिशयच चमत्कारिक झालें. नुसतें मंदें पाहिलें तर फार वाईट नाही पण तेथें जमलेल्या इतर लोकांनीं पाहिलें नसलें म्हणजे बरें. आणि आतां चुकूनसुद्धां आपली दृष्टि वळवायची नाही असाच जणू तिनें मनाशी निश्चय करून ती स्वस्थ बसली.

मंदा खरोखर अगदीं मोकळ्या मनाची स्त्री होती. तिच्या बाह्य पोषाखांत सुद्धां ताठरपणापेक्षा घळघळीतपणा जास्ती होता. निसर्गाची सजावट अशीच मोकळी होती. केसांना तिनें कधींच चापून चोपून बसविण्याचा प्रयत्न केला नव्हता—एक दोन बाकदार बटा इकडे तिकडे कुठेंतरी मोकळ्या असावयाच्या. त्याचप्रमाणें इतर सर्व गोष्टींत हातांतल्या बांगड्या—पायांतलीं पादत्राणें—नाहीं म्हणावयाला कुंकवाच्या बाबतींत तिचा मोकळेपणा नव्हता. पण तो कोणाच्या लक्षांत येत नव्हता. मोकळें मुखमंडल त्या टिकलीला संभाळून नेत असे.

भाषणांत हाच मोकळेपणा. अध्यक्षांच्या सिगारेट ओढण्यावर

तिनें विनोदी टीका केली आणि सर्वांचे आभार मानून शेवटच्या अल्पा-
हाराच्या कार्यक्रमांला दुसऱ्या हॉलमध्ये चलय्यास तिनें विनंति केली.

‘ बरं कां गं सरल, आतां एका माणसाची फार फजिती होणार
होती. काय पण गोंधळले होतं एक माणूस,’ सरोज म्हणाली.

‘ त्या माणसाचं नांव काय म्हणून नाहीं विचारलंस सरले,’ मोहन
म्हणाला.

‘ पण गोंधळी कोण आहेत हे मला माहीत असून उगीच वेड
घेऊन पेडगांवला कशाला जायचं ? पण सरोज ! तुझ्या लग्नाचा गोंधळ
घालायला आतां दुसऱ्या गोंधळ्यांची जरूर नाही. नाहीं कां ? ’ सरल
म्हणाली.

‘ कारण घरांतलाच गोंधळी मिळाल्यावर मग काय जरूर आहे
नाही तरी ! ’ सरोजनें किंचित वाकडें पाहिलें.

‘ नुसता घरांतलाच नाहीं सरले. लग्नांतली खाशी मंडळीच
गोंधळी आहेत. ’ मोहननें मटार उसळीचा चमचा जिभेवर ओतला.

‘ माझी एक कविता यांच्याजवळ होती. वाचते म्हणाल्या.
वाचा म्हटलं जरा चढत्या सुरांत. इतक्या घाबरल्या अन् गोंधळल्या
ह्या ’ तो म्हणाला. सरून नुकतीच कॉफीची बशी तोंडाला लावली,
होती. उजव्या हातांत हापुस अंब्याची फोड असल्यामुळें डाव्या हाता-
नेच सरोजनें सरलेला कॉफी घेण्याचें थांबविलें.

‘ मंदाताईनें यांना कविता म्हणायला सांगितली. आतां काय
म्हणायचं ? म्हणून इतके गोंधळले होते हे—अगदीं पहाण्यालायक तोंड
झालं होतं ह्यांचं—’ सरोज म्हणाली.

‘ अरे वा ! अगदीं खाशी मंडळीच आहेत गोंधळाला—’ सरल
उद्गारली.

सरोजला फारच ओशाळल्यासारखें झालें. भलत्याच थरावर प्रक-
रण गेलेलें आहे असें तिला वाटलें. आणि मनांतल्या मनांत किंचित
हंसलीही. एकंदर आजच्या तिच्या वर्तनाचें तिचें तिलाच हंसूं आलें.

‘ मंदेनें यांना निराळी जागा दिली होती. त्यामुळें लोकांच्या नज

रेंत आपण खास नाही अशी यांची पक्की खात्री होती. परंतु लोकांच्यावर यांची खूप नजर होती.

‘ कविराज अगदीं सहकुटुंब आलेत ’ एकजण म्हणाले.

‘ आं म्हणजे त्यांचं लग्न झालं केव्हां ? ’ दुसरा म्हणाला.

‘ आणि काय बेटा बात मारीत होता हो-डॉक्टरकीचं प्रॅक्टीस सुरू झाल्याशिवाय लग्न करणार नाही-अशी अगदी त्याची भीष्म-प्रतिज्ञा होती, असें म्हणतात—’ तिसरे म्हणाले.

‘ अहो या उष्ण रक्ताच्या वाफा कांहीं वेळ एकदिलानें जातात, पण पुढें वाटेल त्या दिशेला वहातात. ’ एक वृद्ध म्हणाले.

‘ नाही आगगाडीच्या धुराची उपमा जास्ती शोभेल, ’ तिसरे अगदी हलक्या आवाजात म्हणाले. त्यांना वृद्धाची उपमा खोडून काढण्याची अनावर इच्छा झाली होती. शेजारच्या त्यांच्या मित्राला त्याचें हें बोलणें ऐकूं गेलें.

‘ वेडा आहेस तूं यादव. अरे ! उपमेंत तरी जिवंतपणा असूंदे तुझ्या ! कारंज्याप्रमाणें म्हणाला असतास तर ? ’ तो म्हणाला.

त्या हॉलला एखाद्या हॉटेलाप्रमाणें स्वरूप आलें होतें. प्रत्येक मित्र कंपूला जवळजवळ एक टेबल पुरत होतें, आणि त्या टेबलावर मांडलेले जिन्नस पुरेसे प्रत्येक टेबलावर ठेविले होते, आणि मधून मधून मंदा प्रत्येक टेबलाजवळ जाऊन लोकांचा समाचार घेत होती. लोकांचें वरील विषयावर चाललेलें हें भाषण ऐकून तिला हसूं येई. पण तिचा नेहमीचा स्वभावधर्म तसा होता हें तिच्या मासिकाच्या लेखकांना माहीत होतें त्यामुळें तिच्या हसण्याबद्दल त्यांना शंका आली नाही. मंदेच्या लेखकवर्गांत वाङ्मयांत नवीन पदार्पण केलें होतें असे कांहीं होतेच. त्यांच्या निराळ्याच कल्पना चालल्या होत्या.

‘ अरे तिचा अगदीं गतवर्षी माझ्या शेजारी नंबर होता. ’

‘ अरे वा ! नाईस ! मग कांहीं इम्प्रे—... ’ दुसरा.

‘ छे ! बाबा ! पण आय टेल यू, माझ्या हातांत घड्याळ होतं. ’

‘ मग तिनें सांगितलं काय तुला ? ’ तिसरा.

‘ नाही रे ! हिअर मी. किती वाजले म्हणून तिने मला विचारलें, बर का ! बट माय क्लॉक वाज ड्रिंकिंग टी त्या वेळेला. मी इतका ओशाळलों म्हणतोस. ‘ सॉरी ! एक्स्क्यूज ! ’ मी म्हटलें कसं तरी ‘ कांहीं हरकत नाही ’ ती म्हणाली. बाकी मग कंडक्टरनी सांगितलें तिला अगदीं जवळ जाऊन, ’

‘ यट शी सीम्स मोस्ट पोलाइट अँड सोशल लेडी अं ! ’ चवथे म्हणाले.

त्यांतल्या एका कंपूला तर त्यांचीं नातीं ठरवायला कमिटीच नेमलें होतें जसें कांहीं.

‘ अहो ! तो शेपटा कवीच कुटुंब असावं ’ एक जण.

‘ हें पहा लग्नानंतर बायकोला शेपटा सोडून समाजात वावरायला लावण्याइतकें नवमतवादी हे कवि नाहीत. मी त्यांना साधारण ओळखतो. ’ दुसरे.

‘ शेपट्यावरून काय ठरणार माती ! तिच्या गळ्यांत पाहिलेंत कां तुम्ही ! तिचें लग्नच झालें नाहीं मुळीं ’ तिसरे म्हणाले. आपलें बोलणें मंडळींना पटलें असें त्या गृहस्थास वाटलें. म्हणून नव्या उत्साहानें त्यानें आपलें भाषण चालूं ठेवलें. ‘ ती त्याची बहीण असावी आणि त्या दुसऱ्या जरा गंभीर दिसत होत्या ना त्या मात्र त्याचें कुटुंब असणें संभवनीय आहे. ’ आपलें म्हणणें अगदीं तंतोतंत बरोबर असल्याचा त्यांना दाट संशय आला, पण खात्री पटेना. कारण मोहनचें लग्न झालें असतें तर धवलपुरसाख्या गांवांत कर्णोपकर्णी झाल्याशिवाय राहिलें नसतें. जरी सुधारक पद्धतीनें झालें असतें तरी वर्तमानपत्राचा एकादा कॉलम भरल्याशिवाय राहिला नसता. निदान मंदेच्या मासिकानें तरी ही गोष्ट मासिकाआड केली नसती. आपण कसलें हें कल्पनेच्या आधारावर विधान केलें याबद्दल त्या गृहस्थाला जरा अस्वस्थता भासली म्हणून तो गप्प बसला. इतक्यांत मंदा त्या टेबलाचा समाचार घेण्यासाठीं आली. त्यामुळे तो विषय तिथेंच कायमचा मिटला.

‘मोहन, काय बरी व्यवस्था झाली ना तुमची.’ मंदा म्हणाली.

‘मला वाटलं होतं मंदाताई आज कांहीं इकडे येत नाही. तिच्या मैत्रीणीच्या समाचाराला.’

‘मोहन घरांतल्या माणसाचा काय समाचार घ्यावयाचा असतो.’ ती म्हणाली. ‘तुम्ही इथे होता म्हणून मी जास्त लक्ष दिलं नाही.’

‘पण मंदाताई माझा समाचार तुम्ही घेतला नसता तर चाललं असतं. ही परकी माणसं आपल्या घरी आलीं असतांना तुम्ही पाहिजे होता इथे—आणि तुमच्याशिवाय मजा नाही येत.’

‘खरं आहे मोहन, पण मी येथे बसलं असतं तर इतर लोकांना काय वाटलं असतं? मोहन, रागावलात तुम्ही? सरला, सरोज मला क्षमा करा हं. मोहन, नाही रागावलो म्हणा एकदां म्हणजे मला बरं वाटेल.’

‘मंदा तुझ्यावर मी कधीतरी रागावेन कां? पण आतां बसणार ना थोडा वेळ.’

मंदा तेथेच एका खुर्चीवर बसली. मोहनची नवी—जुनीच पण सरलेला नवी—मैत्रीण इतकी जीवाची कशी याबद्दल सरलेला आश्चर्य वाटलं. मोहन रागावला असता तर तिने काय केलं असतं कोणास टाऊक? पण सरलेचा त्या वेळपासून सुशिक्षित मुलीविषयीचा ग्रह फार वाईट झाला. तिला वाटलं या घटकेला आपण येथून चालते व्हावं पण हें अंमलांत आणणें जरा अवघड आहे. हें तिच्या त्याचक्षणीं लक्षांत आलं.

सरोजला सुद्धां मोहनच्या आणि मंदेच्या दाट परिचयाविषयीं भलताच संशय आला. ‘प्रेम हें आंधळें आहे तरी त्या आंधळ्या प्रेमाला व्यवहार जास्ती समजतो वगैरे अनंत विचार मंदेच्या आणि मोहनच्या वागणुकीवरून ती करूं लागली आणि मोहनच्या वर्तनाचा तिला थोडासा तिटकारा आला. सरलसारखे तिला तेथून एकदम हलावेसे वाटलं नाही. पुष्कळशा गोष्टी वाईट असतात; परंतु त्यांचा अभ्यासासाठीं तरी निदान त्याग करून भागत नाही.

‘बरं मंदाताई आतां आम्हांला रजा द्या ना. सरोजला फार वेळ बसणं शक्य नाही.’ सरल म्हणाली.

‘आता झालंच—जायचंच—पण आपण आणखी थोडा वेळ गप्पा मारूं ना ! तुम्ही सगळी मंडळी आलांत. तुम्हांला मुळीच सोडून ये असें मला वाटतं.’ तिचे दोन्ही दंड गदगदां हालवून फारच मोकळें हंसली मंदा त्यावेळीं. ‘आम्ही दोघी जातो. अप्पा आणि तुम्ही बसा गप्पा मारीत—देतां रजा आम्हांला.’ सरल म्हणाली.

मंदा अगदीं गप्प बसली. सरलेच्या मनांत कसला विचार आला होता हें तिनें जाणलें होतें. पण बोलून काय दाखवायचें असें तिच्या मनांत आलें.

‘मंदा उद्यां मी जाणार आहे अमिराबादेला—आम्ही सगळी इथें आलोंत तेवढीं—’ मोहन म्हणाला.

‘अस्स !’ मंदा किंचित् हंसून म्हणाली. सरलेचें शेवटचें वाक्य म्हणजे कांहींच नाही असें दाखविण्याचा हा प्रयत्न होता, पण तितका या खेपेला तिला साधला नाही.

‘म्हणजे पुन्हां तुला भेटण्याची जरूर नाही आतां—’ आतां तर अगदीं कहर झाला असें त्या दोघींना वाटलें.

‘आलांत तर बिघडेल वाटतं कांहीं ?’

इतक्यांत एक नोकर आला व म्हणाला— ‘बाईसाहेब ! साहेब फोनवर लवकर बोलवीत आहेत आपल्याला.’

‘आलें हं मी’ म्हणून ती निघून गेली. मोहन, सरल, सरोज स्तब्ध होती. कोणीहि कोणाशीं बोलत नव्हतें. थोड्या वेळानें मंदा आली. पाण्यांनीं ओलसर झाल्यासारखे तिचे डोळे झाले होते.

‘वाकीची मंडळी गेलीं वाटतं मंदा’ मोहन म्हणाला.

‘हो गेलीं आतांच.’

‘मग आम्ही जाऊं ना ?’

‘जाऊं ना म्हणून काय विचारतोस ? रहाण्याकरतां आला आहेस कां ? तसें असलें तर जाऊं आम्ही आपल्या सरोज.’

‘सरले!’ निघालेल्या सरलेला हुकमी आवाजांत मोहनची हांक ऐकू आली. ती तिथल्या तिथेच थांबली. ‘मंदा!’ त्याचें लक्ष तिच्या डबडबलेल्या नेत्रांकडे गेलें. ‘मोहन, जा तुम्ही. एक क्षणभरदेखील नका यांबू माझ्याजवळ.’

तोहि निघाला. दारांतून बाहेर पडल्यावर रात्रीच्या राणीचा उन्मादक सुवास त्याला फारच आवडला. एक फांदी तोडून घ्यावयास तो तिकडे वळला. वरच्या हॉलच्या खोलींत तें झाड होतें. फांदी तोडीत असतांना त्याला हुंदके ऐकल्याचा भास झाला.

‘किती वेळ होतो आहे अप्पा; चल लवकर’ त्याच्या मागोमाग सरलेचे शब्द त्याला ऐकू आले.

१५

तीन वाजले होते. बाहेर तोंड काढावयाची सोय नव्हती. तस रश्मी किरणांसहवर्तमान सम्राटासारखा आकाशांतून हिंडत होता. वस्तुमात्रांचें तेज नाहीसें झाल्यासारखें दिसत होतें. तरी सुद्धां वृक्षांचे आणि झुडुपांचे शेंडे सारखे डोलतांना पहावयास मिळत. सम्राटाला सक्तीची खडी सलामी देण्याचें हें उदाहरण समाजसत्तावाद्यांच्या हृदयाला चट्टा खास देत असावें, मूठभर प्रजेच्या रक्षणाकरितां दोन मुठी सैन्य पाहून वेळी आदीकरून प्रजाजन एकमेकांच्या कानांत कांहीं गुणगुणत असाव्यात. सम्राटाला तें सहन न होऊन निःशस्त्र प्रजेवर धुली-अस्त्राची योजना ते

वरीत त्यावेळीं त्या प्रजेची फारच दैना उडे. त्यांची पणें विगलित होत. कांहीं पानांच्या आरपार धुळीचे कण निघून जात. कांहीं घाड घाड भूमीवर पडत. मोठमोठे वृक्ष देखील हतबल होऊन असह्य स्थितीत जमिनीवर पडत. ती प्रजा पूर्ण शांतता धारण करणारी होती. आलेल्या प्रसंगाला तोंड देऊन स्वतःच्या बलाची कल्पना असतांना — शांततेनें वागावयाचें. अर्थात् त्याशिवाय मार्ग नव्हता.

प्रत्येक घराचीं तावदानें बंद होती. रस्त्यावर मनुष्य फार क्वचित्च दिसत होतें. कुठें कुठें दारावर वाळ्याचे पडदे टांगलेले दिसत.

नानाला आज रविवारची सुटी होती. सकाळीं दादासाहेब त्याच्या खोलीवर आले होते. 'आणि त्याला सांगून गेले होतें कीं, आज पांच वाजतां स्टेशनवर जावयाचें आहे म्हणून. त्यामुळे नानाला त्या दिवशीं इतर कामें करण्यास पांचनंतर वेळ मिळणार नव्हता. म्हणून तो इतक्या उन्हाचाच बाहेर पडला. बाहेरची ही रखरखीत सृष्टि त्याच्या रुक्ष अन्तःकरणाला फारच रुक्ष भासत होती. 'आडदांडपणा अखेरीस पराजित होतो. आणि सौम्य प्रतिकार करणाऱ्याची तळी जागच्या जागी स्थिर असते.' असें कांहींसे तो अर्धवट तोंडांतच पुटपुटला. भयंकर उन्हांतून बाहेर जाणें त्याच्या अगदीं जिवावर आलें होतें. आणि परत घरीं जावें असाहि विचार त्याच्या मनांत आला होता. म्हणून तो एक सेकंदच थांबला; पण पूर्वींक्षां जास्त वेगानें वाट चालूं लागला.

'भय्या, वर जाऊं का रे?' हातांतील छत्री जिन्याकडे दाखवीत नाना म्हणाला.

'आपका नाम क्या हाय साब?' भय्यानें विचारलें.

'नांवाची काय जरूर असते येथें?'

'ये क्यें हय मालुम ह्य ना ? ये ऐसेवैसे आदमीओंके वास्ते नहि हय !'

'बरं-बरं-माझं नांव—नाना काळे.'

'अच्छा ! मै आपकी खबर देनेकू जाता है.'

'अच्छा !' नाना म्हणाला. आपण यावेळीं 'अच्छ !' कसे

म्हणालों हैं त्याचें त्यालाच उमजेना. मनांतून तो भीत होता. आज आपण काय करीत आहोंत ? ज्या गोष्टीची कल्पनादेखील आपल्या मनाला कधी शिवली नाही ती गोष्ट काळा चष्मा लावून आपण करीत आहोंत ! जगाला आपलं अन्तरंग कसं कळणार ? जग म्हणेल, ' नाना, वेश्येकडे जातो. ' कोट्यवधि तोंडानें जग बोलणार ! हा विचार त्याला अगदीं असह्य झाला. इतक्यांत तो भय्याहि तेथें आला. त्यानें वर जाण्यास कांहीं हरकत नसल्याचें सांगितलें. पण बोलतां बोलतां तो म्हणाला, ' आप तो बहोत बडे आदमी दिखते है. दुनिया ऐसी है—विचार करनेकी बात है—दुनियेके सामने आपके जैसे लोक कैसे मुह दिखाय सकते ? '

' मग ? ' नाना जरा रागानेंच म्हणाला.

' ये बात आपको और मेरेकू और तिसरी बाईसाब्रकू ये तिनीमें रहना चाहिये. आप मुझे पाँच रुपिया दे दो. मै ये सब बेमालुम काम करता है. देखो. '

नानानें एक पांच रुपयांची नोट त्याच्या हातावर टाकली आणि तो जिन्याकडे वळला.

नाना जिना चढून वर जात होता म्हणजे कार्यापासून निवृत्त करणाऱ्या प्रत्येक भावनेस पायाखालीं तुडवून पुढें जात होता. जिना चढून नाना दारांत आला. तेव्हां त्याला एक तरुणी पलंगावरून उठून आपल्याकडेच येत आहे असें दिसलें. नाना तिच्याकडे किती न्याहाळून पहात होता ! आपल्या मनांतल्या नागव्या प्रतिमेशीं ही प्रतिमा जुळते किंवा नाहीं हें पहाण्याचें त्याचें कार्य चाललें होतें. बाहेरील तिचा पेहेराव पहाण्याची त्याला मुळींच जरूर नव्हती. त्यामुळें त्याच्या चेहेऱ्यावर जराशी बेपर्वाई दिसत होती.

पण त्याच्या मुखावरची ती बेपर्वाई फार वेळ टिकली नाही. ती जसजशी जवळ येत चालली, तसतशी नानाची वृत्ति बदलत चालली. तिचें चालणें किती मोहक होतें ! चालतांना प्रत्येक पावलागणिक होणारा 'छन्' स्वर्गीय संगीताचा आभास उत्पन्न करीत होता. तिच्या त्या गालांतल्या हंस्यांत इतकें माधुर्य आणि विलास भरला होता की, तिच्या

विषयी ऐकणाऱ्याला तिच्याजवळ जाण्याची इच्छा होत असे. निसर्गाने तिला तुफान सौंदर्य दिले होते. कृत्रिम सजावट तिने बेताचीच केली होती; तरी तिच्या सौंदर्यात उणेपणा कुठेच दिसत नव्हता.

ती जवळ आली. तिने त्याचा उजवा हात धरला. त्याचे सर्वांग थरारले ! आणि आपोआपच त्याचा हात तिच्या हातांतून शटकला गेला. ती किंचित् हंसली आणि म्हणाली, ' हें काय ? चला ना. ' असे म्हणतांना तिने किती गोड भाव केले ! काळ्याभोर पापण्याचे केस जणू तिने काजळच घातले आहे असे भासवीत होते. नेत्राचे मधुर कटाक्ष—खरोखरच ते मदनघाण— नानाच्या मनाला वारंवार भेदीत होते. तो स्वतःचे कार्य विसरला. तिच्या रूपांत तोहि मिसळला आणि ती जसे करील तसे करवून घेऊ लागला.

जगांत नाना नुकताच वावरू लागला होता. कॉलेजांतील कोंवळे पोर तें ! भावनावशता आणि विकारवशता त्याचे मागे हात धुवून लागल्या असल्या तर त्यांत नवल काय ? घटकेत एका भावनेच्या विकाराने मन पुलकित होई तर दुसऱ्याच घटकेला दुसरी भावना उद्दीपित होऊन तिचे विकार सुरू होत.

तिने त्याला हाताला धरून पलंगावर आणून बसविले. तीहि शेजारीच बसली. समोरच एक सुंदर स्टूल होते. सुंदर रंगीबिरंगी सरपोस त्यावर पसरलेला होता. मध्यभागी फुलपेला— फुलांचा गुच्छ व्यवस्थित तऱ्हेने बसविलेला—ठेवला होता. त्या पेऱ्यांत नाना प्रकारचीं फुले होती. त्यांचा सुवास सर्व महालांत पसरलेला होता. त्याच्याच शेजारीं नक्षीचे एक तबक होते. तबकांत एक सिगरेट—केस आणि काळ्याची पेटी ठेवलेली होती. तबकांत हरतऱ्हेचे विडे लावून ठेविले होते. तबकांतील एक विडा तिने उचलला आणि नानाच्या पुढे केला.

' घ्या ना— ' ती म्हणाली.

त्याने आपला हात तिच्या हातांतील विड्याला लावला आणि तो तिच्या तोंडाकडे पहात राहिला. तिच्या तोंडांतून निघालेले ' घ्या ना ' हे शब्द त्याला पुनः ऐकावेसे वाटले. तिच्या मुखावरील मधुर हास्य-

विलासाची प्रभा त्याच्याहि मुखावर चमकू लागली. त्यामुळे त्याच्या मुखावर किंचित् हास्याची लहर भासू लागली.

‘ ध्या ना ! ’ ती पुन्हां म्हणाली.

तिच्या शब्दाला तहानेलेल्या नानाचें मन आतां शांत झालें आणि त्यानें तो तांबूल घेतला.

‘ मी हवी होतें वाटतं तुमच्या तोंडांत विडा द्यायला ? ’

‘ हवी होते म्हणजे काय ? आहांतच ना ? आणि जरी विडा तोंडांत घालायचं धारिष्ट्र केलं असतं तुम्ही तरी काय वाईट झालं असतं ? ’

‘ अस्सं, ’ ती म्हणाली. आणि एक सिगारेट पेटवून तिनें त्याच्या तोंडापुढें धरली. केतकीप्रमाणें तो हात सुंदर होता आणि त्याचा सुवासहि तितकाच मधुर होता.

‘ छे ! मी सिगारेट ओढीत नाही. ’ तो म्हणाला.

तिला यात आश्चर्य मुळींच वाटत नव्हतें; पण आपण आश्चर्यानें स्तिमित झालों असें ती दाखवीत होती.

‘ तुमचं नांव काय ? ’ नानानें विचारलें.

‘ माझे नांव बाहेर नाही पाह्यलंत तुम्ही ? ’

‘ त्या नांवानें माझं तितकं समाधान होत नाही. तुमचा हिन्दु पेहेराव पाहून तुम्ही निमाजान असाल, असें नाहीं मला वाटत. ’

नानाच्या मनांत त्याची नागवी प्रतिमा उभी राहिली. आणि तो आला त्यावेळीं जसा तिच्याकडे पहात होता, तशाचप्रकारें तो पुन्हा तिच्याकडे पाहू लागला.

‘ निमाजान ! बोलाना तुम्ही कोण आहांत त्या. ’ तो पुन्हां म्हणाला.

‘ याने जर आपल्याला ओळखलं तर काय वाटेल याला ? ’ असा विचार तिच्या मनांत आला. आणि ती किंचित् घाबरलीहि. ती पलंगावरून उठली आणि त्याच्यासमोर उभी राहिली. तिची मान किंचित् खालीं दबलीच होती. अधोवदन निमाजान त्याला त्याची निमाताई दिसू लागली. लहानपणापासून, तिच्या वयपरतें झालेल्या

फरकांचें तो सिंहावलोकन करीत होता, असें एकंदर त्याच्या चेहेऱ्यावर दिसत होतें आणि सहज 'निमाताई' हा शब्द त्याच्या तोंडातून बाहेर पडला.

तिनें वर पाहिलें. वर पहातांना आपल्या हातांनं ती आपले केस सावरीत होती. हातांचीं तीनच बोटे हें काम करीत होती. आंगठा आणि करांगुलि बाजूलाच उंच होऊन आपल्या तीन मित्रांचें कार्यकौशल्य मोठ्या अभिमानानें पहात होती. पण तिच्या करांगुलीवरील तीळ नानाच्या दृष्टीस पडल्याबरोबर तो म्हणाला, 'निमा, जातो मी.'

नाना रागानें लाल झाला होता. तो उठला आणि चालूं लागला. 'नाना थांबना—' असें म्हणत ती दारापर्यंत गेली; पण तो परत फिरला नाही.

१६

एकादी गोष्ट होऊन जाते आणि नंतर त्या गोष्टीचा पश्चात्ताप होऊन हृदयाला हुरहूर लागते—सारखी तळमळ होते. तसेंच निमाजानचें झालें. लहानपणचे सगळे प्रसंग तिच्यासमोर उभे रहात आणि त्या दिवसांची पुन्हां केव्हांहि चव चाखावयास मिळणार नाही, या भावनेनें ती खिन्न होई. नाना गेला तरी ती किती वेळ तरी दारांत उभी होती. नाना जणूं तिच्यासमोर उभा आहे. आणि ती त्याची क्षमा मागण्या-करितां केविलवाणें तोंड करून उभी आहे; पण तिची परिस्थिति लक्षांत न घेतां उलट तिला तो वाक्ताडनच करीत आहे. 'अपवित्र तें

अपवित्रच ! गाढवाला धुतलें तरी तें उकिरल्यांत लोळणारच !' हेच शब्द तिच्या कर्णरंध्रांत घुमूं लागले.

त्यांचे ते लहानपणचे दिवस. नाना आणि निमा किती आनंदांत आपला वेळ घालवीत ! सरोज आणि निमा जवळजवळ सारख्याच वयाच्या पण नानाचें लक्ष निमावर अधिक होतें. निमा नानापासून किती दूर होती. तरी तिची द्विवसांतून एकदां तरी भेट घेतल्याशिवाय त्याला चैन पडत नसे. सरोज अतिशय जवळ होती ; तरी एक दोन दिवस ती भेटली नाही तरी चालत होतें. नाना आपल्या मनाला नेहमी हें पटवी कीं, 'सरोज कुलवान, शीलवान आहे. तिचें आयुष्य सुखकर होईल ; पण निमा एका रखेलीची मुलगी—तिचें आयुष्य समाजानें पेटवलेल्या चुडीवर तेला-प्रमाणें टिपकत राहून जळून जाणार ! आईचा दोष समाज तिच्या मार्थी मारणार ! तिला पुनीत करून समाजाच्या चालत्या गाड्यांत आणून बसविण्याचे काम माझे आहे. जशी सरोज तशी निमा ; पण दुर्बल निमेला एकटें सोडलें तर——' याकरितां तिच्याविषयी त्याच्या मनांत नेहमीं सहानुभूति वसत असे. निमाला मात्र नाना आपल्यावर माया करतो इतकेंच समजत असे. ती बारा तेरा वर्षांची होती. समाजांतला आपला दर्जा तिला माहीत होता. नानासारखा खानदानीत वाढलेला तरुण आपल्याविषयी दुसरे काय स्वतःच्या मनांत बाळगूं शकणार ; हा सारासार विचार ती करीत होती. शिक्षण बेताचेंच असल्यामुळें समाजाचें बंड आमूलाग्र उपटून काढण्याची जबर धाडशी महत्त्वाकांक्षा तिच्या अंधार-कोठडींत असलेल्या हृदयाला त्यावेळीं स्पर्श तरी करणें शक्य होतें काय ! पण नानाच्या मायेनें तिला त्यावेळीं बरेंच सुखी केलें. नानामुळें तिचा सर्व काल आनंदांत जात होता. नाना दिवसांतून एकदांच तिला भेटे. पण त्यावेळेला तिला जो आनंद होई तेवढा ती आपल्या हृदयाच्या कण्याकण्यांतून सांठवून ठेवी व पुन्हां ती वेळ येईपर्यंत ती आपला कालव्यय त्याच आनंदांत करी. पण पुढें तिला आपल्या आई-बरोबर अमिराबादेस यावें लागलें. निमा व तिची आई अमिराबादेस आली. तिची आई महाराज सुवर्णगिरी यांचे घरी कामाला राहिली.

गिरी या दोघी मायलेकींस अतिशय कळवळ्यानें वागवीत. गिरीची पत्नी अतिशय सालस आणि सुखभावी स्त्री होती. पण तिचा सहवास गिरीना आणि या दोघीना फार दिवस लाभला नाही. म्हणून पुढें घरांतलें सर्व पहाणें सवरणें निमाच्या आईलाच करावें लागलें. जगाचें तोंड गिरीच्या-वर वर्षाव करीत होतेंच; पण लवकरच निमाच्या आईनें निजधाम गाठलें. निमा एकटी राहिली. तिचें पांघरूण आतां गिरीच होतें ! मोलकरणीच्या तरण्याताळ्या पोरीला—जातीच्या कुलशीलाशिवाय गृहस्वामिनी बनवून घरांत ठेवावयाचें हें गिरीच्या जहागिरदारी जीवाला रुचत नव्हतें. जहागिरदारांची बाहेरख्याली राणीसरकारांच्या पेशां ज्यास्ती मानमरात-बाची असली तरी ती बाहेरच झाली पाहिजे राणीसरकारांच्या आसनावर बसण्यास त्या नेहमींच नालायख असतात, हें समाजाच्या कायद्यांत असलेलें कलम गिरी पाळीत होते. त्यांनीं तिला आपला विचार कळविला. तिलाहि तो रुचला. गिरीच्या पैशांत लोळून आरामांत पडण्यापेक्षां निराळ्या महत्त्वाकांक्षेचा उद्भव त्या परिस्थितींत तिच्या मनांत कसा होणार ? आणि तेव्हांपासून तिचें वास्तव्य वरील महालांत सुरू झालें. त्या वैभवानें तिला भारून टाकलें. ती सगळें विसरली आणि गिरीच्या रखेलीपणांतच तिला अत्यानन्द वाटूं लागला. ती नाटकी हावभावांत पूर्ण पारंगत झाली. पण नाना शोब काढीत आलेला पाहून त्याला भेटावेसें तिला वाटलेंच. त्यानें आपणांस ओळखूं नये आणि आपली ही मिरासदारी पाहूं नये असें तिच्या मनांत होतें. पण शेवटीं त्यानें तिला ओळखलेंच.

‘ निमा ’ हा कठोर पण जिव्हाळ्याचा शब्द तिच्या कानीं पडला. तेव्हांपासून गिरीच्या विषयीं तिला तिरस्कार वाटूं लागला आणि ‘ आपण आपल्या पायवर धोंडा पाडून घेतला; पण—छे—आपण तरी कसा ! आपल्या परिस्थितीनें तोंड काळें केलें. त्यावेळीं गिरीचें मागणें अमान्य केलें असतें तर—आणखी कोणत्या गर्तेत पडावें लागलें असतें—तें काहींहि असो, आपण नानाच्या प्रेमाला आंचवलों. तो आपला शोब काढीत येथें आला. त्याला काय दिसलें ? हें असलें अपवित्र वर्तन

माझें ! मी निमा अशी स्वतःची पक्की खात्री करून तो गेला—' या विचारांनीं ती धुंद झाली होती. नानानें तिच्या मनावर केलेले संस्कार तिला या वेळीं आठवूं लागले. 'कसं आपलें आयुष्य सुरळीत चालणार ! आतां ती आशाच नको. या गिरीच्या नरकांतच आपलें सगळें आयुष्य आपणांस घालवावें लागणार ! ' हे विचार तिचें मन जणूं जाळीत होते. तिला नानाच्या कृतीविषयी आणि स्वतःच्या प्रतिकृतीविषयी हुरहूर लागली होती. या एकंदर प्रकारामुळें तिला घेरी आली. ती दरवाजाच्या चौकटीवर डोकें टेकून उभी होती.

✽

✽

✽

✽

निमाजानच्या घरांतून नाना निसटला तों त्यानें आपल्या खोलीचा रस्ता सुधारला. वाटेंत कोणी भेटेल ही कल्पनाहि त्याला नव्हती. तो चौकांत उजव्या बाजूला वळणार इतक्यांत ब्रेकच्या कर्कश संगीतांत एक मोटार त्याच्या पायाजवळ उभी असलेली त्यानें पाहिली.

‘ या मास्तर ’ गिरी म्हणाले.

नानानें मोटारीत पाहिलें. दादासाहेब आणि गिरी हीं दोनच माणसें मोटारीत होती. पाठीमागें डायव्हर बसला होता.

‘ कुठें चाललीय मोटार ? ’ त्यानें विचारलें.

‘ नाही—मी नेतोय तिला स्टेशनवर ’ दादासाहेब म्हणाले. नानानें आपणाला पाहिलेंच नाही, असें त्यांना वाटत होतें. म्हणून आपलें अस्तित्व सिद्ध करण्याकरितां त्यानी अशी कोटी केली.

‘ अन् नाही आलों तर— ’ नानानें अर्ज फेकला.

‘ चालायचं नाही. ’ दादासाहेबांनीं अर्ज निकालांत काढला. ‘ गृहस्था ! सकाळीं आपल्या खोलीवर मी आलों होतो. विसरलास वाटतं ? ’

‘ माझी तब्येत जरा ठीक नाही. ’ नाना म्हणाला.

‘ असं भटकायला तब्येत चांगली आहे ! ’ गिरी म्हणाले.

‘ बरं का नाना, तुम्ही आतां कांहींहि सोंग न करतां बसा झालं. ’ दादासाहेब म्हणाले.

नाना नाइलाजास्तव मोटारींत बसला.

स्टेशनवर पोहोचेपर्यंत कोणी कोणाशीं कांहींच बोललें नाहीं. धवल-पुराहून आलेली मंडळी स्टेशनबाहेर येऊन नुकतीच उभी राहिली होती. अप्पा कांहीं वहान पहाण्याकरिता गेला होता. इतक्यांत तेथें यांची मोटार आलीच. दादासाहेबांचें लक्ष सरलकडे होतें. गिरीचे लक्ष सरोजकडे होतें. सरोज येणार हें जर त्यांना अगाऊ समजलें असतें तर त्यांनीं स्टेशनवर दोन मोटारी आणल्या असत्या. पोषाख कांहीं निराळाच केला असता. नानाचें लक्ष कोठेंच नव्हतें. त्यांनीं एकवार मंडळीकडे पाहिलें आणि आपलें तोंड बाजूला वळविलें. गिरी आणि दादासाहेब खाली उतरले. गिरीना पाहिल्यावर सरोजनें तोंड कडू केलें. तिच्या कपाळाला आंठ्या पडल्या. ती कांहीं बोलणार इतक्यांत अप्पा तेथें आलाच. त्यानें एक व्हिक्टोरिया ठरवून आणली होती. पण मोटार आणि दादासाहेबांना पाहून तो म्हणाला, 'देतो व्हिक्टोरिया पाठवून.'

सरोजचा डावा हात तिच्या गळ्यांतील एकदाणीवर फिरत होता. उजव्या हातानें तिनें 'नको' म्हणून सांगितलें.

'कां? जाऊं ना आपण सगळे मोटारीतून !' अप्पा म्हणाला.

'अरे टपावर कां बसून जायचं अप्पा ? अशून मोटारींत कोणी तरी आहेच.' सरल म्हणाली.

इतका वेळ मोटारींतल्या नानाकडे कोणाचेंहि लक्ष नव्हतेंच. सरलेच्या या बोलण्यानें मात्र दादासाहेबांचें लक्ष तिकडे गेलें. 'वा ! नाना, उतरा ना.' ते म्हणाले.

'बरं आहे येथें—' नाना म्हणाला.

या दोन वाक्यांत सरोजच्या मते फारच मोठा शोध लागला होता. 'सरल, अग नाना इथं कसा ?' ती हळूच सरलजवळ म्हणाली.

'तुझा नव्हे कांहीं तो नाना ! फसशील बरं !'

'हं ! बरं काय देशील तोच असल्यावर ?'

'अशी शाबासकी देईन !' असें म्हणून सरलेनें सरोजच्या पाठीवर थाप मारली.

दादासाहेबांच्या आग्रहामुळे नानास मोटारीतून बाहेर पडणें भाग पडलें. नानाच बाहेर पडलेला पाहून सरोजला फारच आनंद झाला. हरवलेली आवडती वस्तु सांपडल्यावर 'आतां नाही हो विसरायची' ही जी मनाची भावना असते, त्याच भावनेनें ती नानाजवळ आली.

'नाना, तूं इकडे कोणीकडे ?' तिनें विचारलें.

'मला समजलं होतं तूं येणार होतीस म्हणून. अन् मी लिहिणार पण होतो येऊं नकोस म्हणून. पण लिहायला घेतलेलं कार्ड तसंच अर्धे राहिलं !'

'समजलं होतं तुला मी येणार म्हणून ? मग आतां मला भेटायचं टाळत का रे होतास ? नाहीं तुझा राग अझून मावळला ?'

'तुझ्यावर रागावलों असं कोण म्हणतं—कोण म्हणतं तसं ?'

'तुझी ही वागणूक—'

'सरोज—' इतक्यांत सरोजला सरलेनें बोलाविलें.

'नाना चल.' नाना तिच्याबरोबर गेला. सरला, सरोज आणि नाना मोटारीत बसले. मोहन, दादासाहेब आणि गिरी यांनीं विक्टोरिया पसंत केली. आणि दोन्ही व्हानें घरांकडे निघालीं.

१७

नाना सरोजला स्टेशनवर भेटला त्यावेळीं तिला एक प्रकारचा अद्भुत आनंद झाला होता. या मध्यंतरीच्या काळांतल्या घडामोडी साद्यंत त्याला केव्हां सांगेन असें तिला झालें होतें. परंतु ऐकणाऱ्याची प्रवृत्ति तिला तितकीशी योग्य वाटली नव्हती. नानाची वागणूक अतिशय गंभीर झाली होती हें तिला आढळून आलें होतें. शब्दाला एखादाच

प्रतिशब्द त्याच्या तोंडांतून उमटलेला फक्त तिला ऐकावयास मिळे. एकदां त्याच्याशी पोटभर बोलून काका-काकूविषयी त्याला पुष्कळ सांगण्याची तिची उत्कट इच्छा त्याच्या अशा अलाघवी वृत्तीपुढे तिला दाबून टाकावी लागली होती. त्यानें तर धवलपुराचे नांवहि काढलें नव्हतें. कधीं कधीं फिरावयास जाण्यास 'तो आणि ती' अशी संधी तिला कधींच मिळाली नव्हती.

पण एक दिवस --

त्या दिवशीं सरला आणि ती सिनेमाला गेली होती. सरोजला बारीक काटा आला होता. म्हणून ती अर्ध्या सिनेमांतूनच घरीं आली आणि निजली. त्यावेळीं नाना नुकताच दादासाहेबांच्याकडे फिरायला जाण्यासाठीं आला होता. परंतु दादासाहेब घरीं नव्हते. अर्थात् सरोज निजली असल्यामुळे तिच्याजवळ बसून बोलणें अपरिहार्यच होतें.

'सरोज --' त्यानें सुरवात केली. ती आपल्या अंगावरचें पांघरलेलें वस्त्र किंचित् बाजूला करून त्याच्या बाजूकडे वळली.

'आज तुला बरं नाहीं वाटतं ?' तो म्हणाला.

'हं ! जरा ताप आलाय. सरला आणि मी सिनेमाला गेलों होतो. तिथेंच काटा आल्यासारखा झाला.'

'अस्सं-आतां बरं वाटतय नां ?'

'ही परत फिरण्यापूर्वींची प्रस्तावना आहे वाटतं ?'

'नाहीं-सरोज मी जात नाही. हा पहा तुझ्याजवळ बसतों बरं--' असें म्हणून तो तिच्या कॉटवर जाऊन बसला.

'ताप बघ किती आला आहे तो--' तिनें आपला हात त्याच्यापुढे केला.

'छे गं. काहींसुद्धां नाही. इतकं घाबरायला काय झालं ?' हाताच्या नाडीजवळ तिचा हात धरून तो म्हणाला.

'मला भीति नाहीं वाटत-पण नकोस वाटतं हल्लीं-सगळीं माणसं निर्दय झालीं आहेत-काका, काकू-आणि मला प्रेमळ वाटत असलेला नाना-तो सुद्धां--'

‘सरोज—’

‘सरोज काय ? येथें आल्यापासून माझ्याशी किती वेळ आणि किती वेळां बोललास ?—माझ्याशी बोलण्याची तुला इच्छा नाही होत ?’

‘सरोज—आज मी असा आहे. उद्यां कसा असेन—कदाचित् समाजाच्या दृष्टीनें मी अनीतिमान ठरेन आणि मग चांगल्या माणसांशी बोलण्याला मी पात्र राहीन कां ?—म्हणूनच सरोज—तेथून निघून येते-वेळीं पत्रांत मी जें लिहिलें होतें, त्याप्रमाणेंच वागण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे. माझें तुझ्यावर फार प्रेम होतं—’

‘आतां—’ ती चटकन उठली आणि तिनें आपला भालप्रदेश त्याच्या खांद्यावर टेकला. आतां फिरून एक करुण स्वर त्याच्या कानांत शिरला.

‘आतां—’ तो उद्गारला. नानाच्या मनाची फारच धांदल उडाली होती. तिचें मस्तक हलकेंच त्यानें किंचित् उचलून धरलें आणि कांहीं बोलणार इतक्यांत—

गिरी दारांत उभे असलेले त्याला दिसले.

‘या—या—’ तो कसें बसें म्हणाला आणि त्यानें त्यांना एक खुर्ची निर्दिष्ट केली.

✽ ✽ ✽ ✽
यानंतर तिसरे का चवथे दिवशींच नानाला अनीतीच्या वर्तणुकी-बद्दल पुढील एक महिन्याचा पगार देऊन शाळेंतून काढून टाकल्याचें तिला समजलें होतें. त्याच दिवशीं नानाकडून तिला एक चिठ्ठी आली होती.

सरोज—

माझ्या म्हणण्याची सत्यता पटली असेल तुला आतां. मी हा असा आहे. सरोज मी स्पष्ट कांहीं सांगू शकत नाही आणि इच्छित नाही.

नाना,

सरलेच्या घरांत नानाची वर्तणूक एवढाच विषय चर्चेकरतां

होता. त्यांत सरला, दादासाहेब आणि हजर असल्यास गिरी—अर्थात् विरुद्ध बाजूला कोणीच नसल्यामुळे एकमताने भाग घेत असत. आणि त्याच्या वर्तणुकीबद्दल प्रत्येक आपल्यालाच जास्त माहिती आहे, असें दाखविण्याचा प्रयत्न करीत असे. गिरी कोणालाच हार जाणार नव्हते आणि सरोजच्यासमोर तर या गोष्टी बोलण्यास त्यांना जास्त स्फुरण येत असे. त्यांच्या चर्चेतील कांहीं शब्दानुरोधाने सरोजचे मन विचार करू लागे. ती त्यावेळीं अतिशय विषण्ण होत असे. उदाहरणार्थ गिरी बोलतां बोलतां निमाजानचा उल्लेख करीत—तिला निमा आणि निमा-जान यांत फारच साम्य वाटे. नानाकडून आलेले तें चिठोरे तिनें पुष्कळ वेळां वाचून पाहिले होते, परंतु त्यावरून तिला कांहींच सुगावा लागला नव्हता. एकदां दोनदां नानाची त्याच्या खोलीवर गांठ घेण्याचा तिनें प्रयत्न केला होता, पण तो त्या त्या वेळीं, बाहेर गेला असल्यामुळे तिची गांठ पडू शकली नव्हती. नाना तिच्या मनांतून समूळ नाहीसा व्हावा या दृष्टीनें त्या त्रैमूर्तीनीं नानाची शक्य तितकी जास्ती निंदा चालविली होती.

सरोजला आश्चर्यहि वाटत होतें. तें हें कीं सरलेनें तिला सुख देण्याकरतां आणली होती, पण त्याऐवजीं ज्या वराविषयीं तिनें असं-मति दर्शविली होती त्याचीच अप्रत्यक्ष प्रस्तावना चालविली होती. हा गिरिआप्पा अमिराबादेस रहातो हें जर तिला माहीत असतें तर ती कदाचित् आलीहि नसती. कांहीं वेळा तर तिला असेंहि वाटे कीं ‘हा माझा विश्वासघात आहे’ आणि असें वाटल्यानंतर एक क्षण-भरहि तिथें राहूं नये असें तिला वाटत होतें. पण एकाएकीं तेथून तिला हलणें अशक्य होतें. सोबतीचा प्रश्न होता. तरी सुद्धां तिनें पुन्हां धवलपूरला जाण्याबद्दल सरलेजवळ गोष्ट काढली होती आणि ती एकटी जायलासुद्धां तयार असल्याचें तिनें सांगितलें होतें. परंतु तिला तशी परवानगी मिळाली नसल्यामुळे तर सरलेच्या वागणुकीची तिला जास्त शंका येऊं लागली होती.

पण ती करणार काय ?—

त्याचवेळीं अमिराबादेस सरलेला पोंचविण्याकरितां घेतलेल्या १॥ महिन्याच्या रजेतील शेवटचे चार दिवस बहिणीच्या घरीं घालविण्या-करितां मोहनहि तेथें आला होता. त्याला या बाबतींत खरें खोटें पहाण्या-करितां सांगावें असें सरोजच्या मनांत कितीतरी वेळां येत होतें. पण त्याच्याशीं या बाबतींत बोलण्याचा तिला धीर नव्हता. कारण ' शिकलेल्या मुलीसुद्धां प्रेमांमुळें फसतात ' असें त्याच्या तोंडचें वाक्य तिनें ऐकलें होतें. त्यावरून नानाविषयीं त्याचा गैरसमज झाला असावा अशी तिनें आपली समजूत करून घेतली होती. शिवाय तिच्याशीं बोलण्याचें औत्सुक्यहि तो दाखवीत नसल्यामुळें तिला त्याच्याशीं बोलणें किंचित् लाजिरवाणें वाटत होतें. नानाविषयींच्या एका शंकेचें समाधान व्हावें असें मात्र तिला फार वाटत होतें. काळाच्याबरोबर नानाविषयीं ती जास्त साशंक होत चालली होती. तसें होणें चांगलें नव्हतें हें तिला पटत होतें. पण काय करावें— तिला कांहीं सुचत नव्हतें.

१८

शेवटीं, मोहन आज जाणार अशा वेळेला—

‘ आजच जाणार तुम्ही ? ’ सरोजनें मोहनला विचारिलें.

‘ हो गेलचं पाहिजे आज मला. हॉस्पिटलमध्ये उद्यां आपरेशन आहे. ’ तो म्हणाला.

‘ दुसरे डॉक्टर असतीलना ? ’

‘ केस माझी आहे ती. ’

‘ नाही गेलं तर— ’

‘ चालायचं नाही. तार वाचलीत कां तुम्ही. ’

‘ वाचली की— ’

‘ कांय होतं त्यांत—आपरेशन महत्वाचं आहे माझ्याशिवाय होणार नाही तें—शिवाय मंदा वाट पहात बसली असेल ’ तो हंसत म्हणाला.
पण सरोजला कसं यावं हसू !

‘ मंदा वाट पहात बसली असेल—हें जास्त महत्वाचं असेल— ’ शेवटीं ती खोचून बोललीच.

‘ तसं म्हणा पाहिजे तर ! ’ आपल्याला कोणी कांहीं म्हणालें तरी चालतें असें त्याला दाखवावयाचें होतें जणूं. मोहनशीं बोलतांना आडवे तिडवे प्रश्न फोल ठरतात हें यां त्याच्या उत्तरामुळें सरोज उमजली आणि—

‘ पण—दोन दिवस नाहीं गेलात तर—माझं एक काम होतं तुमच्याकडे— ’ ती म्हणाली.

‘ सांगा !—माझ्यानें असलेल्या वेळांत होत असल्यास पाहीन. ’ तो म्हणाला.

‘ नाहीं होणार तें त्या वेळांत— ’ सरोज झटक्यानं म्हणाली आणि तिनें आपलें तोंड बाजूला वळविलें.

‘ नाइलाज आहे सरोज. Doctor's time is not his own आणि सरकारी डॉक्टरना तर तें फारच जाचक असतं. ’

‘ बरं, नाहीं ना होत तुमच्यानें— ’ मोहन कांहींच बोलला नाहीं

‘ सरळ नाहीं म्हणवत नाहीं वाटतं ? ’ संतापानें रुद्ध झालेल्या कंठांतून निघालेले शब्द मोहनच्या कानावर पडले. तिच्या डोळ्यांत जमलेले ढग मोहनला पहावेनात. कांहींच उत्तर न देतां स्नानगृहांत तो शिरला. सरोजच्या मनांत त्याच्याविषयीं कितीतरी वाईट अन् चांगले विचार विद्युत्चमकेप्रमाणें येऊन गेले. मोहनचें सडेतोड वागणें चांगलें आहे कां नाहीं ? हें तिनें मुळींच ठरविलें नाहीं मनाशी. मोहनची तरुण मुलीशीं वागण्याची सचोटी आणि कर्तव्याची आस्था तिला पटल्याशिवाय राहिली नाही. व्यवसाय बदलला कीं माणसांचीं हृदयं बदलतात कीं काय ? मोहन शिकत असतांना असलेलं याचं कवि—हृदय डॉक्टरीच्या व्यवसायांत

अगदी निष्ठुर बनलं अं ऽ! निर्बल तरुणींच्या डोळ्यात साचलेलें—मातट पठारांतून वहात असलेल्या नद्यांच्या पाण्याप्रमाणें—गढूळ पाणी पुरुषांना दिसत असूनसुद्धां त्याचा विचार पुरुष करीत नाहीत. भविष्यांतल्या वैवाहिक प्रेमरज्जूंचीं बंधनें असल्याशिवाय स्त्रियांना मदत करण्याची इच्छा त्यांना होत नाही. पुरुषसमाज, स्त्रीदाक्षिण्य—स्त्रीदाक्षिण्य म्हणून पोकळ ओरड करणारा आहे, अशी तिची खात्री होत चालली होती. प्रेमाला व्यवहार माहीत नसतो. 'प्रेम लाभे प्रेमळाला,' Love is devine या वाक्यांचा तिला तिटकारा येऊं लागला. प्रत्यक्ष व्यवहारांत प्रेम व्यवहारी आहे या पूर्वीपासूनच्या तिच्या कल्पनेला दृढतर स्वरूप येत होतें.

मोहन स्नानगृहांत शिरल्यानंतर ती बाहेर बराच वेळ वरील विचार करीत उभी होती. नंतर थोड्या वेळानें ती स्वतःच्या खोलींत गेली. तिच्या पाठोपाठ सरलेनें हि प्रवेश केला.

'अप्पा कांहीं बोलला तुला?' सरल म्हणाली, 'चार दिवस आलीस माझ्या इथं आणि असलं कांहीं नको व्हायला. आनंदांत रहा.' पहिलें वाक्य बोलून सरल थांबली असती तर सरोजला फार बरें वाटलें असतें. पुढच्या सरलेच्या भाषणांत जरा तुटकपणा असावा असें तिला वाटलें; पण तिनें तें दाखविलें नाही.

'नाहीं—.' सरोज म्हणाली.

'मग अशी सुकल्यासारखी कां दिसते आहेस?'

'माहीत आहे तुला आणि उगीच कां विचारून मला त्रास देत आहेस?'

'हल्लीं तुला क्षणाक्षणाला लोकांच्या बोलण्याचा त्रास होऊं लागला आहे.' सरल म्हणाली. त्या अशाच कांहीं वेळ बोलत राहिल्या असल्या तर त्यांचें भाषण कोणत्या थराला गेलें असतें कुणाला माहीत! अलीकडे अलीकडे म्हणजे या दोन तीन दिवसांत त्या दोन मैत्रिणींचें असेच संवाद होत; पण तेवढी वेळ निवून गेल्यावर बाजी—चिमाजीच्या प्रेमानें त्या वागत. सरल नकळत तिच्याशीं जरा बेपर्वाईनें वागूं लागली होती. साहाजिकच आहे. पतीच्या धोरणावर आपलें धोरण बांधणारी ती

एक स्त्री होती. गिरींच्याशीं सरोजचा विवाह होणें हें दादासाहेबांच्या परिस्थितीच्या दृष्टीनें फार चांगलें होतें. आणि दुसरीकडे आपल्या अत्यंत प्रिय मैत्रिणीचा विवाह—तिच्या मर्जीविरुद्ध व्हावा हें सरलेला पूर्ण पटणें शक्य नव्हतें. त्यामुळें ती कधीं कधीं जरा तुटकपणा दाखवी तरी तो तेवढ्यापुरताच असे.

आज तिला फार वेळ बोलावयास मिळालें नाहींच. ती बोलत असतांनाच नाना आलेला तिनें समोरच्या आरशांत पाहिला आणि लगेच ती घरांत गेली.

नानाला पहातांक्षणींच सरोजच्या कपाळाला आंठ्या पडल्या. कां कोणास ठाऊक तिला त्याच्याशीं बोलावें असें वाटत नव्हतें. पण तिची स्थिति मात्र चमत्कारिक झाली होती. असून अडचण आणि नसून खोळंबा असेंच नानाच्या सान्निध्यांत आणि गैरहजेरीत तिला झालें. वास्तविक अमिराबादेस सरोजच्या दृष्टीस तो पडला त्यावेळीं ‘आतां नाहीं गं बाई पुन्हा कधीं विसरायची’ असेच उद्गार तिच्या तोंडून बाहेर पडले होते.

तोच नाना आज तिच्यासमोर उभा होता. तो येण्यापूर्वी ‘नानालाच भेटून त्यालाच खरें काय तें विचारावें’ असें तिच्या मनांत आलें होतें. त्या आक्षेपाई प्रसंगानंतर कर्णोकर्णी आणि मुखोमुखी नानाच्या वर्तनाविषयीं निंदात्मक उद्गार निघूं लागले होते. म्हणून आतां त्याच्याशीं बोलण्याचीसुद्धां तिला इच्छा होईना. उलट कुटिल माणसाकडे आपण जितक्या तिरस्कारानें पहातो, त्याच्याहिपेक्षां ज्यास्ती तिरस्कार तिच्या नसानसांतून बाहेर पडत होता. ‘तो कोण?—ओळख?—तोड ओळख तरी आहे कां आमची?—’ हाच जणूं शब्दसमुच्चय तिच्या तोंडावर नाचत होता.

नानाला हा सरोजचा अवतार समजला नव्हता असें नाहीं. त्याला कल्पना आली कीं, ‘उठलेल्या वावटळींत सांपडलेले—जवळचे असोत—नात्याचे असोत—त्यांचे एकमेकांवर निर्व्याज प्रेम असो—ही प्रेमळ वृत्ति असल्या शंकावातांत टिकणें अशक्यच ! सरोज तरी असल्या

परिस्थितीत अपवादात्मक कशी ठरेल ? बोलणारी हजार तोंड !! हीं सगळीं हजार तोंड सगळीं खोटं बोलतात कीं काय ? त्यांत सत्य असल्याशिवाय त्याचा गवगवा होणं शक्यच नाही. ‘ चक्षुर्वै सत्यम् ’ असायला जगाचे डोळे कुठे धड आहेत ? आणि म्हणून जगाच्या तोंडावरच विश्वास ठेवणें भाग आहे. मी वाईट चालीचा असें सगळें जग म्हणत असतांना सरोजनें माझ्यावर विश्वास कां ठेवावा ? जगानें त्याज्य, बहिष्कृत ठरविलेल्या माणसांशीं, नेहमीं जगांत वागून जगाशीं संबंध ठेवणाऱ्या व्यवहारी माणसाला कसा संबंध ठेवतां येईल ? पाण्यांत राहून माशाशीं वैर करून कसे चालेल ? इत्यादि प्रकारचे विचार सरोजला पाहिल्याबरोबर त्याच्या मनांत सुरू झाले. हेच विचार दादासाहेबांच्या घरांत शिरण्यापूर्वीं त्याच्या मनांत आले असते तर तो आलासुद्धां नसता तिच्याकडे. त्या घरांत शिरण्यापूर्वीं त्याचें मन सुन्न होतें असें मुळींच नाही. पुष्कळ आनंदी होता तो आज आणि म्हणूनच कुतर्की विचार ओझरतेसुद्धां त्याच्या मनाला शिवले नव्हते. घरांत—तिच्या खोलींत—निःस्वागत प्रवेशल्यावर त्याच्या दृष्टींत शून्यता आली. आणि ती शून्य दृष्टि आजूबाजूला फिरल्यावर त्याला तेथें उभेहि राहूं नये असें वाटूं लागलें.

तो निघाला तेथून.

कांहीं हट्टामुळें लहान मुलांच्या समोर पुष्कळ वेळ चहाचा कप पडून रहातो, तें चहा घेत नाहीं असें पाहून त्याची आई तो कप उचलवयास लागते, मूल त्याला रुदन अस्त्रानें चांगलाच विरोध करतें, मनांतून पाहिजे असलेला चहा हट्टानें घेत नसतें तें मूल ! अगदीं तसेंच सरोजचें झालें. आतांपर्यंत नको असलेला नाना, तो जावयास निघाला त्यावेळीं हवासा वाटूं लागला. त्याचे पाऊल दारांतून बाहेर पडलें, तोंच—

‘ नाना—’ तिनें हांक मारली.

त्यानें मागे वळून पाहिलें. तिरस्काराच्या जागीं आतां कळवळ्याची छटा उमटत होती. त्याला थांबावेसे वाटलें थोडा वेळ. पण तो थांबला नाही. त्यानें आणखी दोन पावलें पुढें टाकली.

‘ नाना—!’ आर्जवी, साधारण कर्कश आणि रडवा असा स्वर

त्याचे कानावर आला. त्याने मागे पाहिलेच. तिचे डोळे पाण्याने टचाचून भरले होते. त्याला जाववेना. तो मागे फिरला.

‘ नाना—मी एक विचारुं कां तुला ? ’

‘ खुशाल विचार. ’

‘ ती गोष्ट खरी आहे कां ? ’

‘ कोणची ? ’

‘ गिरी म्हणतात ती. ’

‘ मला विचारून काय उपयोग ? चोराला चोरी केलीस कां म्हणून विचारण्यासारखं आहे हें तुझं. चोर खरं सुद्धां चोरणारच ! ’

‘ नकोरे असली थट्टा करूस—सांग ना. ’

‘ काय सांगूं ? मी सांगून त्याचा इष्ट असा कांहींच परिणाम होणार नाही. माझ्या सांगण्याबोलण्यावर जर तुझा विश्वास असता तर तूं मला असें विचारलेंच नसतेस आणि माझी अवहेलनाहि पण केली नसतीस. ’

‘ मी मुद्दाम नाही तसं केलं—मी फार वाईट आहे—होऊन गेलं तसं. क्षमा कर मला— ’

‘ क्षमा आणि शिक्षा कोणालाच करणें माझ्या अधिकारांत नाही. मी असमर्थ आहे म्हणेंनास आणि क्षमा कशाकरितां करायची ? जिथें शिक्षाच नाही तिथें क्षमेचं काय प्रयोजन ? ’

‘ तुसड—तुटक बोलायचं ठरवून आला आहेस वाटतं आज खोलीवरून ? ’

‘ मला पाहिल्यावर कैकयीचा अवतार धारण करावयाचा तुझाच बेत अगोदर ठरला असला पाहिजे. त्याशिवाय इतका चांगला प्रवेश वठला नसता. ’

‘ तसं होतं कधीं कधीं—मी कबूल करतेना—प्रेमाच्या गोष्टी अशाच असतात.—न्यूटनचा थर्ड लॉ—Action and reaction is equal and opposite. आहे ना माहीत तुला ? ’

‘ आयुष्याचें असें शास्त्र बनलें असतें तर कोणीहि कोणच्याहि

गोष्टीचा प्रयत्न केला नसता. ठराविक रुळावरून गाडी ढकलतांना ती ठराविकच स्टेशनें घेणार हें माहीत असतें ना ? ’

‘ तसं नव्हे, प्रेमासारखा अमोघ अधिकार हातीं असतांना क्षमा आणि शिक्षा करण्याचा अधिकार निसर्गतःच येतो, असं मी म्हणतें. ’

‘ हें प्रेमाचें तत्वज्ञान आहे. हा व्यवहार नाही. तत्वज्ञान आणि व्यवहार यांत उत्तर-दक्षिण ध्रुवाइतकें अंतर असतें. ’

‘ आपण बाग लावावी, त्या नाजूकशा वेलींना सुंदरशा कळ्या याव्यात, उद्यां त्या विकसल्यावर आपल्याच ही भावना असते. आणि कोणी तरी तिसऱ्यानेंच त्या कळ्या नाहींशा केल्यावर काय होईल-बरं वाटेल ? ’

‘ सरोज, मला वाटतं आपलं हें कांहींतरी बोलणं चाललं आहे. ’

‘ कांहीं समज-काय होईल परिस्थिति त्याची ? ’

‘ बरं नाही वाटणार त्याला-पण व्यवहारांत तसं होतं त्याला कांहीं उपाय नाही. ’

‘ पण हे असे उलटे व्यवहार चालतात, ते तसेच अव्याहत चालत रहावेत असं वाटतं कां तुला ? ’

‘ हा तुझा द्राविडी प्राणायाम आणि पृथ्वीप्रदक्षिणा मी ओळखली आहे, समजलीस ? तुझी विधाने जरी विसंगत असली तरी तीं एकाच दिशेनें वहात आहेत, हें मी जाणून आहे; पण व्यवहार अगदीं निराळा आहे. ’

‘ व्यवहार ! व्यवहार !! व्यवहार !!! हें काय व्यवहाराचं बंड ? ’

‘ बंड कां वेड ? व्यवहाराचा जय होत असतांना तो बंडवाला कसा ? आणि खरं सांगूं सरोज, व्यवहारी असणें फार चांगलें असतें; बरं पण आतां ‘ शॉर्टकट ’ घे. पृथ्वीप्रदक्षिणा पुरे. हं सांग तुला काय सांगा. यचं आहे तें. ’

‘ ओळखलंस ना तूं ? ’

‘ कोंबडीनं कितीहि उडण्याचा प्रयत्न केला तरी ती कां आकाशांत उंच उंच भरान्या मारूं शकेल ? ’

‘पण आजकाल कोंबडीची उडी कुंपणाच्या बाहेर जाऊं लागली आहे.—मर्यादा सोडलीय तिनें.’

‘तें कसं—तूं पाहिलंस प्रत्यक्ष ? ऐकलं असशील कोणाच्या तरी तोंडून—विश्वास बसतो तुझा लोकांच्या बोलण्यावर ?’

‘प्रत्येक गोष्ट सगळ्यांनाच कुठें पाह्यला मिळते !’

‘अस्सं ! अस्सं ! अच्छा, गुड—बाय.’

‘तुला परत बोलावलं तें इतक्या लवकर जाण्याकरितां वाटतं ?’

‘आतां कशाला या गोष्टी करतेस ? मी आलों तेव्हां मी येथें बसावें असें वाटत तरी होतें कां तुला ? वस्तूंच्या भावांत नेहमी चढ-उतार होतात; तशीच व्यवहारांत माणसांच्या किंमतीत भरती—ओहोटी असते.’

‘पण मी चुकलें म्हणतेंना—चुकलें मी—आज येथेंच जेवायला रहा तूं. राह्यलंच पाहिजेस.’

‘आज नाही तें चालायचं हं काहीं—मी रागावेन नाहीं तर !’

‘तूं कधीं रागावत नाहीस ? तुझ्या रागाची मला संवय आहे म्हणून ठीक आहे—’

‘अं हं तसलं बोलायचं नाहीं आतां कांहीं—तसं न बोलायला काय दंड घेतील ?’

‘दंड घेईन तर—’ नानानें किंचित् हसून तिच्याकडे पाहिलें. थोड्या वेळानें नानानें पुन्हां बोलण्यास सुरवात केली.

‘बाकी स्त्रियांचा स्वभाव फार विचित्र असतो.’

‘असेल !’

‘पण त्यामुळं लोकांना भ्रास होतो—त्याचं काय ?’

‘सोसावा.’

‘तें कसं काय बुवा ! लोकांनीं कां सोसावा ?’

‘मी म्हणतें म्हणून !’

‘तूं म्हणशील वाटेल तें.’

‘मग नाहीं ऐकणार तुम्ही माझं ?’

‘ या ‘ तुम्ही ’ ची उत्पत्ति कशासाठी ! ’

‘ तुम्ही मोठे नाहीत कां माझ्यापेक्षां ! वडील माणसांना ‘ अहो-जाहो ’ म्हणावं असा नियम आहे. ’

‘ इतक्या दिवस मी तुझ्यापेक्षां लहान होतो वाटतं ! ’

‘ पण आतां किती दिवस ‘ अरे-जारे ’ म्हणायचं ! लहान कां आहोत आतां आपण ! दहा वर्षांपूर्वी आपण धवलपूरला खेळत होतो. आठवंतंय कां ! आतां ते दिवस गेले. दुसऱ्याला खेळवण्यासारखे झालोत आतां आपण-नाही कां ! ’

‘ हो ! हो !! आजीबाई. ’

आज जणू काय सारखं बोलायचं ठरवलं होतं दोघांनीं पुष्कळ दिवसांत—पुष्कळ कसल्या अलीकडे दोन तीन दिवसांत त्यांची मुळींच गांठ पडली नव्हती; पण तितका अवधीसुद्धां त्यांना सहन झाला नाही. सरला चहाचे कप घेऊन आली नसती तर किती वेळ दोघे बोलत बसलीं असती कोणास ठाऊक ! ती आल्यावर तिनें सरोजला अंग धुण्याची व जेवणाची आठवण करून दिली, त्यामुळें त्यांना फार वेळ बोलत बसल्याची जाणीव झाली.

‘ हो ! बरं बैनी ! दादासाहेब घरीं नाहीत वाटतं ! मी आल्या-पासून दिसले नाहीत ते घरांत. ’ नाना म्हणाला.

‘ नाही दिसणार. एका वेळेला दोन कामं जशीं करतां येत नाहीत तसं एका वेळेला एकच गोष्ट पहातां येते. ’

‘ थडा करता होय माझी ! सांगाना आहेत कां ते घरांत. ’

‘ तें नव्हे होऽजाऊं या झालं ! घ्या हं चहा— ’

‘ पण तुम्हाला काय माहिती मी आलो आहे तें. ’

‘ जादू नाही माझेजवळ तसं आपोआप ओळखायला. धडधडीत मी पाहिलं तुम्हाला. ’

‘ चहाची जरूरी नव्हती-खरोखर ! ’

‘ हल्लीं टाकलं आहे वाटतं सगळं ! कांहीं म्हणा नाना, तुम्ही पूर्वीचे नाही राहिलांत. ’

‘ पण कोण जातो म्हणायला कांहीं. कबूल आहे मला-घर फिरायला लागलं कीं घराचे वासे सुद्धां फिरतात. ’

बोलतां बोलतांच चहापान उरकलें होतें. नंतर नाना जावयास निघाला; पण सरोजनें न जाण्याविषयी त्याला मानेनेंच खुणाविलें. बोळण्यानें जें काम होणार नव्हतें तें तिच्या मानेच्या हेलकाव्यानें केलें. तो थन्नकला थोडासा. सरलेच्या लक्षांत हें गौडबंगाल आलें.

‘ रहाना-त्यांची गांठ घ्यायचीय ना ? ’ ती म्हणाली.

‘ हं रहाच आज. आजच्या दिवसानें कामाचे नऊवारा होत नाहीत अगदीं ! ’ सरोजनें पुष्टि दिली.

‘ नाही. तें खरं; पण मला आतां अमिराबाद सोडण्याची प्रबल इच्छा झाली आहे. ’

‘ कारण ? ’ सरल म्हणाली.

‘ कशाला उगीच विनाउद्योग दिवस काढायचे ? त्यांतून मला शक्य आहे कां विनाउद्योग इथं राहणं ? ’

‘ मग जाणार तरी कुठं ? ’

‘ कां ? जगांत अशी एकहि जागा नाही मला शांततेनें रहातां येण्यासारखी ? ’

ज्यास्ती बोलणें म्हणजे नानाच्या विचारांना चालना देण्यासारखें होतें. म्हणून कांहीं न बोलतां सरला व सरोज आंत निघून गेली, जातांना पुन्हा एकदा सरोजनें नानाला राहाण्याविषयी बजाविलेंच.

परंतु तो राहिला नाही.

१९

‘ दादासाहेब, आज जवळजवळ एक महिना होत आला तरी मी सांगितलेल्या कामाकडे तुमचें बिलकूल लक्ष नाही. जाणत आहांत ना मी कोण आहे तें ? ’

‘ गिरी, या गोष्टी मला सांगायची कां जरूरी आहे ? मी मला होईल तितका प्रयत्न सारखा चालविला आहे. आणि त्यांत परमेश्वर कृपेनें यश येण्याचें सुचिन्ह पण दिसूं लागलें आहे. परवाची गोष्ट सरो-जला सांगितल्यापासून काय सांगूं गिरी ? पोर अगदीं संचित असते. डोळ्यादेखत नानासारख्या उपटसुंभाशीं तिचें मी कसें लग्न जमवीन ? आमच्या तिची मैत्रीण आहे ती ! ’

‘ आजपर्यंत अशीच साखर पेरलीत; पण ज्यावेळीं मी तुमच्या घरी असतो, त्यावेळीं मला साखरेचीं फळं मात्र कडूच मिळतात. याला जबाबदार कोण ? ’

‘ पण या गोष्टी एकदम कां जमून येत असतात ? ’

‘ समजलं सगळं मला. खाल्ल्याघरचे वासे मोजीत आहांत ! ’

‘ रागावूं नका गिरी.—रागावायचं कांहींच कारण नाही. माझं अन्न माझं अन्न म्हणून जर तुम्हाला म्हणायचं असेल तर खुशाल म्हणा. मग मी आहे आणि तुम्ही आहांत. माझा स्वभाव तुम्हाला माहिती नसेल तर ध्याच एकदां अनुभव— ’

‘ याला काय म्हणायचं दादासाहेब—तुम्ही जर असं करूं लागलात तर मी काय करूं ? माझा सगळा आधार तुम्ही आहांत. चुकलों, क्षमा करा. तुमच्याकडे आज वडीलपण दिलंय खरं. ’

‘ तेंच सांगतोना ! मला तिचंसुद्धां हित—अनहित पाह्यलं पाहिजे. आणि तुमच्या घरी नांदण्यांत तिचें हित आहे, म्हणूनच मी प्रयत्न करतो आहे. तिचं नुकसान व्हावं अशी माझी केव्हांहि इच्छा नाही. ’

‘ बरं—पुढचा प्लॉट काय आंखला आहे ? ’

‘ येन केन प्रकारेण तिच्या मनांतलें नानाचें ठाणें उठवून लावाव-याचें. ’

‘ तें कसें काय ? परवाच्या पत्रव्यवहाराचे कांहीं उत्तर ? ’

‘ हो ना ! तो जाणार आहे तिकडे. इतका दूर तो राहिला म्हणजे सहाजिकच एकमेकांस विस्मरण होतें. ’

‘ तें खरं; पण आतां सन्देशवाहक कांहीं कुलंभ नाहीत. पत्रोपत्रीं देखील परिचय वाढतो. ’

‘ शंका कांहीं अनाटायी नाही.—पण त्याच्या मनांत जर हिचे ठाणें असेल तर फार लांब रहाणें देखील फायद्याचें नाही. ’

‘ सरोजबद्दल तो तितका आसक्त झाला असेल असें नाही वाटतं. ’

‘ शक्य आहे. ’

‘ दादासाहेब, मला एक युक्ति सुचली आहे. ’ असें म्हणून गिरी दादासाहेबांच्या कानांत कांहींसें गुणगुणले.

‘ तें पुढें—’ दादासाहेब म्हणाले.

नंतर चहापान बगैरे झाल्यावर गिरींनीं शॉफरला मोटार बाहेर घ्यावयास सांगितलें. त्यांनीं दादासाहेबांना फिरायला चलय्याचा पुष्कळ आग्रह केला; फार वेळ झाला असल्यानें दादासाहेबांनीं फिरायला जाण्याचें नाकारलें; मग गिरींनीं दादासाहेबांना त्यांच्या घरीं पोहोचविलें आणि नेहमीच्या जागीं गाडी नेण्यास शॉफरला बजाविलें.

रात्रीं दहाचा सुमार. रस्त्यावर तुरळक तुरळक लोक चालले होते. या वेळेला गर्दी कोठून असणार ! त्या वेळेच्या या रस्त्याची गर्दी म्हणजे मोटर आणि व्हिक्टोरिया यांचीच असायची; पण त्याहि आज फारशा दिसत नव्हत्या. गिरींची मोटार भर वेगांत चाललेली होती आणि लवकरच ती ठराविक ठिकाणीं येऊन पोहोचली.

भय्या दारांतच उभा होता. तो खिशांतले आजपर्यंत साचलेले कागद काढून पहात होता. पहातां पहातां खिशांतून एक पाकीट बाहेर निघायला आणि गिरींची गाडी तिथें उभी राह्यला एक गाठ पडली. तें पाकीट पुन्हां खिशांत घालायचें तो विसरलाच होता. गिरी मोटारीतून बाहेर आले. त्यांच्या दृष्टीस तें पडलें.

भय्या घाबरलेला दिसत होता. घाबरतच त्यानें सांगितलें, ‘ बाईसाब चली गई यहांसे. ’

‘ कय ? ’ आश्चर्यानें गिरींनीं विचारलें.

‘ निमाजान गई. ’

‘ हाँ. हाँ. किदर चली गई ? ’

‘ मालुम नहि साब. ’

‘ मालुम नहि ? किदर था तू ? ’

‘ यहां ऐसा खडा था. ’

‘ तुझ्या समोरून गेलीना ती ? ’

‘ हाँ— ’

‘ लाज नाही वाटत ? काय सांगितलं होतं तुला मी ? माझ्या परवानगीशिवाय तिला कुठं सोडून नकोस म्हाटलं होत ना मी ? ’

‘ अभी आयेगी बोलके गयी तो अभी तक नहि आइ. क्या कहूं साब ? ’

‘ रड. काय करतोस ? घरीं कां नाहीं आलास मला सांगायला इतका वेळ ? ’

‘ आयाथा. अपने कहा की जाव. अभी ये वक्त हम कुछ नहि चहाता. ’

इतक्यांत खाली पडलेल्या पत्राकडे त्यांचे लक्ष गेलं. ते त्यांनीं उचलले आणि पत्ता वाचला—

‘ नारायण गंगाधर काळे,—अस्सं अस्सं. ’

‘ हें पत्र कुठलें ? ’ त्यांनीं भय्याला विचारिलें.

‘ ये पोस्टके पेटीमें डालने के लिये दिया है बाइसाबने. ’

‘ अच्छा ! ’ म्हणून त्यांनीं पत्र फोडलें.

प्रिय नाना,

तुम्ही माझी शेवटची भेट व्हावी आणि तुम्ही मुक्तकंठानें क्षमा मागावी या हेतूनें मी हें पत्र लिहीत आहे. जगण्यापेक्षां मृत्यु बरा असें आतां वाटायला लागलं आहे. कारण जगांत मला करतां येण्यासारखं कांही राहिलं नाही. मला जर चांगलं लिहितां आलं असतं तर आज पर्यंतच्या किती तरी गोष्टी तुला कळवायच्या होत्या. त्या लिहून ठेवल्या असत्या.

अखेरची इच्छा डोळे भरून तुला पहावें अशीच आहे. मग येथील कां आज स्टेशनावर. मी आज दहाचे गाडीनें जाणार आहे. येच आणि या तुझ्या ' निमेला ' तुझ्या भेटीचें अमृत पाज.

तुझी निमा.

पत्र वाचल्याबरोबर दादासाहेब मोटारीत येऊन बसले. आणि स्टेशनवरच चलय्यास त्यांनी शोफरला सांगितलें.

पण दहाची गाडी निघून गेली होती आणि स्टेशनवरहि कोणी दिसलें नाहीं.

२०

हंसरी रजनी हसत होती. गालांतच होतें तिचें हंसणें. पण त्या हंसण्यांत किती मधुर संवेदना होत्या ! आनंदाच्या उन्मादानें बेहोष झालेलें हृदय असेंच हंसतें. बोलून दाखविण्याचें सीमोलंघन केलेलें तें सुख आणि तो आनंद असतो.

तिच्या हास्याचे धवलतुषार वस्तुमात्रावर उडत होते आणि त्यामुळें तो सगळा सृष्टीचा भाग प्रोत्साहित होत होता.

सुललित वहात असलेली सरिता कुठें चालली होती इतक्या मंद गतीनें कोणास ठाऊक ? सख्या सागरास भेटावयास जात होती म्हणवें तर प्रियकराची भेट घ्यावयाचें औत्सुक्य तिच्यांत दिसत नव्हतें. वॉटेंट एखादी मैत्रीण भेटणार होती तिला आणि तिला घेऊन सागराला भेटायला जायचें जरा धोक्याचेंच होतें. म्हणून ती विचार करीत आपला

मार्ग आक्रमीत होती. पण ' होणारे न चुकेची ' हें ती जाणून होती तरी त्या भेटणाऱ्या मैत्रिणीला टाळण्याचा प्रयत्न चाललाच होता.

किती लपत, छपत, थबकत, हळू हळू ती चालली होती. स्त्रीसुलभ चालण्याची ढब अगदी गोडस दिसत होती. चालतांना पृष्ठभागावर रुळत राहिलेला शेषटा रजनीच्या प्रकाशांत चकाकत होता. रेल्वे पुला-चरच्या विजेच्या दिव्यांचीं प्रतिबिंबे शेषट्यावर लावलेल्या चकाकणाऱ्या कलावतूचीं निदर्शक होती. ती जाणाऱ्या दिशेकडे जरा लांबवर पाहिलें तर तिनें जणू पाचूचा गजरा डोक्यांत घातला आहे असें वाटत होतें.

प्रियकराला भेटायला जाणें, मैत्रिणीला टाळणें या दोन बाबतींतच तिचे विचार चालले होते. आपल्या बाजूनें कोण कोण जात आहे, काय काय करीत आहे याकडे त्रिलकूल लक्षच द्यावयाचें नाही असेंच जणू ठरवून धिमंपणानें ती आपला मार्ग आक्रमीत होती.

चांदप्यारात्री त्या नदीचें वालुकामय तीर एक प्रशस्त क्रीडांगणच बनत असें. अमिराबादच्या वस्तीला फिरायला जाण्याजोगें हवाशीर ठिकाण तेंच होतें. निसर्गाची बाग ती—प्रसन्न वातावरण आणि रमणीयता यांत यत्किंचित् देखील कमीपणा नव्हता. अशा त्या उद्यानांत फिरायला जाण्याचें भाग्य अमिराबादेस आहे. आणि या ईश्वरी देणगीचा तेथील लोकांनीं कधींच अवेहर केला नाही.

पण अशा आडवेळीं तेथें कोण असणार ? रात्रीचा साडेदहा अकराचा सुमार. सगळें अमिराबाद अगदीं शांत झालें होतें. स्टेशनवर शॉटिंग करणाऱ्या गाडीचा कर्कश आवाज मधून मधून ऐकूं येई. एवढीच शांततेला ठिगळ लावणारी गोष्ट म्हणायला हरकत नाही.

मात्र नदीच्या कांठाकांठानें चालत असलेलें एक माणूस आज यावेळीं तेथें दिसत होतें. थोडा वेळ चालावें, मध्येच थोडा वेळ थांबावें आणि नदींत पाय बुडविल्यासारखा करून पुन्हां वरती काढावा, पुन्हा चालूं लागावें, असें आपलें त्या माणसाचें चाललें होतें. मध्येच मनाशीं एखादें अर्धें मुधें वाक्य बोलावें. त्या व्यक्तीच्या एकंदर चालण्यावरून, थांबण्यावरून आणि त्रस्त स्वरांत एकादें वाक्य बोलण्यावरून असा

खालीलयाख अदमास करतां येत होता कीं, या प्राण्याच्या हृदयाचें सुकाणूं भलतीकडेच फिरलें गेलें असावें आणि तें जाग्यावर आणण्याच्या प्रयत्नांत निराशा होऊन आतां अगदीं हृदयच बंद पडण्याची वेळ आली असावी.

असें बराच वेळ झाल्यावर ती व्यक्ति तिथेंच नदीकांठीं बसली.

कोणी तरी स्त्री होती ती आणि तिच्याकडे एक मनुष्य सारखा टक लावून पहात होता. हें तिच्या लक्षांत नव्हतें आलें. त्याची दहाची गाडी चुकल्यामुळें तो तेथें उगीच हवा खाण्याकरितां आला होता. दहाच्या गाडीनंतर दीडची गाडी एक्सप्रेस होती. त्या गाडीनें जाण्याचा त्याचा विचार होता. ही बाई जर त्याला दिसली नसती तर तो खुशाल नदीच्या कांठीं जाऊन आरामांत बसला असता. आणि ती बाई दिसल्यावर देखील तो आतां उभा असलेल्या ठिकाणीं, तिच्याकडे सारखें पहात उभे रहाणें, चांगलें नव्हतेंच; परंतु तिच्या त्या वेळच्या धर-सोडीच्या वृत्तीमुळें त्याला तेथून हलवें असें वाटेना. तो पुष्कळ दूर होता, तरी ती तरुण आणि सुंदर असावी हा जो त्यानें तर्क केला तो खराच होता.

‘प्रवाहांत सांपडल्यावर त्याच्याबरोबर वहात येणारे काटेकुटे वेली-झुडूप आणि कधीं कधीं मोठमोठे वृक्षसुद्धां नामोहरम होतात त्या प्रवाहाच्या वेगापुढें. चांगले गुण, उत्कृष्ट सौंदर्य यांचा उपयोग जगाला व्हावा, अशी त्या अभिलाषी परमेश्वराची केव्हांच इच्छा नसतें असें दिसतें. तिला जन्म देण्यापूर्वी म्हणजे तिची घडण पूर्ण झाली तेव्हां ब्रम्ह-देवाला तिच्या रूपाविषयीं कांहीच कल्पना आली नाहीं आणि आतां तिचें सौंदर्य विकसन झाल्यावर, असली वस्तु आपल्याकरितांच पाहिजे म्हणून तिला कालप्रवाहांत ओढ्याप्रमाणें सोडून स्वर्गाच्या बंदरावर आणण्याचा त्याचा बेत दिसतो आहे.’

‘मग ज्यांना आपण देव म्हणतो, त्यांचें देवपण कशांत आहे? या सुलतानशाहीत? सुलतानशाही, सैतानाशिवाय कोणाला गाजवितां येणार? देव हे सैतानच नाहीतर काय?—’

असले काही तरी विचार तिला निरखीत असतांना त्याच्या मनांत

येत होते. एकदां तर त्याला वाटलें, ' जावें तिच्याजवळ—विचारावें तिला—पण अनोळखी स्त्रीबरोबर बोलायचें म्हणजे आपल्या मनांत काळोबेरें आहे असें तिच्या मनांत काळोबेरें यावयाचें—छे, नकोच तें—नसता उद्योग कशाला पाहिजे आपल्याला ?'

इतक्यांत ती पाण्यांत शिरतांना त्याला दिसली. आतां मात्र पहावेना त्याला, तो तडक निघाला, त्या जागेपर्यंत पोहोंचण्यापूर्वीच ती दिसेनाशी झाली.

' डुबक डुबक ' असे कितीदा तरी आवाज आले. त्या जागेपासून निघणारे पाण्याचे भोवरे तेथें पाणी पुष्कळ असावें हें दाखवीत होते. ती कुठें बुडाली असावी याचा आदमास पाण्याच्या हालचालीवरून काढणें शक्य होतें.

त्यानें आपले कपडे उतरले आणि तो पाण्यांत शिरला. पुष्कळ वेळ पाण्यांत उभे राहून त्यानें चट्टकडे पाहिलें; परंतु ती पाण्याच्या पृष्ठभागावर कोठेंच दिसना. मात्र एका जागी पाण्याची हालचाल अजून कायम होती. त्या स्थळीं जाऊन पहाण्याचें त्यानें ठरविलें. त्याला दुसरें—तिसरें कांहींच दिसत नव्हते. त्याचें लक्ष त्या विशिष्ट कार्याशीं एकरूप झालें होतें, तो त्या जागेपर्यंत पोहोंचला.—एक बुडी मारली—ती आणि तिच्या गळ्यांतून एक दोरी लोंबकळत असतांना त्याला दिसली. दोरी तोडून टाकायला पाहिजे होती; पण तोडायला त्याचेजवळ कांहींच साधन नव्हतें. तो पुन्हां पाण्याच्या वरती आला. कपडे काढलेली जागा पुष्कळ दूर आहे असें त्याला आढळून आलें. तेथून चाकू आणणें शक्यच नव्हतें. त्यानें पुन्हां बुडी मारली आणि ती दोरी ओढली त्याबरोबर खालच्या खालीं कांही गळत्याचा त्याला भास झाला, हायवें वाटलें त्याला. बाईनें गळ्यांत बांधलेला धोंडा गळाला होता.

त्या दोरीला धरून तो तिच्याजवळ गेला, तिला त्यानें बगलेंत मारली आणि तो काठावर धेऊन आला.

कांही विशेष झालें नव्हतें. किंबहुना विशेष व्हायला वेळच मिळाला नव्हता. ती जरा बाबरली होती इतकेंच. गळ्यांत बांधलेला

दगड फारच जड होता. तो बरोबर वागवून पाण्यावर तिला तरंगतां येणें शक्य नव्हतें.

तिच्या कपाळावर आणि तोंडावर आलेले केस त्यानें वाजूस केले. कोणी तरी ओळखीची ही बाई असावी असा त्याला दाट संशय आला. पण त्या कल्पनेवर त्याचा पूर्ण विश्वास बसेना. चांगल्या ओळखीच्या अशा कोणत्याच स्त्रीवर जीवित-त्यागाचा प्रसंग आला असेल असें किंचित् वाटणें देखील त्याच्या कल्पनेच्या मर्यादेबाहेरचे होतें. येऊन जाऊन फार झालें तर कदाचित् सरोज असा वेडेपणा वेळप्रसंगी करील असें त्याला वाटत होतें. परंतु तिची येथपर्यंत मजल जायला एवढे असं कांहींच झालें नव्हतें आणि दुसरी गोष्ट, त्याच्या मांडीवर ती निश्चेष्ट पडलेली स्त्री सरोज खास नव्हती हें त्याच्या नंतर लगेच लक्षांत आलें.

त्याला वाटलें रस्त्यांतून जातां येतांना नेहमीं दृष्टीस पडणारी ही स्त्री असावी.

‘कोणी कां असेना ती! पुढें काय करावयाचें, ठेवायची कुठें, तिला न्यायची कुठें—’

इतक्यांत तिनें जरा हालचाल केली. तिच्या त्या नाजुक हालचालीबरोबरच तिनें आपले डोळहि किंचित् उघडले होते.

डोळे उघडून ती त्याच्याकडे पहात होती. तिच्या दृष्टीतली तरलता त्याच्या ओळखीची साक्ष पटवीत होती. ओळखली तिला त्यानें. तिनें पुन्हां डोळे मिटले!

‘निमा—’ त्यानें हांक मारली.

‘अंतच पाह्यचा ठरविलं होतं कीं काय?’ डोळे उघडून ती म्हणाली.

‘माझी खात्रीच होईना कीं निर्मला इतकी वेडी असेल अशी!’

‘हं-वेडी-शेवटी मीच वेडी!’

‘बरं पण निमा, पातळ बदलायचं नाही कां? मीसुद्धां अगदीं मूर्खासारखा तुला ओलेतीच घेऊन बसलों आहे.’

‘असूं दे. मला हा ओलेपणा कांहीसुद्धां करणार नाही. ही

एवढी सर्वदमक मात्रा माझ्याजवळ आहे की, तीच आतां शैत्यशामक होईल. ’

‘ अरे वा ! थांब जरा. धोतर घेऊन येतो मी ! ’

‘ धोतर ? ’

‘ होऽ. इथं कुठून आणायची ती तरतऱ्हेची पातळ ? ’

‘ नाना ! ’

‘ क्षमा कर अं. ’

तो धोतर आणावयाला गेला. त्याच्या ‘ येथे कोठून येणार तरतऱ्हेची पातळ ? ’ या वाक्यानें अगदीं मर्मीं घाव बसल्यासारखें तिला झालें !

“ लांडगा आलारे लांडगा आला ” या गोष्टीसारखेंच झालें म्हणायचें, असें ती कांहींसें पुटपुटली. ‘ जगाचा खटारा फक्त दृश्य प्रमाणांलाच मानतो. ’ असे तिचे विचार चालले असतानाच नाना धोतराची घडी घेऊन आला.

“ इश, केवढी ही धोतराची घडी ? ” ती म्हणाली, “ आतां काय जाडजूड बाडं वापरायचं ठरवलं आहेस कीं काय ? ”

“ काय विचडणार आहे नाहीं तरी. आतां काय इम्पेशन मारायला थोडच जायचय मला ? पण ती जोडी आहे. अझून जशीच्या तशी आहे. होईल कीं नाहीं त्याचा तुला तलम पातळासारखा उपयोग ? ”

“ अगबाई, खरंच कीं. ” ती म्हणाली. “ पण— ”

“ पण ? पण काय ?—लाज—लाज वाटतीय तुला ? ”

“ नाना— ”

‘ हं, निमा—चल आटप—नेस. ’

तिच्या त्या कमानदार आकृतीकडे त्याचे डोळे लागले होते. त्याला वाटलें क्षणभर, ‘ पाप आहे हें. मनांत स्त्रीविषयीं इतकी आसक्ति ! पाप आहे. ’ तशांत देखील तो थोडा मनांत हंसला. ‘ अरे, या त्रिसाव्या शतकांत पाप—पुण्याच्या व्याख्या बदलल्या आहेत ! ’ हेंच त्या हास्याचें कारण होतें !

तिचें नेसून झालें होतें.

‘ नाना, आज आपण येथेच राहूया गडेऽअं ? ’

‘ आणि उद्यां—? ’

‘ उद्यां! उद्यां!! ’

‘ हो. उद्यां-उद्यांचा विचार स्त्रियांना करणे कर्तव्य नसतं काय ? ’

‘ उद्यां येथेच राहूया-अं? ’

‘ आणि परवा ? ’

‘ परवाचं हरी— ’

‘ उद्यांपर्यंतचीच फक्त तयारी आहे वाटतं ? खुळी ! ’

‘ खुळी, वेडी, तोंडाला येईल तें-हं-बोलायचना ? ’

‘ निमा-साधी निमा किती सुंदर दिसते, आणि किती पवित्र दिसते-निमा पवित्र झालीस तूं-पावन झालीस तूं-या गंगेचं स्नान-आणि शुभ्र वस्त्र-खरोखर पुनीत झालीस तूं निमा. ’

त्याने तिचा उजवा हात आपल्या हातांत धरला होता. तिच्या त्या सुंदर मूर्तीकडे पहाणे म्हणजे त्याला कांहीं चमत्कारिकच वाटू लागलं होतं. स्वैरसंचारक चंद्रम्यानं त्याची दृष्टि वेधली होती. त्याला राग आला त्या चंद्राचा. ‘ विश्वांत पापी जर कोणी असेल तर-तर हा कुत्सित हास्यानें भरलेला आणि मोठ्या दिमाखाने आणि निर्लज्जपणाने युगुलांचे प्रणय पहाणारा चंद्र—’ नानाच्या मनांत लाखोली मोजणे चालले होते, हें जणू चांदोबाला समजलेंच-तो विचारा चटकन् ढगाआड झाला.

त्याने तिला जरा आपल्याकडे ओढली.

‘ नाना, हें काय ? ’ ती म्हणू लागली. ‘ हें काय ? ’

‘ निमा चंद्रसुद्धां लाजला तुझी ही मंगल मूर्ति पाहून-आनंद नाही होत तुला ? ’

भारावलेल्या अंतःकरणांतून निघालेले जड जड शब्द—तिला कल्पनाच करवेना. ‘ पुरुषांचीं हृदये कशाचीं बनतात कोण जाणे ? विकारांची जाळी जशी— ’ तिच्या मनांत आलं.

त्याच्या तोंडून शब्द उमटणे शक्य नव्हतं. तो निश्चलतेने तिच्या कडे टक लावून पहात होता.

‘ नाना, पाप आहे हें ! ’ कोणी मोठ्याने बोलल्याचा त्याला भास झाला. तो दचकला. तिचा हात सोडून देतांना तो मनाशीच मिस्किलपणे पुटपुटला, ‘ पाप आहे हें — ’

त्याची दृष्टि पुन्हा सहज चंद्राकडे गेली. चंद्र दगाआडून लपून त्याचेकडे पहात आहेसे त्याला वाटलें.

२१

रात्रीच्या प्रकारानंतर गिरीना सुवर्णकुटीत बिलकूल दम निघेनासा झाला. सकाळ उजाडते केव्हां, आणि आपण दादासाहेबांच्या घरी जाऊन त्यांची गांठ घेतों केव्हां असे त्यांना होऊन गेलें. त्यांनी बाहेरच्या जाळीत बसून पाहिलें, कारंजाचे तुषार हातावर झेलण्याचा प्रयत्न केला; पण व्यर्थच. आकाशांतल्या चंद्राच्या विहाराकडे प्रेमांत कांहीं रम्य कल्पना कल्पण्याचा प्रयत्न करणेंहि त्यांनी सोडलें नाहीं. परंतु एकच एवढीशी गोष्ट सगळ्या गोष्टींच्या तोंडाशी येऊन बसली होती. ती काहीं केल्या इतरांना पुढें येण्यास वावच देईना. शेवटी गड्याकरवीं बाहेरच पलंग वगैरे आणून त्या वेलीच्या जाळीत विराम पावण्याचा त्यांनी निश्चय केला.

गादीवर अंग टाकलें आणि फारच थोड्या वेळांत त्यांना शौपहि लागली.

आजची पहाट गिरीना अगदी रम्य कालाप्रमाणें वाटली. ते उठले.

प्रातर्विधी उरकून त्यांनीं स्नान केलें आणि कपडे वगैरे चढवून मोटारी-सह ते दादासाहेबांच्या घरीं आले.

‘या हो!’ दादासाहेबांनीं गिरींना उत्थापन देऊन त्यांचें स्वागत केलें. आणि ‘चहा बघ ग जरा’ शेजारींच उभ्या असलेल्या सरलेला ते म्हणाले. ती निघून गेली. पुढें ते म्हणाले, ‘आतां आमचं तुमच्याविषयींच बोलणं चाललं होतं.’

‘अस्सं का!’ स्वतःला नीट बसवीत गिरी उत्तरले, ‘काय-काय चाललं होतं?’

‘कांहीं नाहीं आपलं हेंच कीं—’

‘बरं दादासाहेब—’ दादासाहेबांना पुढें न बोलूं देतां गिरींनीं बोलण्यास आरंभ केला. ‘तुम्हाला कांहीं बातमी समजली कां?’

‘कांहीं नवें आहे काय?’

‘तर काय हो! तुमच्या सरोजनं वरपरीक्षा मात्र फ.कड केली अं!’
‘म्हणजे?’

‘म्हणजे नाना निमात्रोवर निघून गेला.’

इतक्यांत चहा घेऊन सरलेने प्रवेश केला. तिनें हें वाक्य ऐकलेंच होतें. गिरींच्यापुढें तो कप ठेवून सावकाशपणें ती म्हणाली, ‘पण गिरींना कोणी सांगितलें कीं, नाना म्हणजेच सरोजचा परीक्षिलेला वर आहे म्हणून?’

‘हें पहा माझा तसा मुळींच दुराग्रह नाहीं कीं, नानाला तिनें वरावें. तसें नसेल तर मला त्यांत आनंद आहे. मला तरी वाटेल कां कीं सरोज कुणातरी उपटसुंभाची गृहिणी व्हावी—काय दादासाहेब?’

‘गिरी, चहा निवून चालला आहे ना—’ दादासाहेब म्हणाले. गिरींना कोणीतरी म्हणायला पाहिजेच होतें कीं, ‘चहा घ्या’ म्हणून. दादासाहेब तसें म्हणाल्यानंतर त्यांनीं चहापानास सुरवात केली. चहा पितां पितां ते म्हणत होते, ‘प्रेम म्हणजे काय हो?’

‘प्रेम? प्रेम म्हणजे आपुलकी.’ दादासाहेब म्हणाले.

‘प्रेमाचें परिणत स्वरूप म्हणजे लग्न कां?’

‘असेंच कांहीं म्हणतां येत नाही.’

‘मग सरोजचें काय म्हणे ‘नानावर प्रेम होतं’—तर त्या प्रेमाचें काय व्हायचें होत पुढें ? लग्नच कीं नाही ?’

‘अहो, पण तुम्हाला असं कोणी सांगितलं कीं सरोजचं नानावर प्रेम होतं म्हणून ! हा कां त्या विचारीवर जुलूम ?’ इतका वेळ उगीच गप्प असलेली सरल म्हणाली.

‘बरं बुवा तुमच्या सरोजच्या ऐवजीं दुसरं कोणीतरी त्या जागेवर आहे असं समजू—माझा सांगण्याचा मुद्दा असा कीं, हल्लीचे तरुण-तरुणी विनाकारण प्रेमाच्या नांवाखालीं तरुणपणाच्या संवेदनांना वाव देतात. आणि तेंच त्यांना पाहिजे असतें. यापेक्षां मी त्यांच्या या पवित्र प्रेमाला ज्यास्त किंमत देत नाही.’

‘तें कांही वाईट नाही म्हणा !’

‘मला बाकी प्रेमाचें तत्त्वज्ञान फारसं कळत नाही—परंतु त्याचें जें बाह्य स्वरूप तें या प्रकारचें असतं एवढें मात्र दिसतं.’

‘दादासाहेब, तुमची कल्पना होती कांही अशा प्रकारची ?’

‘माझ्या आजपर्यंतच्या कल्पना कधीं बरोबर ठरल्याहेत—आतां असं ठरवलय गिरी, कीं साप साप म्हणून भुईच बडवायची.’

‘म्हणजे ?’

‘म्हणजे आजपर्यंतच्या वागणुकीच्या उलट—गोष्टींच्या चांगल्या बाजूकडेच फक्त ‘आ’ वासून न बसतां प्रथम वाईट बाजूच विचारांत घ्यावयाची आणि त्याप्रमाणें आपलें वागण्याचें धोरण ठेवावयाचें. नाना—सरोज आणि सगळ्याच गोष्टी—सोन्याचा मुलामा दिलेल्या तुळशीबागे-तल्या बांगड्याच जणूं ! तुम्ही सांगितलेली गोष्ट ऐकून माझ्या मनावर इतका वाईट परिणाम खरोखर होऊं पहात आहे—आणि सारखा विचार करीत आहे. शाळेची कीर्ति, प्रतिष्ठा आणि ती आदर्श कशी होईल या बाजून केलेले विचार, नव्हे त्या विचारसातत्याचा प्रवाह गंगेसारखा कुठें पातळांत लुप्त झाल्यासारखें वाटत आहे.’

थोडावेळ कोणी कांहींच बोललें नाही. दादासाहेबांची ही विम-

कतेतील नाट्यछटा कोणीच भंग करुं इच्छित नव्हतें. वातावरण एकदम गीर झाल्यासारखें झालें होतें. सरलेला, आतां येथें उभें रहाण्यांत काहीं नाहीं असें वाटून कीं काय कोण जाणे, ती घरांत जाण्यास निघाली. हां गिरीनी तिला न जाण्याविषयीं सांगितलें. तिला नाइलाजानें तेथें रहावें लागलें—तिचें मन मात्र लागेना त्या खोलींत. ती खिडकीच्या ठीवर तोंड ठेवून उभी राहिली होती. “या खिडकीचे गज एकदम नाहीसे न्यावर आपलें तोंड बाहेर पडेल—आणि एकदम मोकळ्या बाऱ्यांत—” या विचार आला कीं काय, कोण जाणे तिच्या मनांत ? खिडकीच्या आंगा ज्यास्ती घट्ट धरण्याचा आणि गजावर तोंड रेचून बसविण्याचा विभाव मात्र तिच्या ह्यालचालींत दिसून आला.

दादासाहेबांनीं आपल्या डाव्या हाताचा पंजा गालाला लावून मर टेबलावर टेकलें होतें. त्यामुळे त्यांची नजर सहाजिकच टेबला-च खिळली होती. उजव्या हातांतील पेन्सिल आलटून पालटून, आवाज प्रतो न निघतो अशा बेतानें त्यांच्या हातांतून टेबलावर पडत होती.

गिरीची दृष्टि खोलीभर चकरा मारीत होती. दादासाहेबांचे एक-भाषण ऐकावयाची मात्र त्यांना अनावर इच्छा झाली असावी असें ती चर्चा सांगत होती. दादासाहेब आतां काहीं बोलतील, थोड्या वेळानें गयला सुरुवात करतील असें त्यांना वाटत असावें. कारण वारंवार ते न्यावर एक एक दृष्टिक्षेप करीत राहिले होते.

आतां दोघांची दृष्टादृष्ट झाली होती. एकच सेकंद दोघांनीं एक-आंके पाहिलें आणि दोघांच्याहि नजरा पुनः पूर्ववत् अलग होऊन पआपली पूर्वीचीं कामें बजाऊं लागल्या.

थोड्या वेळानें दादासाहेब खालच्या नजरेनें च म्हणाले, ‘ गिरी, ना निमाला घेऊन गेला हें खरं आहे कां ? ’

दादासाहेबांचे विचार थांबून ते आपल्यावरच प्रश्नांची सरबत्ती करतील, अशी गिरींना कल्पना नसल्या कारणानें त्यांना हा पहिलाच न थोडा चमत्कारिक वाटला.

‘ म्हणजे ? मी इतका वेळ सांगितलं तें खोटं वाटतं ? ’

‘नाहीं गिरी, तुम्ही सांगायला इतका—म्हणजे पुष्कळ वेळ नाही घेतलात—सांगितलं किती चटकन्; पण मला मात्र तें मी काय ऐकलं हें शोधण्यालाच इतका वेळ लागला—आणि तुम्ही खोटं सांगतां असं मी म्हणालों कां? मी विचारलं ‘तें खरं आहे कां?’ खोटं आहे असं मी नाही म्हणालों.’

‘वा! दादासाहेब, मला समजत नाही अशी तुमची समजूत झालेली दिसते—नसेल समजत कदाचित् मला; पण तुम्ही आतां जें बोललात तें सगळं मला समजलं. बरं जाऊं दे तें. नाना निमाला घेऊन निघून गेला, यांत तुम्हांला आश्चर्य आणि खेद वाटण्यासारखें काय आहे? अधर्म हाच ज्यांचा धर्म त्यांनीं तुमच्या समजूतीचा अधर्म केला म्हणून तुम्हाला त्याबद्दल विपाद मुळीच वाटायला नको.’

‘कां नको वाटायला?—’ दादासाहेब म्हणाले. ‘गिरी, तुम्ही एकाद्याचं कांबळं काठीवर घेऊन अगदीं नाचायलाच लागतां.’

‘हे शब्द तुम्ही मला ऐकवायला नको होते.’

‘मी आणि खासगी बोलतो आहे हें तुम्ही आपलं भाग्य समजा. आणि गेला कशावरून हो तो तिला घेऊन?’

‘माझ्यावर विश्वास नसेल—आणि नाही असं दिसतंही आहेच—हें पहा—पहा हे!’ गिरींनीं आपल्या खाशातून एक पत्र काढून दादासाहेबांच्यासमोर टाकलें.

दादासाहेबांनीं तें पत्र वाचलें आणि गिरींना विचारिलें, ‘तुमच्या-जवळ कसें आलें हें पत्र?’

‘मी कांहीं न्यायमंदिरांत उभा नाही आणि तुम्हीहि न्यायाधीश नाहीत, तेव्हां तुमच्यासमोर मी जाब द्यावा! पण लक्षांत ठेवा. दादासाहेब, तुम्ही माझा विश्वासघात करीत आहांत.’

‘विश्वासघात? याला विश्वासघात म्हणत नाहीत.’

‘आजपर्यंत मी तुमच्यावर विश्वास ठेवला. तुम्ही मला थापा दिल्यात. आज एकदम आपलं रूप प्रगट करूं लागलात. वास्तविक मी या लज्जाच्या फंदांत पडत नव्हतो. माझी लग्न करण्याची बिलकुल

इच्छा नव्हती. त्या इच्छेला तुम्ही चालना दिलीत. तिला जागं-केलंत—आणि आतां—’

‘मी अशून म्हणतो, तुम्ही लग्न करा. तुम्ही लग्न केलंत तर बरं होईल. तुमचं घर गृहिणीशिवाय शोभणार नाही; पण तें करीत असतांना हे असले नासके आणि कुसके प्रसंग निर्माण करण्याची प्रवृत्ति सोडून द्या. अशानें स्वतःचा फायदा न होतां दुसऱ्याच्या आयुष्याचा नाश होतो. नानाच्या आयुष्याला—सरोजशीं लग्न करण्याच्या हेतूनें तुम्ही विनाकारण कलंक लावीत आहांत. वाईट आहेत या गोष्टी. सरोजच्या मनांत तुमच्याशीं लग्न करावयाचें नाही. तिच्यावर मी जुलूम करू शकत नाहीं. म्हणून तुम्ही लग्नाचा नाद सोडून द्या असें मी आतां-सुद्धां म्हणत नाहीं. कां असें मी म्हणतो आलं तुमच्या लक्षांत? आपल्या शिक्षण संस्थेच्या दृष्टीनें विचार केलात तर तुम्हांला समजून येईल तें. मी अगदी उघड सांगावयाची जरूरी आहे असें मला वाटत नाही. तुमचें तुम्ही तें समजा. ’

‘अस्सं! याचे परिणाम?’

‘मला माहीत आहेत—तशी मी व्यवस्था केली आहे. ’

‘पण एका दृष्टीनें तुम्ही सरोजच्या दुःखाला कारणीभूत होत आहांत—ही गोष्ट निमापासून लपवून ठेवून निष्कारण तिला तुम्ही नाना विषयीं आपलेपणा वाटायला लावणार आहांत. त्यांत तिचें सर्वस्वीं नुकसान आहे हें निदान तुम्ही विसरूं नये असें मला वाटतें. ’

‘पण ती आहे कुठें येथें? ती कालच गेली आपल्या घरीं निघून. काल रात्रीच गेली येथून. ’

‘एकूण येथपर्यंत तुम्ही आपला डाव साधला काय? बरं जातो मी दादासहेब. हा विश्वासाचा खून, शिक्षणाचा टेंभा गिरविणारे तुम्ही करीत आहात!’

‘गिरी, माफ करता कां? तुम्ही हे नसते उपद्रव्याप केले नसते तर मी आणखी प्रयत्न केला असता, पण आतां माझी इच्छा नाही. ’

गिरी उठले आणि चालूं लागले. जातां जातां त्यांनी अगदीं

विचित्र नजरेने दादासाहेबांच्याकडे पाहिले. त्यांत मत्सर, द्वेष, क्रोध ओतप्रोत भरला होता; परंतु यापेक्षा ज्यास्ती ते कांहीच करू शकणार नाहीत हे दादासाहेब जाणून होते.

२२

पावसांत पडणाऱ्या कोवळ्या उन्हाचा रम्य देखावा नाना आपल्या ऑफीसच्या खोलीच्या खिडकींतून पहात उभा होता. आतां कोणच्याहि कामाची गडबड त्याच्या पाठीमागे नाही असें त्याची चर्चा दाखवीत होती आणि त्याचमुळे तो देखावा पहाण्यांत तो दंग झाला होता. त्याच्या तोंडावर हास्याची झळूक उमटली होती. कदाचित् त्याला वाटलें असेल की, ' पावसांत ज्या वेळेला ऊन पडतें, त्या वेळेला पुष्कळ लोक त्याला नागवा पाऊस म्हणतात. किती भेसूर आणि विसंगत कल्पना आहे ही ! कोणा कवीच्या किंवा कल्पकाच्या डोक्यांतल्या मेंदूंतून ही कल्पना निघाली कोण जाणे ! ' वगैरे विचार त्याच्या डोक्यांत डोकावत असावेत व त्यामुळेच त्याच्या मुखावर किंचित् हास्य दृष्टिगोचर होत असावे. याच्या उलट म्हणजे, त्याला असेंहि वाटत असलें पाहिजे की, ' गौरकाय रमणीच्या मुखावरचें हास्यतुषार म्हणजेच हा देखावा ! ' एकूण त्याला तो देखावा आवडला म्हणूनच तो पहाण्यांत तो रमला होता.

इतक्यांत फोनवरच्या बेलचा आवाज त्याच्या कार्नी आला. फोनजवळ जाऊन त्यानें रिसीव्हर कानाला लावला. आणि नंतर थोड्या वेळानें त्यानें एक चिठी लिहून प्यूनजवळ दिली आणि ती हेड क्लार्कला देण्यास सांगितलें. नंतर त्यानें पटकन् आपला ओव्हर कोट चढवला आणि

तो बाहेर पडला, समोरच्या टॅक्सी-स्टँडवरच्या एका टॅक्सीला त्याने बोलाविले व जगदीशप्रसादकडे चलण्यास त्याने त्याला सांगितले.

भय्यासाहेब एकटेच एका आरामखुर्चीत सिगारेटचे फवारे सोडीत बसले होते. नानाला आलेला पाहिल्यावर त्यांनी किंचित् शरिराची चळवाचळ करून त्याला शेजारच्या खुर्चीवर बसण्यास सांगितले. त्यांचा चेहरा म्लान आणि संचित दिसत होता. आज नाना तेथे आल्यापासून जवळ जवळ दोन अडीच महिने होत आले होते; परंतु भय्यासाहेब एकहि दिवस त्याला आनंदी आणि हसतमुख दिसले नव्हते. सदानूकदा तोंडांत सिगारेट आणि त्या धुराच्या वल्याकडे त्यांची दृष्टि. तीसुद्धा कशी अगदी भेसूर, अशांत आणि अर्थहीन असावयाची. नाना आल्यापासून ऑफिसमधील कामावर ते फारसे लक्ष देईनासे झाले होते. आणि त्यांच्याने काम पण होईनासे झाले होते. सुदैवाने असिस्टंट मॅनेजरची निवड करतांना त्यांना नानाची—त्यांच्या तरुणपणाच्या सवंगड्याची आठवण झाली आणि त्याचा कसा तरी पत्ता मिळवून ते त्याला तिकडे बोलावू शकले. त्याच्या कामाविषयी त्यांना खात्रीच होती. वास्तविक भय्यासाहेब नानाहून पुष्कळच मोठे. कॉलेजच्या पहिल्या वर्षात त्याचे ते प्रोफेसर होते—आणि तेव्हापासूनच त्याची आणि त्यांची चांगलीच ओळख आणि दोस्ती जमली होती. पुढे भय्यासाहेबांना तसल्या शिक्षणसंस्थेत काम करण्याचा कंटाळा आला होता, म्हणून त्यांनी ती नोकरी सोडून दिली. त्याचवेळी कलकत्त्याच्या एका प्रख्यात विमा कंपनीने त्यांना 'इन्स्पेक्टर ऑफ एजन्सीज' च्या जागेवर नेमिले. घबलपूरलाच त्यांचे ऑफीस होते. नाना त्यांच्या ऑफीसमध्ये कधी कधी जात असे. त्याने विमाशास्त्राची त्यांच्याकडून बसल्या बसल्या चांगली माहिती करून घेतली होती, आणि त्याने वीस पंचवीस हजारांचा वित्तियेस पण भय्यासाहेबांना सहज मिळवून दिला होता. भय्यासाहेबांच्या घरी मात्र तो कधीच गेला नव्हता. भय्यासाहेबांनी या जागेवर असतांना आपल्या भागांत कंपनीचा चांगलाच बोज आणि व्याप वाढविला होता. ही त्यांची कामगिरी लक्षांत घेऊन कंपनीने त्यांना कलक-

त्याच्या हेड ऑफीसमध्ये दक्षिण हिंदुस्थानांतल्या शाखांवर आणि एजन्सी-ज्वर देखरेख करण्याकरतां एक स्वतंत्र जागा निर्माण करून नेमिलें होतें.- कामाचा ज्यास्ती व्याप म्हणून म्हणा किंवा भय्यासाहेबांच्या वाढत चाललेल्या दुर्बलतेमुळे म्हणा—त्यांना आणखी एका हुशार माणसाची जरूर होती. म्हणूनच त्यांनी मुद्दाम दक्षिण हिंदुस्थानी आणि हुशार अशा नानाला तिकडे बोलावून घेतलें होतें.

पण नानाला पहिले भय्यासाहेब आजपर्यंत कधीच दिसले नाहींत. तो मनाशीं या फरकाचा नेहमीं विचार करीत असे. त्याला भय्यासाहेबां-विषयीं विमाकंपनी—प्रोफेसर—त्याचे धवलपूरचें आफीस—आणि आतांचें काम याशिवाय त्यांच्या बाकीच्या गोष्टी माहीत नसल्यामुळे त्याच्या विचारांचें जग अर्थात्च मर्यादित होतें. आज त्याचा फोन आल्याबरोबर तो धांवतच निघाला होता त्यांच्या आफीसमधून. येतांक्षणींच भय्यासाहेबांच्या तोंडांत सिगारेटचें थोटूक होतेंच. नानाला बसायला सांगितल्यावर त्यांनीं तो तुकडा फेकून देऊन दुसरा पेटविला होता. नानानें एकवार नव्या पेटविलेल्या सिगारेटवर दृष्टि टाकली आणि तो म्हणाला, ‘भय्यासाहेब, मी एक विनंति करूं का तुम्हाला?’

‘नाना ! समजलों मी. मी सिगारेट फार ओढतो, हें चांगलें नाहीं असंच ना ?’

‘भय्यासाहेब, अगदीं खरं आहे हें. एक तर तुमचा उत्साह, तेज, शरीर. सारं या सिगारेटमुळे नाहींसें झालें आहे—’

‘नाना, जवळ ये असा !’ नाना किंचित् जवळ सरला. ‘मी सिगारेट कां ओढतो माहीत आहे तुला ? तुझें अजून लग्न नाहीं झालं, नाहीं ना ?’

‘कां ? लग्न झाल्यावर काय सिगारेट ओढण्याचा परवाना मिळतो कीं काय ? आणि म्हणून मग वाटेल तितक्या पाकिटांची राख करायची ?’

‘तसं नव्हे—माझीं दोन लग्नं झालीं आहेत. तुला माहीत नसेल कदाचित्.’

‘म्हणून तुम्ही डबल सिगारेट ओढतां वाटतं ?’ तो किंचित् हंसला.

‘एकायचय कां तुला ? वास्तविक म्हणजे मी तुला आतां असं कांही तरी बोलायलाच बोलावलं आहे. ऐकतोस ना मग ?’

‘हो—’

‘मी सिगारेट कां ओढतो —मनाला करमेनासं झालं कीं सिगारेट ही एकच वस्तू मी शोधून काढली आहे कीं त्यामुळें करमणूक होते.’ भय्यासाहेब पुढें सांगूं लागले. ‘दुसरें लग्न करतेवेळीं मला असें वाटायचें कीं बायको शिकलेली असावी आणि निव्वळ पाळणा हालवीत बसणारी असूं नये. चार स्त्री—पुरुषांत वावरणारी असावी. परमेश्वरानें माझी ही कहाणी ऐकली आणि त्याप्रमाणें आतां सांगितल्याप्रमाणें एका वंधूच्या गळ्यांत मी पडलों—’ नानाला भय्यासाहेबांना काय सांगावयाचे आहे याचा उमजच होईना. कांहीतरी भ्रमिष्टासारखे ते बडबडत आहेत असें त्याला वाटूं लागलें होतें. कांहीतरी काम काढून येथून निघून जावें असें त्याला वाटूं लागलें. इतक्यांत भय्यासाहेब पुन्हां म्हणाले, ‘नाना, ऐकतोस ना ? खरोखर बायको सुंदर होती. बोले कशी मधुर ! बोलण्याचा प्रसंग आठवड्यांतून कधीं कधींच येऊं लागला पुढें पुढें. मी बाहेरून आलों कीं ती कांहीं घरीं दिसायची नाही. तेव्हां मला एकदां युक्ति सुचली. गळ्याकरवीं एक सिगारेटचें पॅकेट आणविलें. त्यांतली एक सिगारेट ओढली. नाना खोटं नाही सांगत तुला. मी मनाशीं म्हटलें बस ! बायको नसली तर नसली. आणि तसाच उठलों, तिला सरळ फोन केला.—‘आजपासून तूं आणि मी निराळे रहाणार आहोंत’ आणखी असंच कांहीतरी—पुढें एकदोन दिवसांनीं माझी बदली या ऑफिसमध्ये झाली. पहिल्या बायकोचा विमा होता तो तिच्या नावानें करून दिला होताच अगोदर; त्यांतले पैसे हप्त्या हप्त्यानें तिला मिळत आहेतच हल्लीं.—’ आतां नानाला वाटूं लागलें कीं त्यांत कांहीतरी रहस्य आहे. त्याला आणखी एकावेसें वाटत होतें; परंतु भय्यासाहेब पुढें कांहीं बोलेनातच; सिगारेटचे एकामागून एक चार पांच झुरके त्यांनीं घेतले ! आणि जवळ जवळ सर्व हॉल धूम्रमय करून टाकला. आणि त्या धूम्रबलयाकडे ते पहात राहिले होते.

‘हं, मग पुढे ?’ नाना म्हणाला.

‘कां ? गोष्ट मजेदार वाटली ना तुला ? लोकांचें मनरंजन करते ही गोष्ट. पण ज्या प्राण्यांचा या गोष्टीशीं संबंध आहे त्यांचीं हृदये मात्र जळावीत नां ?’

या भाषेतील उद्विग्नता आणि उदासीनता नानाला जाणवली. तो आणखी थोडे पुढे सरून धुरांत पहात राहिलेल्या भय्यासाहेबांना म्हणाला, ‘माफ करा भय्यासाहेब, असं होत असतांना देखील ही सिगारेटची जळजळीत आग अमर्यादपणें तुमच्या हृदयांत ओतता, भडका होत असेल हृदयाचा.’

‘नाना, काठ्यानें काटा काढणें हें जसें एक तत्व आहे, तसेंच आगीनें आग विस्फोटते असें मला वाटतें. मात्र दोन्हीला आग हें एकच सामान्य नांव आपण दिलें तरी दोन्हीचे परिणाम माझ्यावर भिन्न होत राहिले आहेत.’

‘पण—’

‘पण काय नाना ? पण काय ? प्रथम प्रथम या धुराच्या चक्राकार गतीकडे पहात असतांना मला किती रम्य कल्पना सुचत—तिच्याविषयीं देखील—म्हणूनच ती नसली तरी तिच्याविषयींच्या रमणीय कल्पना मला आनंदित करीत असल्यामुळे सिगारेट मी जास्त प्रमाणांत ओढूं लागलों. रिकामा वेळ सिगारेट तेव्हांच संपवून टाकें. नाना, आतां मात्र मला अगदींच अन्वक्षी वाटूं लागलं आहे. कितीहि सिगारेट्स ओढल्या तरी मनाची रुख रुख—तहान शमत नाही आणि या तहानेला शमविण्यास काय पाहिजे आहे हेंहि समजत नाही. नाना, डोक्यांत मेंदू आहे किंवा नाही कोण जाणें ! कांहीं कामच करीत नाही तो. म्हणून तुला ऑफीसमधून तुझ्या कामाची पर्वा न करतां घरीं बोलाविलें. नाना, माझ्याजवळ सतत कोणी तरी माणूस असेल तरच माझी आहे ही स्थिति तरी कायम राहील—’

भय्यासाहेब गप्प बसले. नानाला भय्यासाहेबांच्या या परिस्थितीबद्दल एक नवीनच भीति उत्पन्न झाली. त्याचें डोकें बिकें फिरून

काहीं भलतचं होईल की काय असं त्याला वाटू लागलं. त्यांच्या परिस्थितीची खडान् खडा माहिती खुद्द भय्यासाहेबांना विचारणं म्हणजे विनाकारण त्यांना त्रास देणं होतं म्हणून त्याने या विषयाची माहिती बाहेरून काढण्याचा प्रयत्न करण्याचें ठरविलें आणि तो उठला.

त्याला उठलेले पाहिल्यावर भय्यासाहेब म्हणाले, ‘ नाना, या पुराणाला कंटाळलास ? कंटाळू नकोस. या माझ्या महिन्याच्या रजेत तुला फावेल त्या वेळेला तू इकडे यावेस असा मी तुला तुझा ऑफिसर म्हणून हुकूम करतो, लक्षांत ठेव. ’

‘है काय भय्यासाहेब! मी ऑफीसचें काम शक्य तितकें कमी करून तुमच्या सान्निध्योत जास्त वेळ रहाण्याचा प्रयत्न करीन बरं—जाऊं आतां?’

याप्रमाणें त्यांची परवानगी घेऊन नाना बाहेर पडला. बाहेर पडतां पडतां तो मनार्थीच पुटपुटला, ‘ हा एक प्रवाहपतितच दिसतो ! ’

२३

सरोजला आपल्या घरी येऊन आज जवळ जवळ पांच सहा महिने झाले होते. पण या पांच सहा महिन्यांत काकांनी तिला एका शब्दानेहि तिच्याविषयीं विचारलें नव्हतें. ‘ आलीस कां ? गेलीस कां ? आतां काय करणार आहेस ? कसा काय तुझा प्रवास झाला ? हवा काहीं चांगली नसावी तेथली ? ’ वगैरेंतून एकादा तरी प्रश्न काकांनीं आपणांस विचारावा अशी तिची अपेक्षा नव्हतीच; पण तिला वाटत होतें, त्यांनीं प्रश्न विचारावा आणि मग आपण त्याचें उत्तर द्यावें. बोलायची संधी मात्र मिळाली पाहिजे. तसें झाल्यास काकांचा राग—काकांचा राग शांत करूंच करूं

पण पहिल्या सारखी त्यांच्या मनांत आस्था उत्पन्न करण्यासहि मग वेळ लागावयाचा नाही—पण हा काय मनाचा जुलूम मनावर—कीं दुसऱ्यानें आपली विचारपूस करावी, चौकशी करावी ? हा सगळा तिच्या मनाचा पसारा होता. काका मुळींच तिच्याशी बोलावयास तयार झाले नव्हते.

‘ त्यांनीं कां म्हणून विचारावे ? कसें झालें तरी ते एक वडील माणूस आहेत. आपले वडील आहेत. मानानें, वयानें, बुद्धीनें, कीर्तीनें मोठे आहेत ते आपल्यापेक्षां. कदाचित् त्यांनीं बोलायचे म्हणजे अपमान होणार असेल त्यांचा. आपल्याला बोलायला काय हरकत आहे ? मानापमानाची आपल्याला कशाला कदर असायला पाहिजे ?—’

‘ काय होईल कोण जाणे ? आपण बोलायला गेलों आणि काका ओरडले आपल्या अंगावर—तर निमूटपणें खालीं मान घालून परतायचं आणि मनाला त्रास आणि शीण करून घ्यायचा—पण असें किती दिवस चालणार ? एकदां केव्हांतरी आपलं कांहींतरी व्हायला नको कां ? जीवंत रहायचें असेल तर या घरांत कसं रहातां येईल ? हें घर आपला संसार नव्हें. आणि संसाराशिवाय माझ्या आयुष्याचें कांहींच कर्तव्य नाही. पसंतीची भागीदारी असेल तरच त्या संसाराची उभारणी—

‘ नाना निमाबरोबर पळून गेला ही बातमी सरलेच्या पत्रात वाचल्यापासून मी एकदम धीट बनलें. कां कोण जाणे—जग एका बाजूला झालें आणि मी दुसऱ्या बाजूला राहिलें तरी देखील सामना देण्याची माझ्या मनाची तयारी झाली; पण त्याचबरोबर मनाला इतकी उदासीनता आली आहे कीं, वाटतें—हा व्याप आणि खटाटोप, प्राण जतन करण्याकरतांच करायचा—आत्म्याची शांति आणि विकास हीं यांनं कशी होणार ? ’

‘ जगांतल्या बहुतेक गोष्टी व्यवहारानें चालत असाव्यात—व्यवहार म्हणजे खरं तें खोटं आणि खोटं तें खरं—प्रेम तें वैर आणि वैर तें प्रेम—भावनांना दडपून पुढें पाऊल टाकणं हा व्यवहार—भावना उराशीं बाळगल्या कीं, त्या भावना ज्वालामुखी बनतात—आणि मग त्यांत गडप होण्यास किती वेळ लागणार आहे ? माझं तसं झालं तर फार चांगलं

होईल. मी एके काळीं नानाला व्यवहार शिकवत होते. आणि आतां मात्र मी भावनेच्या आहारीं गेलें आहे. हें प्रेमाचें व्यसन इतर व्यसना-प्रमाणें मनुष्याच्या नाशापर्यंत टिकतें म्हणायचें !’

‘आतां काय त्याचा उपयोग ? सरलेनें व्यवहाराचे धड्यावर धडे पत्रांत लिहून धाडले तरी हें व्यसन मला तरी सुटणार नाही. आणि उरलेल्या ह्या थोड्या आयुष्यांत मी सोडण्याचा प्रयत्नहि करणार नाही. जगाला हा माझा दुराग्रह वाटेल—वाटतोहि—वाटो विचारा ! सरलेनें कधीं कोणावर प्रेम केलें नसेल — तिला विचारीला काय ठाऊक ? प्रेम काय आहे, त्याचें कधीं काय होतें ? ‘Love some thing one must’ हें अॅलिस मेनेलचे अनुभवाचे बोल तिच्यापुरतेच खरे असतील. मी याच्या उलट सांगेन. Love is always dangerous and unable to attend its goal easily and early. लोक हंसतील या माझ्या म्हणण्याला. इसोत. पुढचा जन्म म्हणून जो कांहीं असतो—तो मिळाला तर मी कुणावरहि प्रेम करणार नाही.—’

या वेळेस खोलीचें बंद केलेलें दार उघडलें गेलें. आणि मंदा आंत आली. त्याबरोबर सरोजला आपल्या मनाचा पसारा आवरून ठेवावा लागला.

‘बरेच दिवसांनीं आलांत—बसा ना त्या खुर्चीवर—’ खुर्चीकडे निजल्या निजल्याच बोट दाखवून सरोज म्हणाली.

‘तुम्ही आपल्या निजलेल्या आणि मी बसून काय करूं ?’ बसतां बसतां मंदा म्हणाली. ‘इल्लीं बाकी तुम्ही सदा विचारांत असतां नाहीं ?’

‘मी आल्यापासून तुमची माझी ही दुसरीच भेट. त्यावरनं मी नेहमीं विचारांत असते असें तुम्हाला वाटलें कीं काय ?’

‘होऽ दोन्ही वेळेला तुम्ही आपल्या विचारांतच गर्क—तो सुद्धां साध्या गोष्टीबद्दल विचार असें नाहीं मला वाटत—कांहीं तरी गूढ गंभीरऽ—’

‘आणखी कांहीं ?’

‘ खरं आहेना हें ? ’

असें म्हणत टेबलावर पडलेला कंगवा हातांत घेऊन त्याचे दाते कररं वाजवीत मंदा सरोजच्या कॉटवर येऊन बसली.

‘ स्वास्थ्य असतें आणि त्यामुळें इकडच्या तिकडच्या गोष्टी मनांत येतात. त्यामुळें लोकांना वाटतें मी कसल्या तरी गोष्टींत चूर् होऊन गेले आहे म्हणून— ’

‘ असं ? खरं बोलायला काय घ्याल ? ’

‘ मला पाहिजे तें कोणीहि देऊं शकणार नाहीं. चांगले मित्र—मैत्रिणी म्हणविणारे, दुसऱ्याच्या प्रवृत्तीची कदर न करतां स्वतःचेच विचार दुसऱ्यावर लादण्याचा प्रयत्न अहोरात्र करीत आहेत. तुम्ही तर माझ्या नव्या ओळखीच्या—अपमान समजूं नका हं ? ’

‘ छे ! माझा अपमान कधींच होत नाहीं. कोणी केला तरी होत नाहीं. ’

‘ हें मला, मी प्रथम मोहनबरोबर तुमच्याकडे आले त्याच वेळेला समजलें; म्हणूनच मी भीड वगैरे सोडून तुमच्याशी याप्रमाणें बोलूं शकते—मोहन हल्लीं सोलापूरला असतात वाटतं ? ’

‘ आतां काय त्यांचा भाव ? ’

‘ आणि पूर्वी काय कमी होता ?—बरं मासिक कसं काय चाल-लय सध्यां ? ’

‘ मी बंद केलं आतां तें मासिक. ज्या दिवशीं त्याचा आपण वाढदिवस केला तोच दिवस त्याच्या पुण्यतिथीला योग्य ठरला ! ’

‘ वाढदिवस आणि पुण्यतिथि ! ’ सरोजच्या डोळ्यासमोरून चटकन हीं अक्षरें निघून गेलीं. मंदेच्या घरीं वाढदिवसाला जातांना तिच्या मनांत ही कल्पना आली होती. त्याचीच पुनरावृत्ति आज मंदेनें केली त्यामुळें तिच्या हृदयांत कालवाकालव होऊं लागली. ती स्तब्ध बसली.

‘ बोलत कां नाहीं तुम्ही ? ’ मंदा म्हणाली. आणि जरा पुढें होऊन तिचा हात तिनें आपल्या हातांत घेतला. ‘ सरोज—ताप आलाय तुम्हाला ? ’

‘ झोपेंत भरतो थोडासा ताप. ’

‘ रोज ? ’

‘ रोजच म्हणायचा ! ’

‘ डॉक्टर, दवाखाना, औषध कांहीं ? ’

‘ औषधाच्या ऐवजीं दवा म्हणाला असता तर एका मोठ्या खंडो-
गणती काव्य करणाऱ्या कवी मोरोपंताचं तरी अनुकरण केल्यासारखं झालं
असतं. ’

‘ थट्टेचा विषय नाही हा ! ’

‘ केव्हां नव्हे ? अतिपरिचयांत अवज्ञा—नित्याच्या गोष्टीबद्दल त्यांचे
कौतुक कोण करील आणि करवून घेईल ? ’

‘ या बोळण्यांत काय अर्थ ? ’

‘ शरद् ऋतूंतल्या मेघासारखें नाही मी बोलत. प्रत्यक्ष कृति
तुम्हाला दिसत आहेच. ’

‘ आतां माझं मासिक बंद झालं आहे हें तुम्ही विसरला वाटतं ?
नाहींतर एवढं वाढाय बोलण्यांत बाहेर पडलं नसतं. बरं जाऊं दे तें.
मी सांगतेच तुमच्या काकूला कीं तुम्हांला ताप आलाय म्हणून. ’

‘ काय मिळेल तुम्हाला त्यांत ? ’

‘ औषधोपचार होतील तुम्हाला ! ’

‘ आणि मग मी अगदीं अमर होईन—मला जगणं नको झालं आहे
मंदाताई—आत्महत्या करून जगाला मनोदौर्बल्य दाखवावयाचें नाही इत-
केंच. फार लवकर मरावं असं मला नेहमीं नेहमीं वाटतं— पण— ’

‘ भलतंच काय बोलत आहात तुम्ही ? ’

‘ भलतं ? हें नाही भलतं—येतांना कसला अल्बम बरोबर आणला
होतात तो नाही मला दाखविलात ? ’

‘ तुम्हाला दाखविण्याकरताच आणला होता; पण तुम्ही ह्या
आशा—ओहोहो, तुम्ही विषय बदलायला लागलांत कीं ! हं सांगा—व्यवस्थित-
पणें टीटमेंट घेणार आहात कां, तर दाखविते.—मोहनच्या हॉस्पिटलमधील
फोटो आहेत ते. ’

‘ बरं बरं ! ’

‘ बरं बरं नव्हे खरं खरं सांगा. ’

‘ हो, अगदी खरं. ’

तिनें टेबलावर ठेवलेला अल्बम तिच्या हातांत दिला. सरोज तो अल्बम पाहू लागली, इतक्यांत काकू खोलीत शिरल्या.

‘अग, आज किती वेळ निजायचं सरोज?’ त्या म्हणाल्या. त्यांची दृष्टि मंदेवर जातांच त्यांच्या कपाळावर रेषा उमटल्याच. परंतु सरोजच्या इतका वेळ निजण्यामुळेच त्या पडल्या असाव्यात असें मंदेला वाटणे सहाजिक होतें. सरोजला मात्र समजलें तिच्या काकूच्या कपाळाला कां आल्या पडल्या तें. काकूंची कल्पना ‘ मंदा म्हणजे नवऱ्यानें टाकलेली एक नगरभवानी!’ त्यामुळे तिच्याविषयी काकूंचें मन शुद्ध नव्हतेंच. यावेळीं काकूंनीं वरील अभिनयापेक्षां ज्यास्ती तिरस्कार दाखविला नाही आणि सरोजनेंहि दाखविला गेलेला तिरस्कार तिला समजल्याचें भासविलें नाही.

काकूच्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून, ‘ ह्या आल्या म्हणून वसले जरा यांच्याशीं बोलत ’ असें म्हणून ती अल्बम पाहू लागली. काकू चहा करण्याकरतां निघून गेल्या.

अल्बममधील बहुतेक फोटो हॉस्पिटलमधील होते. आणि त्यांतले पुष्कळसें कांहीं तरी काम करीत असतांना घेतलेले होते. त्यामुळे डॉ० मोहनचा किंवा त्या फोटोंत असणाऱ्या कोणाहि व्यक्तीचा स्पष्ट ठसा उमटलेला नव्हताच; परंतु त्यांत एक दोन असेहि फोटो निघाले होते की त्यामध्ये व्यक्तीचे स्पष्ट ठसे उमटलेले होते.

इतर सर्व फोटो पहात असतांना सरोजला जो संशय आला होता तो हे फोटो पाहून नाहीसा झाला होता त्यापैकी एक स्पष्ट फोटो दाखवीत ती म्हणाली, ‘ ही मुलगी माझ्या ओळखीची आहे. ’

‘ शक्य नाही —’ मंदा म्हणाली. ‘ नुकतेच कुठे चार महिने झाले ती हॉस्पिटलमध्ये आली. ’

‘ नांव सांगूं तिचं मी ? निर्मला आहे तिचं नांव. ’

‘तुमच्या कशी हो ती ओळखीची? बाकी मुलगी मोठी गोड बरकां! मोहन तिला नेहमीं शाबासकी देतात.’

‘ती कोठून आली तुम्हाला माहिती आहे का?’

‘छे! मला नाही माहिती. मला कसं माहिती होणार? मी फक्त दोन दिवस सोलापुरास होते. आणि तेवढ्यांत एकदा हॉस्पिटलमध्ये गेले होते. तिथें ती भेटली. डॉक्टरांच्याबरोबर मला पाहिल्यावर तीहूनच माझ्याशीं चार शब्द बोलली. त्यांत मी काय विचारणार तिला आणि ती काय सांगणार?’

‘तुम्ही माझं एक अचानकपणें काम केलंत अं S—’

‘खरं—आणि खरोखरच मी हा अल्बम तुम्हाला मुद्दाम दाखवायला आणला होता. कारण मोहनची तुमची ओळख आहे हें मला माहीत होतं—आतां मात्र तुम्ही तुमच्या प्रकृतीची काळजी घेतली पाहिजे हं—तुम्ही नुसतीं चित्रंच नाहीं पाहिलीं, त्याबरोबर तुमचें कामहि झालें—मी विचारीत नाहीं म्हणा तुम्हाला त्यांत तुमच्या कामाचें काय सांपडलें तें. तुम्हाला ज्या वेळेस परमेश्वर बुद्धि देईल सांगण्याची, त्या वेळेला सांगा.—जाऊं आतां मी?’

‘वा—चह! घेतल्याशिवाय कशा जाल!’

‘चहाचें कसलें काढलंत तुम्ही या वेळेला?’

‘विनय पुरे हं—तुम्ही चहा घेतलाच पाहिजे.’

‘मग तुम्ही कधीं याल माझ्या घरी?’

‘कां उसनं लगेच फेडायचा विचार आला वाटतं एकदम मनांत?’

‘तसं म्हणालात तरी चालेल—हं अगोदर बोला केव्हां याल त्या?’

‘येण्याचा प्रयत्न करीन. मला येववायचं नाही. तुम्हीच सरोज येत गेलात तर मला खरोखर बर वाटेल.’

इतक्यांत चहा पिण्याकरतां काकूनीं सरोजला घरांत हाक मारली. सरोज आंत उठून गेली आणि चहाचे दोन कप आपल्या खोलींत घेऊन आली.

चहा पितां पितां सरोज म्हणाली, ‘मंदाताई, तुम्ही येत जां कधीं

कधी— मी आहे तोंपर्यंत याल ना ? मला अगदीं करमत नाही. बाहेर जावसं वाटत नाही, कोणी माझ्याकडे यावसं वाटत नाही. तुम्ही मात्र येत जा अं—’

‘ येईन की, —’

चहा पिऊन झाल्यावर मंदा जावयास निघाली. तिला थोडीशी सुपारी देऊन सरोजनं पुन्हा मंदेला तिच्याकडे येत जाण्याबद्दल बजावलं, आणि ती परत आपल्या पलंगावर येऊन पडली. त्यावेळीं तिच्या तोंडून सहजच एक काव्यचरण बाहेर पडला.

दूर दूर किती तरी । एक तारका परी ।

२४

नाना निर्मलेचें पत्र वाचीत बसला होता. वाचतांना त्याची चर्यां द्विधा झाल्यासारखी झाली होती. पत्र वाचावें असें तर त्याला मनापासून वाटत होतें. गिरीच्या कारागृहवासांतले दिवस संपल्यानंतर निर्मलेच्या आयुष्यांत झालेले फरक — तिनें मिळविलेलें बौद्धिक आणि जागतिक ज्ञान, त्याच पत्रांत पूर्णपणें भरलें आहे असें त्याला वाटत होतें. मातेच्या उदरांतून बाहेर पडलेलें सचेतन मूल आपलें अस्तित्व दाखवितेंच— कोळशाच्या खाणींत कां असेना—वरील थर किंचित् बाजूला झाल्यावर हिरा आपली तेजःपुंज किरणें लोकांच्या डोळ्यांत फेकतोच. निर्मलेचें तसेंच झालें होतें. स्वाभाविकतेला थोडासा पुढें येण्याला अवसर मिळतांच — तिचा मानसिक विकास झाला, आणि ती एक योग्य अशी स्त्री बनली, याची त्याला त्या पत्रानेंच खात्री पटली. पत्र लिहिण्याची तिची पद्धत एकाद्या

मासलेवाईक लेखकाचा हात धरणारी नव्हती, तरी तिने लिहिलेला मजकूर वाचून त्याला आनंद होत होता. उदा० 'नाना ! मी होते कोण, आणि झाले कोण ! माझ्यांतला हा आमूलाग्र बदल—तूंच याळा जबाबदार आहेस. वास्तविक तू माझा कोण—पण—काय लिहू मी तुझ्या-बद्दल—आतांपर्यंत तुझी येत असलेली पत्रे वाचून मी आपल्या मनाचे समाधान करून घेत असे; परंतु इल्ली असे वाटायला लागले आहे की, एकदां तू यावेस आणि मला भेटून जावेस—केव्हां येशील ?'

या मजकुराच्या वरखाली कांही नाहीच लिहिलेले अशी त्यांची भावना झाली होती की काय कोण जाणे. दृष्टि जणू खिळून बसली होती या एवढ्या मजकुरावर. पत्रांत इतके तादात्म्य पावून सुद्धा त्याचे हृदय धडधडत होते. आगांतुक विचारांच्या लहरीवर लहरी येत होत्या की काय कोण जाणे !

इतक्यांत निर्मला त्याच्या खोलीत शिरली—

'या डॉक्टरीणबाई— तो एकदम म्हणून गेला.

'हो—हो— चिडवू नकोस गडे— साधी नर्स नाही झाले तर म्हणे 'डॉक्टरीणबाई—' असे म्हणतां म्हणतांच ती त्याच्या डाव्या खांद्याच्या जवळ येऊन त्याच्या हातांतील पत्र पाहू लागली. 'ओळखू हे कोणाचे अक्षर आहे ते—' उत्तराची वाट न पहातांच 'निर्मलेच !' ती उद्गारली.

'निर्मल, किती सुंदर लिहितेस गं तू !'

'पुरे पुरे, नाना दृष्ट लागेल हो मला !'

'अरे वा ! सुंदर बोलायला पण शिकलीस की !'

'बघ हं, माझी चेष्टा करायची नाही. !'

'तर—तुझी चेष्टा नाही करायची म्हणे. मोठी डॉक्टरीणच लागून गेलीस किनई ?' नंतर तिला धरून पुढच्या खुर्चीवर बसवीत असतांना त्याने विचारले, 'आज दवाखान्यांत उशीरसा लागला ?'

'छे ! मी बसत नाही कांही ! मला पुष्कळ काम आहे. आज दवाखान्यांत एका नर्सचा पाय मुरगळला हो !—'

'अगदी एखाद्या ऑफिसरच्याबरोती ताण मारायला लागलीस की, बस ! अशी बसून सांग—'

‘सांगते ना, चहा करतां करतां सांगते—डवा यायला अजून अवकाश आहे. थोडा थोडा चहा घेऊ ना आपण.’ असें म्हणून ती स्टोव्ह पेटविण्यास उठली.

‘पण हो नाना—कलकत्याला माझे पत्र मनापासून वाचायला वेळ झाला नाही वाटतं तुला—म्हणून इथं आल्यावर त्यांत पुन्हा डोकं खुपसून बसलास—’

‘पहातोना—पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें निर्मला खरीच सुधारली की नाही तें !’

‘मग काय वाटलं तुला—खात्री झाली की नाही ?’

‘छे बुवा, निर्मला—तुझ्यावरून दृष्टि काढून नये असं बाटायला लागलं आहे अगदी—खरोखरच तुला दृष्ट लागेल. मला कल्पना नव्हती—निर्मल—त्या निर्मल नदीकाठचा प्रसंग—आणि तुला एकटीला या डॉक्टरांच्या भरवंशावर टाकून जाताना माझ्या अंतर्मनाच्या झालेल्या स्थितीचा प्रसंग डोळ्यासमोर उभा राहिला म्हणजे—कांही वेळेला वाटतं की, ज्या गोष्टी होतात त्या बऱ्याकरतांच—यांतूनच कांही वाईट निष्पन्न झालं असतं तर माझ्या मनाला इतकं लागलं असतं—कदाचित्—’

‘पुरे पुरे—आता चहा प्राशन झाल्यावर अं—राहूंदे थोडं शिष्टक—तुझे ते मित्र कुठं गेले ? फारच उदासीन दिसतात ते ! काय होतं माणसांना कोण जाणें ? आणि असलं शुक्लकाष्ठ बरोबर आणण्यांत काय मौज आहे कोण जाणें ?’

‘निर्मल—ते माझे साहेब आहेत. गुणी आहे बिचारा—’

‘भय्यासाहेब—भय्यासाहेब लिहीत होतास ते तेच कां !’

‘त्यांचं मन इतकं कोवळं आहे आणि शुद्ध आहे की—’

‘म्हणूनच बायकोला टाकून दिलीन् ना ?’

‘तुला काय माहिती ?’

जी माहिती मिळविण्याकरतां नाना कलकत्यास असतांना झटत होता, ती माहिती निर्मलेकडून कळणार असें त्याला वाटू लागलें. म्हणून त्यानें ती माहिती निर्मलेकडून पुरेपूर मिळविण्याचें ठरविलें.

त्याने पुन्हा विचारिले, 'तुला कशी माहिती झाली ही बातमी ?'

'त्यांची बायको आमच्या डॉक्टरांची दोस्त आहे—'

'त्यांची बायको तुझ्या डॉक्टरांची दोस्त आहे ?' त्याने एक आश्चर्याचा सुस्कारा सोडला. 'भय्यासाहेबांची बायको मोहनची मैत्रीण !' तो पुटपुटला.

'नाना ! इतकं आश्चर्य आणि दुःख होण्याचं काय कारण—'

'काय कारण म्हणून विचारतेस ? बरं कारणं नंतर सांगेन. मला एकदां ती सगळी हकीगत सांग.' '

'मला तरी ज्यास्त काय माहीत असणार—तिच्या नवऱ्याचे म्हणजे भय्यासाहेबांचे पैसे विमा कंपनीतून येतात. ती त्यांतल्या एका पैशालासुद्धां शिवत नाही. ते पैसे ती आमच्या दवाखान्याला देऊन टाकते झालं.'

'आणि चरितार्थ ?'

'मास्तरीण झाली आहे आतां धवलपूरला—मला आठवतय धवलपूर—नाना—तुला आठवत असेल की !'

'असं काय ? छे बुवा, बायका म्हणजे काय पदार्थ आहे—अगम्य आहे यांत संशय नाही. तो विचारा तळमळतोय तिच्याकरितां—'

'आणि तिला बरं वाटत असेल अगदी—'

'त्या विचान्याच्या जीवाला सुख नाही.—' नानाचा चेहरा उद्विग्न झाला होता. एकप्रकारचा रखरखीतपणा आला होता त्याच्या चर्येवर. त्याचे वरील वाक्य पूर्ण होतं न होतं इतक्यांत डॉ. मोहनची स्वारी खोलीत शिरली. त्यांना नानाने कशीबशी आपल्या शेजारीच बसण्यास जागा दिली. डॉक्टर अशावेळीं निर्मलेच्या घरीं कधीं आलेच नव्हते.

'डॉक्टर, आज या वेंळीं ?' ती म्हणाली.

'हो, भय्यासाहेब आल्याचं कळलं. त्यांना भेटायचं आहे जरा. तुम्ही काय चहा करतां वाटतं ? मीहि घेईन हं जरा. आणि नाना कांहीं बोलत नाहीत—भांडलांत काय तुम्ही त्यांच्याशीं ?'

'छे !—मी त्यांच्याशीं भांडेन होय ? डॉक्टर तुम्ही अशी कल्पना सुद्धां करीत जाऊं नका.'

‘ बरं राहिलं. भय्यासाहेब कुठें आहेत नाना ? ’ मोहन म्हणाला.

‘ डॉ. मोहनच्या दवाखान्यांत ही निर्मला नर्स आहे असें मी सहज सांगून गेलों. याचा परिणाम म्हणजे भय्यासाहेब न सांगता बाहेर निघून गेले हें मी आतां उमगलों. ’

‘ अस्स अस्स—’ निर्मला व मोहन एकदमच म्हणाले.

‘ वा छान—’

‘ तसं नव्हे तें—बरोबरच आहे ! पण मला त्यांची गांठ घेतलीच पाहिजे. नाना तें कुठें भेटूं शकतील ?

‘ मी आतां कसं सांगू शकेन तें ? ’ तो पुढें म्हणाला, ‘ त्यांच्या नेहमींच्या जाण्यायेण्याच्या जागा दीड दिवसांत मला कळणं असंभवनीय आहे. ’

‘ तें बरोबर आहे. पण मी आठवड्यांतून दोन दिवस धवलपूरच्या हॉस्पिटलमध्ये जात असतो. आज निघणार आहे त्यापूर्वी त्यांची माझी गांठ पडली असती तर बरं झालं असतं. मंदाला भेटतच असतो तिकडे गेल्यावर. त्यांना विचारून तिला इकडे घेऊन आलों असतो. बरं पुन्हां मी एकदां येऊन जाईन. पडली त्यावेळीं गांठ तर ठीकच नाहीतर—तुमच्याशी पण मला यांच्या बाबतीत वगैरे बोलावयाचें आहे. बरं जातो मी—’

‘ डॉक्टर, चहा घेणार आहात ना ? ’

‘ अरे हो खरंच—हं द्या. ’

डॉक्टर चटकन् चहा पिऊन बाहेर पडले. त्यांच्या मागोमाग नानाहि भय्यासाहेबांना पहाण्याकरितां बाहेर गेला. तोंच खाणावळीतला डबा येऊन उतरला; परंतु निर्मलेनें तो डबा तसाच ठेवला आणि ती पाहुण्यांची वाट पहात बसली.

२५

मंदा आज पुन्हा सरोजकडे येऊन बसली होती. सरोज किंचित् सुधारल्याचें तिच्या लक्षांत आलें. रांगोळीची वाटी, एक लहानशी सहाण आणि कापसाचा पुंजका इतकें साहित्य जवळ घेऊन काकूहि शेजारीच बातीकरतां कापूस निवडीत बसल्या होत्या. मंदेविषयीचा ग्रह काकूनी बदलून घेतला होता. आणि उलट त्या तिच्याशीं अगदीं ममतेनें वागू लागल्या होत्या. कारण जसजशी मंदा त्यांच्या घरीं येऊं लागली होती, तसतसा सरोजचा उत्साह वाढत होता हें काकूच्या लक्षांत आलें होतें. त्यामुळें ‘मंदा कोणी कां असेना, कशी कां असेना, कांहीं का करेना, आपल्या पोरीच्या मनरंजनांत भर घालून तिची करमणूक करते आहे ना—मग काय करायचय आपल्याला बाकीच्या गोष्टीशीं?’ हा त्यांचा पोक्त आपमतलबी विचार त्यांच्या वागण्याच्या बुडाशीं होता. मंदेलाहि त्यामुळें तिच्याकडे येण्यास बिलकूल संकोच वाटत नव्हता. कांहीं काम उद्योग नसला कीं, ती सरोजकडे येऊन बसे. तिला मोहनची हकीगत सांगे, त्याच बातमींत ती ज्यास्त रमते, असें तिला आढळून आलें होतें. अर्थात् तिकडील हकीगत सांगतांना निर्मलेचा उल्लेखहि तिच्या भाषणांत होत होता. मात्र निर्मला कोण, कोठून आली, कोणी आणली, तिचा एकंदर इतिहास काय वगैरेबद्दल मंदामुद्दाम माहीतगार नसल्यामुळें त्या बाबतींत ती तिची जिज्ञासा पुरवूं शकली नाहीं. पण ती जें कांहीं सांगे तें मात्र सरोजला पुष्कळच उद्बोधक वाटे. उदा० निर्मलेची वागण्याची पद्धत, तिचा मनमिळाऊपणा, आशाधारकपणा, शांतपणा, सभ्यपणा इ०—तसेंच तिच्या बुद्धीचें वर्णन करतांना ती सांगे कीं, ‘एखाद्या परीक्षा पास झालेल्या नसल्या अंगांत जे नर्सिंगचे गुण नसतात ते गुण तिनें अवघ्या चार महिन्यांच्या अवधीत डॉ. मोहन यांच्या सान्निध्यांत मिळविले आणि ती एक योग्य नर्स झाली. डॉ. मोहनांची तिच्यावर

अतिशय भद्रा आहे. ते कोठे परगावी जायचे झाले तर हल्ली त्यांच्या मागे, त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे सर्व काम ती चोख करते.' अशा तऱ्हेचे तिचे वर्णन तिला ऐकावयास मिळे, त्यामुळे तिला या निर्मलेबद्दल अति सद्मानुभूति वाटे, आदर वाटे, प्रेम वाटे; पण एक दुसरीच चिंता तिने आपल्या मनाला लावून घेतली होती. ही निर्मला म्हणजे आपण प्रथम जिचा फोटो पाहिला ती की अमिराबादची निर्मला ती, की ही आणखी कोणी निराळीच निर्मला आहे—तिला हेच समजावयाला पाहिजे होते. पण मंदेकडून ते तिला कळेना.

म्हणून आज मुद्दाम तिने तिला विचारलें, 'मंदाताई—तिला कोणी हो मोहनच्या स्वाधीन केली ? खरोखर चांगली असावी नाही ती. मला एकदां भेटावी असे वाटते, पण कशी भेटणार ?'

'भेट न व्हायला काय झालं—होईल की, मीमुद्दाम कितीदां आपलं विनोदानें मोहनला तिच्या आगमनाबद्दल विचारलं असेल पण तो काही सांगत नाही. त्यांनीं म्हणें कुणालास वचन दिलं आहे, तिच्याविषयी माहिती विचारायची नाही आणि तिला येथें कोणी आणलें तेंहि सांगावयाचे नाही, म्हणून.'

'बरं जाऊं दे—तिला एकदां मला भेटवाल कां ? मला अशा कर्तव्य—दक्ष मुली फार आवडतात.'

'विचारीन आज मोहनला. आज त्याच्या दवाखान्यांतला वार आहेच. येईलहि तो. बरं मी जाऊं कां ?'

'लवकर चाललांत आज अगदीं ?'

'तो येईल ना घरी—'

'येऊं दे ना. इकडे येतील ते. त्यांना हें घर माहीत आहे. आणि तुम्ही सांगून ठेवायला हरकत नाही की, मी घरी आणि शाळेत नसल्यास या घरी आहेच म्हणून.'

'तसं मी सांगून ठेवलं आहेच; पण आतां काय काम आहे ? तो आला असेल घरी—'

'मग तर तुम्ही जाणें चुकीचें ठरेल; कारण तुम्ही घरी जाऊ

अन् ते तुम्हाला शोधित बसतील; त्यापेक्षां तुम्ही येथे बसलात् तर ज्यास्त बरं होईल. '

मंदा कशीबशी कबूल झाली. नंतर इकडच्या तिकडच्या थोड्या गप्पा झाल्यावर बुटाच्या पदक्षेपाचे ध्वनी त्यांच्या कानावर आले. आणि मागोमागच मोहनची मूर्ति त्या खोलीच्या दारावर टक् टक् नाद करती झाली. मंदेने कोण आले तें ताडले होतेंच, म्हणून कोण आहे म्हणून विचारतांच किंवा पाहतांच ती त्याला आंत बोलावूं शकली. इतका वेळ गप्प असलेल्या काकू आतां थोड्याशा बोलण्याच्या वेतांत आल्याच आणि 'अगबाई ! हा मोहन कां ? बराच मोठा झालास कीं—'

'नाहीं काकू—' मोहन खुर्चीवर बसत बसत म्हणाला. 'सूट घातला म्हणजे माणूस मोठा दिसतो—आई म्हणते ना नेहमीं—सुटाबुटांत हिंडायला लागलास म्हणजे कांहीं मोठा नाही झालास. '

'अस्सं कां ! येथून सोलापूरला बिन्हाड नेल्यापासून कांहीं भेटला नाहीस. '

'प्रसंगच नाही आला काकू—आज मंदाबाई इकडे येऊन बसल्या म्हणून आलों. '

'बरं, सरलेचं कांहीं पत्र वित्र ? '

'ठीक आहेत सगळी मंडळी. '

'तिला कांही मूलबाळ ? '

'नाहीं अजून कांहीं. परवा त्यांच्या शाळेचे एक प्रतिष्ठित आश्रय-दाते हृदय—विकारानें वारले. '

'आम्हांला काय कळायला मार्ग—मला वाचायचा कंटाळा. ही सरोज पण अलिकडे कांहीं वाचून दाखवीत नाही. '

'हं ऽ अं ऽ ' तो उगीचच हंसला.

'आई कधी इकडे येते कां नाही ? आली तर सांग तिला माझा निरोप—या म्हणावं कीं एकदां. '

'बरं बरूर. '

'चहा घेतोस ना ? '

‘ घेतो की. ’

‘ मी केलेला आवढेल कां ? ’

‘ पण आतांच चहा घेऊन आलों आहे. ’

‘ नाही, मी नाही चहा करणार—कंटाळा आला आहे मला. तिलाच सांगणार आहे ! सरोज, जा बरं दोन तीन कप चहा कर—लग्नाचं जमवलंस कां नाहीं अजून ? ’ सरोज अजून तेथेंच असलेली पाहून काकू पुन्हा म्हणाल्या, ‘ चहा करतेस ना ? ’

ती उठून गेली. मोहनला वाटलें कीं काकूंना इतकें बोलावयाचें स्फुरण कसें आलें. आता त्याला उमगलें कीं याचें मूळ म्हणजे त्याचें लग्न. काकूंनीं त्याच्याशीं बोलावयाचें एवढें धारिष्ट (!) पूर्वीं दाखविलें नव्हतेंच. काकू पुढें बोलूं लागल्या, ‘ मोहन, आतांशा आमचा नाना कुठें असतो कांहीं माहिती आहे कां तुला ? ’

इतक्यात चहाचा ट्रे घेऊन सरोज त्या खोलींत आली.

‘ हो, तो हल्लीं सोलापूरलाच असतो. दोन दिवस झाले. जाणार आहे पुन्हा कलकत्याला लवकरच. ’

तो म्हणजे कोण याचा सरोजला अजून बोध झाला नव्हता. तिनें सगळ्यांना चहा वगैरे दिला. आणि काकूंना काकांची कॉफी तयार असल्याचें सांगितलें.

‘ सोलापूरला काय आहे ? ’ काकू म्हणाल्या.

‘ आलाय आपला सहज ! ’

‘ कोण पण ? ’ सरोजनें विचारिलें.

‘ नाना— ’

‘ सोलापूरला आलाय ? — ’

‘ हो—भय्यासाहेब आणि तो दोघे आलेत. कलकत्याला असतात ते दोघे हल्लीं. ’ यावेळीं मोहननें मुद्दाम मंदेकडे पाहिलें.

‘ खरंच आलेत भय्यासाहेब ! ’ मंदेनें कुतूहलानें विचारलें.

‘ चेष्टा करीत नाहीं मी मंदा—पण फारच बुबा week minded झालेत. अशक्तता आलीय—मी त्या दोघांना स्टेशनवरून निर्मलेश्या

घराकडे जातांना टांग्यांत पाहिले. आणि मुद्दाम त्यांना भेटण्याकरतां निर्मलेच्या घरीं गेलीं. तर म्हणे, मोहनच्या दवाखान्यांत नर्स असलेल्या निर्मलेकडे नाना उतरला असल्यामुळे ते न सांगतांच बाहेर पडले. लवकर आले नाहीत. माझी गांठ पडली नाही. माझं नांव ऐकावयाला जो गृहस्थ तयार नाही तो मला भेटणार कसा—आणि मी त्याच्याशीं काय बोलूं—काम मोठं कठीण दिसतं,—तूं म्हणतेस मंदा, कीं त्यांना सांग कांहीं तरी. आतां तूं आपली समक्षच गांठ घे म्हणजे झालं. चल, येतेस सोलापूरला ?’

यापूर्वीच काकू तेथून हालल्या होत्या. त्यांनीं काकांना वर कॉफी नेऊन दिली आणि हें सर्व वर्तमान त्यांना निवेदन केलें. त्यावेळीं ते खालीं आले. आणि खोलीच्या दारांत पाऊल पडण्यापूर्वीच—त्यांना ऐकूं आलें. ‘मोहन -’

अगदीं हताशतेनें आणि केविलवाणेपणानें हा शब्द उच्चारला गेला असल्यामुळे काका जरा थक्कून बाजूला झाले.

‘मोहन, अमिराबादला तुमच्याकडून असंच कायसं काम करून घेण्याचा माझ्यावर प्रसंग आला होता. त्यावेळीं तुम्ही—जाऊदे तें—मोहन आतां तरी एक काम कराल कां माझं—मोहन, हो म्हणा—यावेळीं नाहीं म्हणूं नका—मंदाताई—तुम्ही तरी हो म्हणा—जाणार आहांत ना तुम्ही ?’

‘सरोज, इतकं गयावया करण्याचं कांहींच कारण नाही. मी जोपर्यंत नाहीं म्हटलं नाहीं तोपर्यंत तुम्हाला ‘हो’ समजायला कांहींच हरकत नाही.—’

आणि त्याच वेळेला काकांनीं आंत प्रवेश केला. त्यामुळे त्यांचें बोलणें तसेंच राहिलें. त्या सर्वांनीं काकाचें औपचारिक स्वागत केल्यावर काकांनीं त्यांना बसावयास सांगितलें. आणि मोहनला नानाला एक पत्र देत असल्याचें सांगून तोपर्यंत त्याला थांबण्यास सवड असल्याचें झततः समजून घेतलें.

काकांनीं लिहिण्यास सुरवात केली ती सरोजच्या खोलींत बसूनच.

त्यामुळे त्या कोणाला कोणाशीही कांहीच बोलतां येईना. एकमेकांच्या तोंडाकडे पहाण्याशिवाय त्यांना कांही करताहि येत नव्हतें.

मोहननें प्रथम मंदेकडे पाहिलें. मोहननें केलेलें भय्यासाहेबांचें बर्णन तिला अगदीं भेसूर वाटूं लागलें होतें. कां, कोण जाणें तिच्या अंगावर काटा येऊन, तिचे स्पष्टपणें थरारलेलें अंग मोहनच्या नजरेस आलें. अर्थात् ही तिच्या शरिराची चालना मोहनला कांहीं तर्क बांधण्यास पुरेशी होती. त्याला वाटलें कीं, 'तिनें भय्यासाहेबांचें दुराग्रही, दुर्व्यसनी, दुर्बल, असें एक चित्र मनांत रंगविलें असून, अशा माणसाच्या सान्निध्यांत आपण जायचें काय? त्यांची पुन्हा मैत्री आणि प्रेम संपादण्याचा प्रयत्न करून एकत्र रहावयाचें काय?' शिवाय तोंडी घटस्फोटानंतर तिच्या एकंदर वागणुकीचें मोहननें बारकाईनें निरीक्षण केलें, त्यांत मोहनला असें आढळून आलें होतें कीं, मंदा भय्यासाहेबांच्याबद्दल अतिशय व्याकूळ झाली आहे आणि ते भेटतील केव्हां असें तिला होऊन गेलें आहे. आणि तोच भाव तिच्या संमिश्र भावनासमर्पित प्रतीत होत होता. 'जीवाला त्रासलेला—ज्याच्या आयुष्यांत कांहीं उणीव आहे असें वाटून घेणारा मनुष्य प्रसंगीं व्यसनी आणि दुर्बल बनतो. आणि भय्यासाहेब तसेंच बनले असले तर—पण याला जबाबदार मीच—रुचत असलेलें पचतेंच असें नाही. मी मला रुचत असलेली गोष्ट चाखत बसले त्यामुळे भय्यासाहेबांच्या सहवाससुखाला आंचवले आणि मीही त्यांना दुरावले.—'

पण आतां काय?—मनांतील या प्रश्नार्थक लहरीबरोबर तिची मान किंचित् उंचावली गेली आणि तिच्या सजल नेत्रांवरील पापण्या वर होऊन त्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठींच कीं काय तिनें मोहनकडे पाहिले. त्याच वेळेला मोहननें आपली दृष्टि काढून सरोजकडे वळविली होती.

सरोज—मोहनच्या दवाखान्यांतील निर्मलेचे फोटो पहात असतांना तिनें आशा-ज्योत पेटविली होती. ती आतांपर्यंत कशीतरी सुरळीतपणें तेवत राहिली होती. परंतु 'निर्मलेच्या घरी नाना उतरला' हेंच जणूं ज्योतीवर आच्छादण्यासाठीं झांकण, मोहन बरोबर घेऊन आला आणि त्यांनीं

तें टाकलेंहि. अर्थात् त्यामुळें ती आशा—ज्योत आतां किती वेळ टिकेच हें सांगावयाची जरूरी नाहीच. आच्छादनाच्या आंत जोपर्यंत जीवन-वायू आहे तोपर्यंतच ती टिकेल.

तिचा मुखडा फिका पडत चालला—आतां किंवा क्षणानें तिला कदाचित् मूर्छा येईल असें वाटत होतें. आशा—ज्योतीचें शीर्षक वाती पर्यंत येऊन ठेपलें होतें.—

इतक्यांत काकांचें पत्र लिहून झालें आणि त्यांनीं मोहनजवळ पत्र देतां देतां सांगितलें, ‘मोहन—तुम्ही तोंडींहि सांगा कीं, काकांना तुझ्याशीं कांहीं महत्त्वाच्या कामांत बोलावयाचें आहे—मी पत्रांत लिहिलेंच आहे—पण सांगा तुम्ही—’

ज्योतीवरचें आच्छादन त्या शेवटच्या स्थितींत जरी काढलें आणि तिला प्राणवायू मिळाला तरी ती पुन्हा आपलें तेवन—कार्य सुरू करते.

नानाला काकांनीं भेटायला अन् बोलायला बोलाविलें हें ऐकल्यानंतर सरोजच्या फिक्या चेहऱ्यावर बारीक पापुद्राप्रमाणें रक्तवर्ण पसरूं लागल्याचें ज्यावेळीं मोहनच्या नजरेस आलें त्यावेळीं सरोजच्या एकंदर मनःस्थितीची मोहननें वरीलप्रमाणें कल्पना केली असल्यास त्यांत नवल नाही.

पुन्हा काकांनीं मोहनच्या कानांत कायसेसें सांगितलेंच. सरोजला ऐकूं आलें तें इतकेंच.—‘विचार करा आणि आठ दिवसांनीं सांगा मला.’ असें म्हणून जाण्यास निघालेल्या मोहनला दादाकाका दरवाज्यांत पोचविण्यास गेले. मंदाहि सरोजला विचारून मागोमाग बाहेर पडली.

२६

‘आज एका गोष्टीचा खुलासा करण्याकरितां म्हणून मुद्दाम तुला बोलाविलें आहे.’ नानानें काकांच्या दिवाणखान्यांत प्रवेश करतांच त्याला बसावयास सांगून काकांनीं बोलण्यास सुरवात केली. अर्थात् नानाला त्यांतील कांहींच उमगेना. वास्तविक कलकत्याहून येताना गाडींत एका गृहस्थाकडून काकांसंबंधीं जी माहिती त्याला मिळाली होती, त्यामुळें तो त्यांचें तोंडहि पहाण्यास तयार नव्हता; पण मोहननें बराच आग्रह केल्यामुळें नाना काकांना भेटण्यासाठीं सोलापुराहून धवलपुरास आला होता. काकांचें पहिलेंच वाक्य अगदीं गूढ व संदिग्ध असल्यामुळें तो थक्क झाला ! त्याचें विचारचक्र सुरू झालें—‘ही स्वारी कसला खुलासा करणार आहे ? माझ्या आयुष्याशीं संबंध आहे कां त्याचा ? छे-छे-माझें आयुष्य इतकें रहस्यमय असेल असं नाहीं मला वाटत—मग—’ पण यापुढें काकांनीं त्याला विचार करण्यास सवडच दिली नाहीं.

ते पुढें म्हणाले—‘तूं येथें असतांना ज्या वेळेस दृष्टीस पडत होतास, त्या वेळेस मी सगळ्या गोष्टी बाजूला ठेवून—त्यांचा बिलकूल विचार न करतां—तुझ्या मानसिक विकासाविषयीं शक्य तेवढें करावयाचें ठरविलें होतें, हें तूं जाणतोसच. तुला माहीत नाहींत अशा कित्येक गोष्टी आहेत—त्या तुला माहिती होऊं नयेत—तुला व्यवहाराचें पूर्ण ज्ञान होईपर्यंत तरी निदान त्या तुला समजूं नयेत असा हेतू मनांत होता; आणि म्हणून निर्मलेच्या आईला निर्मलेसह मी येथून जवळजवळ हांकलूनच दिलें म्हणेनास. त्या वेळेला मी जर माझ्या या वर्तनाचा उलगडा केला असता तर तुझ्या मनाला एक प्रकारचा धक्काच बसला असता आणि तुझ्या मनावर त्याचा कदाचित् परिणामही झाला असता. म्हणून त्यावेळीं मी या बाबतींत एक अवाक्षरहि काढावयाचें नाहीं,

असें ठरविलें होतें; पण केव्हां तरी या सान्या गोष्टी एकदां तुला कळावयाला हव्यातच आणि म्हणूनच मी तुला आज मुदाम बोलाविलें आहे—' एवढें बोलून काका किंचित् स्तब्ध झाले. मुख्य विषयाला सुरवात कशी करावी याचा ते विचार करीत असावे.

नानाला मात्र आपल्या रहस्यमय आयुष्याची कल्पना होईना. 'नदीचें मूळ शोधूं नये' म्हणतात त्याचें कारण हेंच असावें की, अशात गोष्टीमुळें होणारा आनंद त्या गोष्टीचें ज्ञान करून घेतल्यानं विनाकारण कां गमावावा ? त्याचें विचारचक्र पुनः सुरू झालें. 'या घरांतून मी बाहेर पडलों, त्याच वेळेला मी कालाच्या प्रवाहांत पडलों असें मला वाटत होतें; पण त्यापूर्वी मी 'प्रवाहपतित' च होतो हें मला आज कळतें आहे. आतां या प्रवाहाचा उगम.....'

इतक्यांत काकांनीं आपलें बोलणें पुढें चालूं केलें—

'नाना, निर्मलेची आई मला प्रथम पुण्याला भेटली. त्यावेळीं तूं कांहीं तरी दोनतीन वर्षांचा होतास. तिचा नवरा कधीं तरी पुण्यास दोन चार महिन्यांतून यायचा, आला कीं चार आठच दिवस राहायचा, त्या मुदतींत एक दोन वेळा तिला मारझोडहि व्हायची आणि शेवटीं त्रस्त होऊनच निघून जायचा—तो पुनः असाच केव्हां तरी उगवायचा. तोहि तरुण आणि तीहि तरुण—पत्नीचें पोषण करण्याची हिंमत मात्र त्यांच्यांत मुळींच नव्हती आणि म्हणूनच ही अशी मारझोड चालायची. तिची ही हकीगत मी जिथं उतरलों होतो तिथं मला मिळाली.

'एके दिवशीं सहज मी तिच्या दारावरून जात असतांना तिच्या घरांत डोकावून पाहिलें, तों ती रडत असल्याचें मला दिसलें. मी तरी कसा बोलणार एकदम तिच्याशीं—पण मला चैन पडेना. तूं आतां मोठा झाला आहेस—तुझ्याशीं आतां बोलायला कांहींच हरकत नाही. तिचें तारुण्य आणि तिची मोहकता याची मला कींव आली. तिला मी मदत करूं शकेन कां—तिला या दुःखांतून मी सोडवूं शकेन कां—याविषयी मी सारखा विचार करीत होतो. तपास करतांना 'तिला तिच्या माहेरचं कोणी नाही, मात्र तिच्या बापाचे फक्त चार पांचशें रुपये तिला

मिळाले होते आणि त्यावरच ती आपला उदरनिर्वाह करी ' अशी माहिती मला मिळाली.

‘ एकदां ती आमच्या त्या मित्राच्या घरांत येऊन बोलत बसली होती तूंहि तिच्याजवळ होतास त्या वेळी—’

‘ मी तिचा मुलगा ? ’ दचकून नाना उद्गारला.

‘ हो, तूं तिचा मुलगा— ‘ अलीकडे या वर्षांत काय झालं आहे कोणास ठाऊक. घरांत लक्ष नाही तें नाही आणि नुसती छळणूक मांडली आहे ’— ती बोलत होती. मी माझ्या खोलीतून ऐकत होतो. इतक्यांत तिचा नवरा तेथें आला आणि त्यानें तिला तेथून ओढून नेलें. पुढील प्रकाराची माहिती मिळावी म्हणून मी गॅलरीत येरझारा घालूं लागलों. तो तिच्या घराचें दार बंद असलेलें दिसलें. उभयतांचें संभाषण जोरजोरानें चाललेलें ऐकूं येत होतें; पण शब्द अस्पष्ट. थोड्याच वेळांत कोणीतरी श्रीमुखांत दिस्याचा आवाज ऐकूं आला आणि थोड्याच वेळानें तुझ्याहि रडण्याचा आवाज ऐकूं आला—’

‘ काका माझा उल्लेख न करतां बोला ना—माझ्या छातींत एकदम जलद ठोके पडूं लागतात—मी स्वप्नांत आहे कीं काय असें मला वाटतें— ‘ तो मुलगा ’ असं म्हणाला तर बरं होईल. ’

‘ भीति वाटते काय तुला—बरं ऐक—मी चटकन् दार उघडून आंत शिरलों. तिच्या नवऱ्याच्या डोळ्यांतून पाणी ओघळत होतें. ती त्या मुलाला घेऊन बसली होती. मला पाहिल्यावर तो मोठ्यानें हसूं लागला— त्याला वेड लागलें आहे अशी माझी खात्री झाली. फार कष्टानें मिळविलेल्या तिच्या संमतीनें त्याला मी मॅटल हॉस्पिटलमध्ये पोहोचते, केलें आणि त्या मुलासह तिला मी येथें माझ्या घरीं रहावयास घेऊन आलों—थोडक्यांत सांगणार आहे तुला—माहिती असावी याच दृष्टीनें हें सारं सांगत आहे—

‘ सरोज नंतर झाली. हिला तूं अगदीं हवासा वाटूं लागलास; पण तिला मात्र ही घरांत राहूं देण्यास तयार होईना. म्हणून मी तिला दुसरीकडे रहाण्याची सोय करून दिली. तिला एक शिवण्याचें मशीन

घेऊन दिलें. आणि त्यावर ती थोडे पैसे मिळवूं लागली. मीहि तिला अधून मधून थोडी मदत करीत असे. तिची एकंदर जबाबदारी मी माझ्यावरच घेतली असल्यामुळे सर्वतोपरी तिची काळजी घेणें मला प्रातःच होतें.

‘दोनतीन वर्षांनी तिचा नवरा बरा होऊन पुन्हा तिचा शोध काढीत तिच्या घरीं एक दिवस आला. त्याची स्थिति बरीच सुधारली असल्याचें मला दिसलें. मी रोज तिच्या घरीं जाऊन त्याच्याशीं बोलत असें. आणि एक महिन्याच्या विश्रांतीनंतर कांहीं तरी उद्योग म्हणून त्याला एक दुकान काढून देण्याचें मी ठरविलें. त्याला हा विचार पटत नव्हताच; पण कसा बसा तयार झाला तो दुकानदारी करायला, आणि दुकानाच्या मांडणीची जुळवाजुळव चालली असतांनाच एक दिवस तो जो पळून गेला, तो पुन्हां आलाच नाही.

‘जग माहिती झालं असेल तुला आतां—’

‘अगदीं चांगल माहीत झालं—’ नाना म्हणाला.

‘हं! मी ह्या सगळ्या गोष्टी करतो तें तिच्याशीं माझा कांहीं तरी संबंध असावा म्हणूनच असा लोकांनीं तर्क केला. अर्थात् मी त्याला जुमानीत नव्हतोच.

‘—नंतर तिला एक मुलगी झाली तिचें नांव निर्मला ठेवलें. आणि यामुळे तर माझ्याविषयींच्या लोकांच्या शंकेला चांगलाच जोर आला. लोक कधीं कधीं एकांतीं उघड बोलूं लागले.

‘परंतु मी एक सत्कृत्यच करीत आहे अशी माझी ठाम समजूत होती; नवऱ्याच्या त्रासाला कंटाळून तिला जो अनिष्ट मार्ग पत्करावा लागला असता, स्वैराचाराच्या धुंदीत तिच्या आयुष्याचे जे धिंडवडे झाले असते त्यापेक्षां तिला मी स्वावलंबी बनवीत आहे आणि तिच्या आयुष्यालाहि एक प्रकारचें निराळें वळण लागण्यास मीच कारणीभूत होत आहे, हें मला अतिशय समाधानकारक वाटे. माझा सामाजिक दर्जा चांगलाच असल्यामुळे समाजानेंहि माझा विशेष पाठपुरावा केला नाही.

‘अशीच कांहीं वर्षे गेल्यानंतर एक दिवस ती मला म्हणाली, ‘काका, इतके दिवस जगून जीवन व्यर्थ आहे. नेहमीच रुक्षता—रुचत नाही ती जिवाला. दुर्दैवाने नशीवांत काय लिहून ठेवलं आहे कोण जाणें ! त्यांना दुकान घालून देतो कशाला म्हणालात ? त्यांच्यांनी उद्योग-धंदा कधीच होणारा नाही ...’ तिच्या मनाची ही चलबिचल मी ओळखली, तुला म्हणून ही सगळी हकीगत सांगतो—साहाजिकच आहे. तरुण जीव तिचा—कुठल्या आकांक्षा कधी पुरल्या नाहीत, म्हणजे मानसिक यातना फार होत असतात; पण या तिच्या बोलण्यामुळे तिच्याविषयी मला एक प्रकारची भीति वाटू लागली, आणि तुला पाहून तरी तिचे मन शान्त होते काय पहावे म्हणून मी तुला रोज तिच्याकडे पाठवू लागलो. मात्र ‘ती तुझी कोण ?’ याची जाणीव तुला न देण्याबद्दल तिला सक्त ताकीद दिली होती. माझ्यावर असलेल्या प्रेमामुळे तिनेहि ती ताकीद अक्षरशः पाळली.

‘मात्र त्यामुळे तिला समाधान होण्याऐवजी दुःखच होऊ लागले. आपल्या हक्काचं माणूस; पण त्याच्यावर आपला हक्क मात्र आपणास गाजवितां येऊ नये याबद्दल तिला वाईट वाटे. ती गोष्ट तिच्या मनाला डाचू लागली.

‘मी ज्या तऱ्हेने तिला सुखी करण्याचा प्रयत्न करीत होतो, त्या तऱ्हेने ती सुखी होत नव्हती. उलट ती उदासीन मात्र अधिक होत चालली. ‘तिचा पुनः एकवार दुसऱ्या कोणाशी तरी विवाह लावावा’ असेंहि एकवार मला वाटले; पण त्या मार्गात अडचणी फार होत्या.

‘अशीच आणखी दोन तीन वर्षे गेली. मला तिच्या वागण्यांत थोडा बदल दिसू लागला. मी तिच्या समाचाराला गेलों की ती अगदी माझे हंसून स्वागत करी. माझ्याशी अगदी प्रेमळपणाने बोले. जसा मी तिचा अगदी वडील भाऊच. मला आनंद होत होता; पण शंकाहि यायला लागली थोडीशी, आणि ती शेवटी खरी ठरली. स्पष्ट कशाला बोले—अर्थात माझ्या स्वभावानुसार मला ते पटणारे नव्हतेच—गांवांत पुन्हा बभ्रा—शिवाय दुसरं मला असं वाटू लागलं की, त्या निर्मळेवर

कदाचित् तुझं प्रेमहि बसेल पुढें मागें—त्यांत कांहीं वावगं होणार होतं असं माझं मत नव्हतं; पण विनाकारण तसल्या फंदांत कशाला पडा—हा माझा विचार म्हणून मी तिची येथून हकालपट्टी केली.

‘ आणि परवां निर्मलेचा फोटो तुझ्याकडे आला असून, तू तिच्यावर प्रेम करूं लागलास, असं मला समजल्यावर मला भयंकर राग आला होता; पण त्याहीपेक्षां तुझ्या भिन्नेपणाचा मला ज्यास्त राग आला होता. मी अगदीं सनातनी मताचा नाहीं. आतां तुला वाटलं येथें रहा- वसं तर रहा—नाहींतर— तूं आतां जाणता झालास, मोठा झालास, तेव्हां मी तुला चार गोष्टी सांगाव्यात अशातला कांहीं भाग नाहीं.’

काकांचं बोलणं संपलं होतं तरी नाना स्वस्थच बसला होता. गाडीतल्या मनुष्यांनीं जें सांगितलें तेच थोडा फरक करून काका सांगतात. या बाबतींत स्वतः दोषी नाहीं असं सिद्ध करण्याकरतां भाषेला वळण देऊन त्यांनीं सर्व गोष्टी सांगितल्या—तो गृहस्थ तरी कसा अचानक भेटला कोण जाणें ? त्याच्या भाषेंत त्यानें काकांना बदमाश ठरविलें होतें. काकांनीं त्याच्या बायकोला फूस लावून पळवून नेली असं तो म्हणत होता. त्याच्या संसाराचा खेळ खंडोबा काकांनीं केला असा त्याचा आरोप होता. त्यामुळें त्या गृहस्थाला स्वतःची बायको—मुलं सोडून रानोमाळ भटकून वेड लागण्याची अवस्था आली होती.

—आणि काकांच्या भाषेंत—तो वेडसर प्राणी—ज्याला कुटुंब-पोषणाची अकल नाहीं असा—

—ती माझी आई आज जिवंत असती तर—मला ती मुळींच कशी आठवत नाहीं ? मी १७-१८ वर्षांचा होईपर्यंत ती येथेंच होती—कसली आई ती—

—पण यांत खरं कोणाचं ?

—झाल्या गेल्या गोष्टी—पुढें वहाणाऱ्या प्रवाहाचा जोर मागें पाहूं तरी कुठं देत आहे मला ?—

—आतां काय त्याचं ? कोणी कसा कां असेना—

—पण निर्मला माझी सख्खी बहीण !

—आणि सरोज एका बदमाष बापाची पोरगी !

—दोषीविषयी एके काळीं माझ्या हृदयांत किती प्रेम आणि आदर होता !—

त्याचा विचार चालला होता; पण काका मध्येच म्हणाले, ‘ निर्मला, बरी आहे ना आतां— ? ’

प्रवाहांतून वहात असतांना एखाद्या खडकावर आपटल्यासारखं वाटलं त्याला. मान किंचित् वर करून त्यानें काकांकडे पाहिलें.

‘ हो, बरी आहे ’ नानानें उत्तर दिलें; मात्र काकांच्या तोंडावर त्यानें जी दृष्टि लावली ती कांहीं तो हलवीना. त्याला वाटलें, ‘ काकांचा चेहेरा अझून किती उमदा दिसतो ! विकाराच्या ताव्यांत कधीं तरी हे गेले असतील कां ? ’ काकांच्या तोंडावरील भावना त्याला त्यांना ‘ बदमाष ’ म्हणूं देईनात; पण त्याच्या मनांत मात्र ‘ काका बदमाष आहेत—नाहींत ’ असें द्वंद्व चालूं होतें.

थोड्या वेळानें तो चटकन् उठला आणि जाऊं लागला. तेव्हां काकांनीं त्याला मुद्दाम बोलावून सांगितलें, ‘ हिला भेटून जा बरं का. तिच्याकरितां तर तुला मी इतक्या आग्रहानें बोलाविलें. ’

जाताना काकूला भेटल्याशिवाय तो जाणार नव्हताच. काकांच्या बोलण्यावर ‘ हं ’ म्हणून तो काकूंकडे आला. काकू त्याची वाटच पहात होत्या. तो घरांत आल्यावर सरोज तेथून उठून गेली. काकूंनीं थोड्या गप्पागोष्टी झाल्यावर तो निघाला. त्याला रहाण्यासाठीं काकूंनीं पुष्कळ आग्रह केला; परंतु ‘ आज मला रहातां यायचं नाही, पुन्हां येईन कधीं तरी, ’ असें म्हणून त्यानं आपली सुटका करून घेतली.

परंतु सरोजनें वाटेंत त्याला हांक मारली व तो जागच्या जागीं थबकला.

‘ मंदा आलीय ना सोलापूरला ? ’ कांहीं तरी बोलायचें म्हणून ती म्हणाली.

‘ मला कांहीं माहीत नाही. डॉक्टरच्याबरोबर कोणी तरी होतं

खरं—' एवढेंच बोलून तो चालूं लागला.

सरोज खिन्न वदनानें आपल्या खोलीकडे परतली.

२७

‘मी काय करतो कोणास ठाऊक ! सरोजला माझ्याशीं किती बोलावयाचं होतं ! तिची निराशा झाली असेल अगदी; पण माझी मनःस्थिति नीट नसतांना मी तिच्याशीं कसा बोलूं शकलों असतो ? काकांनीं सांगितलेली हकीगत खरी असली तर—काका किती चांगले, अजून काकांच्या विषयीं माझें मन संशयांत आहे का ? ’

‘सरोज—छे, चुकलंच नाहीं कां अगदीं—बोललो असतो तिच्याशीं तर काय माझ्या झोळींत धोंडा पडला असता ? जाऊ कां परत—बोलूं का तिच्याशीं ? माझ्याकरतां काय वाटतं तिला कोण जाणें ! मी तें समजून कां घेतलें नाहीं ?—

‘काहीं सुचत नाहीं—सरोज—सरोज—अरे, हाच शब्द विचारांच्या गर्दीतून एकदम उंच डोकावतो. मूर्तिमंत उदासीनतेचें तिचें चित्र—डोळे खोल गेले होते नाहीं तिचे ?—कशी दिसत होती ती कोण जाणे ?—पुरतें पाहिलं सुद्धां नाहीं मी तिच्याकडं. सरोज—!’

रेल्वेचें तिकीट काढून तो गाडींत केव्हां बसला—सोलापूरच्या स्टेशनवर उतरून घरीं केव्हां गेला आणि बंद असलेल्या दारासमोर उभं राहून निर्मलेला त्यानें हांक कशी मारली—त्याला अगदीं नकळत झाल्या या साऱ्या गोष्टी !

घरांत गेल्यावर त्यानें कोट काढून खुंटीवर ठेवला आणि धोतराच्या सोग्यानें वारा घेत तो खुर्चीवर बसला.

‘नाना—’ निर्मलेनें हांक मारली.

किंचित् हंसून त्यानें तिच्याकडे पाहिलें.

‘दमलास ? काय झालं—काय म्हणाले काका—आणि इतक्या तातडीनें आलास—गाडी बरी मिळाली—’

‘थोडा दमलों—काय व्हायचय—तुला मी जी गोष्ट सांगितली तीच काकांनीं निराळ्या शब्दांत मला सांगितली—कुठं राह्यचं तिथं—त्याच बेतानं काकांच्या घरांतून निघालों—’

‘१०० पैकीं १०० हं मार्क तुला—क्रमवार प्रश्नांचीं उत्तरे मुद्देसूद देणारा तूंच पहिला विद्यार्थी—कदाचित् नोबेल प्रार्हज मिळण्याचा संभव आहे यामुळं. संवय घालवूं नकोस हं—’

‘बरं बरं ! पण तूं कधीं सरोजला पाहिली होतीस कां गं ?

‘कां ?’

‘कां नव्हे, उगीच विचारलं.’

‘तरी—’

‘तरी काय ?—बरं ही मंडळी कुठं गेली ?’

‘कोण ?’

‘त्या बाई, भय्यासाहेब, डॉक्टर—’

‘त्या बाई ना ? भय्यासाहेबांच्या बरोबर गेल्यात कुठें तरी— आणि डॉक्टर दवाखान्यांत—नाना !’

निर्मलेची दृष्टि खालीं वळली. दृष्टि खालीं वळल्यावर केसांवरून हात फिरविण्याची तिची संवयच असली पाहिजे. त्याप्रमाणें ती केसांवरून हात फिरवू लागली; तिची करांगुलि बाजूलाच होती.

‘निर्मला ! त्या कैदखान्यांत तूं याच पोजमध्ये होतीस; पण माझ्या मनाला केवढा धक्का बसला त्यावेळीं—आणि निर्मला, ‘आज ! किती छान दिसतेस गं तूं ?’

‘नाना !’

‘तुला कांहीं विचारायचंय कां मला ?’ तिला कांहीं विचाराव-
याचं आहे, हें त्याला आतां समजलें.

‘तुला येथें बोलावलं मी—’

‘कां ?’

‘नाना—रागावायचा नाहीस ना तूं ?’

‘निर्मला—तुझ्या करतां मी वाटेल तें करायला तयार झालों
होतो. अझून होईन—मी माझ्या मनार्शी लहानपणापासून तुझा कलंक
धुवून टाकण्याची प्रतिज्ञा केली होती.’

‘निर्मला सांग ना ?’

‘तुला मी विचारलं नाहीं यापूर्वी आणि मनार्शीच ठरवलं—
भीति वाटते तुझी मला.’

‘निर्मला, जवळ ये माझ्या—’ तो म्हणाला आणि तिच्या डोक्या-
पाठीवरून हलका हात फिरवून तो पुढें म्हणाला, ‘निर्मला, भिऊं
नकोस.’

‘डॉक्टरांचं माझ्यावर प्रेम आहे.’ त्याला ती ज्यास्ती बिलगली.

‘निर्मला—गिरी तुझ्यावर प्रेमच करीत होता. निर्मला, तूं
कोण आहेस, कशी आहेस हें आहे कां त्यांना माहिती ? फसणार
नाहींस ना तूं ? निर्मला, तुझ्या पहिल्या आयुष्याचं भेसूर चित्र
माझ्या डोळ्यांसमोर उभं राहूं लागलं आहे. निर्मला, वर पहा
पाहूं जरा.’

‘नाना—’ तिनें जरा वर पाहिलें.—

‘आणि तुझें आहे कां त्यांच्यावर प्रेम ?’ त्यानें विचारलें. तिनें
त्यांच्यापासून किंचित् बाजूला सरून होकारार्थी मान हालविली. तो
तिच्याकडे पाहताच राहिला !

‘निर्मला, तुझ्यावर प्रेमाचा जुलूम नाही ना होत ?’

‘नाहीं, नाना.’—नाना गप्पच बसला होता.

‘प्रेम—काय प्रकार आहे कोण जाणे ? कसलं असतं हें प्रेम—
मी नव्हतो कां कुणावर प्रेम करीत—निर्मलेवर माझं किती तरी प्रेम

आहे! सरोजवर पण नव्हतं कां? सरोज! गरीब विचारी सरोज!’—
त्यानें टेबलावर डोकें टेकलें.

‘नाना, वाईट कां वाटतं तुला?’

‘निर्मला—’ हातावरनं मान किंचित् उंचावून तिरपी करीत तो बोलत होता— ‘प्रेम! मागील एक एक प्रसंग आठवले कीं भडभडून येऊ लागतं—भावना समजाऊन ध्यायची शक्ति माझ्यांत नाही आणि समजल्या तरी तिकडे बेफिकीर वृत्तीनें पहायचे—आज मला ही माझी वागण्याची रीत चैन पडूं देत नाही. निर्मला, मी आतां जगांतून नाहींसा झालों तर परमेश्वराचे किती उपकार होतील माझ्यावर! तुझी काळजी मिटली; तूं आतां सुखांत राहूं शकशील!’

काय झालं? माझं चुकलं कां—मी चुकलों कां? तुला विचारलं नाहीं, अपराध झाला कां माझा? नाना, मी शपथ—पूर्वक सांगते, तुला हें पटत नसेल तर मी माझा इष्ट सोडून द्यावयाला तयार आहे, तुझ्या सुखाकरतां—’

‘निर्मले, तसं नव्हे तें. मी उपरोधिक बोलत नाहीं. सरोज, माझ्या डोळ्यापुढें सारखी उभी रहात आहे. तुला माहीत नाहीं ती—सरोज—’ असें म्हणून त्यानें आपलें डोकें पुन्हा टेबलावर टेकलें.

‘इतकं विव्दळ व्हायला काय झालं?’ ती म्हणाली. ‘फार विचार करूं नये.’ ती पुढें म्हणाली.

‘रहावत नाहीं अगदीं. मी कोणाचा बळी तर घेत नाहींना, असं वाटायला लागलं आहे मला.’

‘जरा विश्रांति घे. वाच कांहीं तरी, नाहीं तर श्लोप घे. वाटेच्या श्रमांनीं दमला असशील—श्लोप येईल तुला—कांहीं खाणं पिणं—देऊं कां कांहीं करून?’

‘किती एकदम प्रश्न विचारतेस निर्मले—अशा स्थितीतसुद्धां ह्मं येतं तुझ्या असल्या प्रश्नांजलीनं—’

‘मग हांसना—हं! पाहूं कसं हंसतोस तें. नाना, हांसना—’ कसें तरी तो थोडेसें हंसला.

‘निर्मला, तुझ्या लग्नाच्या गोष्टी बोलूंद आपण—म्हणजे कदाचित् विसर पडेल.’

‘हं—’ बोलण्यासारखं काय होतं? कांहीं नव्हतंच म्हणून तिने नुसतं त्याला बरं वाटावं म्हणून ‘हं’ केलं.

‘उद्यां तुझं लग्न होणार—नर्सची डॉक्टरीण होणार तू—निर्मले, मला तुझ्या या एकंदर प्रगतीबद्दल किती आनंद होतो. निर्मला, डॉक्टरांचे केवढे उपकार माझ्यावर होणार आहेत यामुळे—मी तुझी मुलं खेळवायला त्यांच्या घरी नोकर म्हणून राहिलों तरीसुद्धा त्यांचे उपकार फिटणार नाहीत.’

इतक्यांत डॉक्टरहि तेथे हजर झाले.

‘काकांच काय होतं काम?’ आल्याबरोबर त्यांनीं विचारले.

अन्नमच्या जीवनाची कथा सांगितली त्यांनीं मला—फार विचित्र आहे ती. ती ऐकल्यावर ‘कदाचित्—’ कोणाच्या सुखांत कसं विरजण पडेल तें सांगतां येत नाही.’ हें शेवटचें वाक्य ऐकल्यावर निर्मला कांहीं तरी काम काढून बाहेर निघून गेली. ती निघून गेल्यावर मोहन पूर्वीचा विषय बाजूला टाकून म्हणाला.

‘नाना, मी निर्मलेशीं लग्न करायचं ठरवलं आहे. त्याला तुमची संमति पाहिजे फक्त.’

‘माझी?’

‘होय तुमचीच—तिचं असं दुसरं कोण आहे?’

‘त्यामुळे कांहीं घोटाले—तुमच्या घरी—’

‘छे, छे—त्याची काळजी नकोच—’

‘माझी कांहीं हरकत नाही.’

‘तुम्हाला कसं विचारावं या विचारांत मी होतो; पण चटकन् आपलं विचारून टाकावं म्हटलं.’

‘डॉक्टर, याबद्दल मी फार आभारी आहे आणि जन्मोजन्मी मी या तुमच्या कृत्याबद्दल तुमच्याशीं कृतज्ञ राहिलों तरी हे तुमचे उप-

कार फिटले जाणार नाहीत. निर्मला सुखी होणार ही कल्पनाच मला किती सुख देत आहे याची कल्पना कोणालाच करता येणार नाही. तुमची माझी फक्त अमिराबादला ओळख झाली तेवढीच. त्या तेवढ्या ओळखीवरच मी निर्मलाला तुमच्या हवाली केली आणि निघून गेलों. माझी खात्री होती डॉक्टर की तिच्या आयुष्याचं ज्यामुळं चांगलं होईल असंच तुम्ही कराल—उपकार—'

‘नाना, पुरे आता. पुष्कळ झाली स्तुति. नुसत्या भावनेची ही कामं नसतात. मी तुम्हाला पूर्वीपासून ओळखतो. भावनेला कर्तव्याची जोड असल्याशिवाय आयुष्यांत सुख नाही मिळत. मनाचं समाधान नाही होत. तेंच तुम्ही केलंत नाना, म्हणून निर्मला या परिस्थितीत दिसत आहे आज.’

‘पण यांत मी काय केलं ? तिने तुम्हाला सांगितली असेल हकीगत— धवलपुराहून ती गेल्यानंतर मला ज्या अवस्थेत ती अकस्मात भेटली, त्यावेळी मी तिच्याविषयी किती विटलो होतो—चिडलो होतो ! भावनेच्या आहारीच जाऊन तिला तशीच तिथे ठेवून मी निघालो होतो ना ? तिला व्यवस्थित मार्गाला लावलीत तुम्ही—’

‘तुमचा हा विनय आहे. माझाहि विनय आहे. तेव्हां विनयाने आपण एकमेकांना ज्यास्त ज्यास्त श्रेय देत बसणार—तें संपणार नाही कधीच—तिला ज्या वेळी तुम्ही इथें माझ्याकडे सोपविळी, त्याच वेळी माझें तिच्याविषयीचं कर्तव्य काय आहे हें मी समजलों. तुमच्याविषयी अमिराबादला असतांना मी अनेक बातम्या ऐकल्या होत्या आणि अशा मनुष्यावर सरोज प्रेम करते हें पाहून मी तिच्यावर चिडलोहि होतो; परंतु प्रेमी माणसांच्या शब्दकोशांतील प्रेम कांही निराळंच असतं. त्याला ते बरेचसें मोठें नांव देतात—त्याविरुद्ध जरा बोललं की, त्यांच्या भावना दुखावतात; म्हणून मी कांही स्पष्ट बोललो नाहीं,—पण त्या दिवशीं तुम्ही माझ्याकडे आलांत आणि हिच्याविषयीं दोन शब्द सांगितलेत, त्या वेळीं तुमच्या हृदयाची मला ओळख पटली. नाना, पण मला आतां जरा वाईट वाटतं तें हेंच की, परवां मी धवलपुराळा गेलों

त्या वेळीं सरोजजवळ तुमच्या आयुष्याचा निर्मलेच्या बाबतीत उलगाडा केला नाही; अर्थात् तुम्ही मला तसंच सांगितलं होतं— पण आतां वाटतं या बाबतीत कांहीं बोललो असतो तर तुम्हांलाहि कांहीं वाटलं नसतं. ती बिचारी अगदीं खंगत चालली आहे. '

नाना काय बोलणार ? मोहन जें जें बोलेल तेवढें ऐकून घेत तो स्वस्थ बसला होता.

‘नाना—’ मोहननें पुढें बोलण्यास सुरुवात केली. इतक्यांत भय्यासाहेब आणि मंदेला बरोबर घेऊन निर्मला आली.

‘नाना ! संभाळ तुझे हे भय्यासाहेब आणि डॉक्टर, संभाळाहो तुमची ही मंदा—’ निर्मला म्हणाली.

‘भय्यासाहेब कां ? झाला तुमचा पुनर्विवाह ?’

‘जरा नीट बोलावं कीं,—पुनर्विवाह म्हणजे काय माहिती आहे कां ?’

‘हें पहा आतांपासूनच नको माझ्यावर तुम्ही ताबेदारी ?’

‘म्हणजे काय ?—काय लग्न विग्र ठरलं कीं काय तुमचं ?’ मंदा म्हणाली.

‘आणि नाना कां गप्प बसलेत ?’ भय्यासाहेब मध्येच म्हणाले.

‘छे ! आतांपर्यंत आम्ही बोलतं होतो किती तरी ?’ नाना मोहनकडे हात दाखवीत म्हणाला.

‘आतां आम्ही कुठें तरी प्लेझर-ट्रिपला जाणार आहोत—’ मंदा म्हणाली.

‘आम्ही म्हणजे ?’ मोहननें विचारलें.

‘मी आणि भय्यासाहेब. ’ मंदेनें उत्तर दिलें.

‘आणि आम्ही ?’ मोहननें विचारलें.

‘तुम्ही कोण ?’ मंदेनें उलट प्रश्न केला.

‘मी, निर्मला आणि नाना. चालेल ना आलों तर ?’

‘मला नाही कुठें जावसं वाटत. जायचं तरी कुठें ?’ नाना उदासीनतेनें म्हणाला.

‘ धवलपूरलाच जायचं. दुसरं कुठें ? ’ मंदा म्हणाली.

धवलपूरचं नांव ऐकतांच नानानें आपली संमत्ति दर्शविली आणि तिसरे दिवशीं निघण्याचे त्यांचे नक्की झाले. इतक्यांत मोहनच्या नांवाची एक तार आली. त्या तारेंत—

मोहनला अतिशय जरूरीच्या कामासाठीं धवलपूरच्या हॉस्पिटल-मध्ये ताबडतोब बोलावल्याचा मजकूर होता. त्यामुळें त्यानें आपण पुढें जावयाचें ठरवून बाकीच्यांना मागून ठरलेल्या दिवशीं यावयास सांगितलें.

२८

दूर दूर किती तरी, एक तारका परी !

आतां कुठें आहे ती तारका ? पदच्युत झाली ती—स्थानभ्रष्ट झाली ती काय पाप केलं होतं तिनं ?

भावना—आशेची भावना—जी जीव जगविते—मरणान्या जीवाचं जीवन होते. त्या भावनेचे घोट घेत घेत जीव जगतो, आणि तिला जगविण्याकरतां जीवाला जगावं लागतं. हाडाचीं काडं होईपर्यंत आशा आणि जीव जगतो, हृदयाच्या सापळ्यांत जीवाला विलगून आशा रहाते; पण सापळ्यांत कोंडमारा झालेला जीव आशेपासून अलग होऊं लागतो. आशेचा आधार सुटूं लागतो. त्यामुळें आशा स्थानभ्रष्ट होते—पदच्युत होते—पण मग जीवाचं काय होतं ?

आशा आणि जीव हीं एकमेकांचीं आकर्षणें आहेत. आशा दासळली कीं जीव जगत नाही. जीवावसानानंतर सुद्धां आशा रहाते

म्हणतात तें कसें कोण जाणें ! शुद्ध स्वरूपांत मन आशेचीं किरणें ओळखत नाहीं. त्याला आकाशांतली तारका दिसते. ती आशेची तारकाच जीवाला जगवीत आहे असें तें मानतें. आणि आशा ढासळली कीं ती दूरची तारका कोसळली असें तें म्हणतें.

‘ दूर दूर किती तरी, एक तारका परी । ’ सरोज बडबडत होती. कशी दिसेल आज ती तुम्हांला ! आशेनें पाजलेलें अमृत (!) पिऊन ती कॉटवर पडली होती. आशेच्या उपकाराची फेड करण्याच्या बुद्धीनेंच जणूं ती आशेला जगवीत होती. तिनें डोळे मिटले होते; पण पापण्याआडून दिसणारे तिच्या डोळ्याचे गर्भ आज दिसत नव्हते. खोल गेले होते तिचे डोळे. हंसतांना तिच्या गालांना जिथें लहानशी खळी पडे तिथें आज खळगे निर्माण झाले होते. छे ! नकोच तें भेसूर वर्णन. आशेनें जगविलेला हा एक जीव आहे इतकेंच पुरे.

‘ सुटणार आहेना मी या संकटांतून ! सुद्धं कशी ! एकच शब्द बोलला असतां तर—माणसाला राग येत नाहीं असें नाही; पण इतकं रागावणं चांगलं कां ! ’ तिची बडबड चालूं होती.

डॉ. मोहन जवळच होते.

‘ डॉक्टर—’ काकांच्या डोळ्यांतून आंसवें ओघळूं लागली होती.

‘ काका, घाबरूं नका—तिच सगळें अंग भाजलं आहेना ! अशीच डलघाल चालायची. तुम्ही आणि काकू आतां येथें नका बसूं. तुम्हाला बसवायचं नाही, पहावायचं नाही. मी इथेंच आहे कीं ! आणि नाना लाहि बोलावला आहे. तोहि येईल आतां. जा तुम्ही. बरं वाटेल तिला. ’ मोहननें सांगितलें. सरोजचें लक्ष कोणाकडेहि नव्हतें. ती कुठें पडात होती आणि कसला विचार करीत होती याचा कुणाला पत्ताच नव्हता.

‘ दुसरीकडे काय चैन पडणार आहे मला ! ’ काका म्हणाले.

‘ तें खरं; पण तुम्ही जावं अशी माझी इच्छा आहे. काकू रडूं नका बरं, वाटेल बरं तिला ! जरा वेळ हें असं चालायचंच ! जा पाहू.

त्या शेजारच्या खोलीत जाऊन बसा. या वेळीं तिच्याजवळ माणसं असणं भेयस्कर नाही. तिला मानसिक त्रास फार झाला आहे. आणि त्याकरतांच मी तुम्हांला जरा बाहेर जावयास सांगतो आहे. 'डॉक्टरांनी कशी तरी त्यांची समजूत घातली. काका—काकू निघून गेल्यावर—मोहननें हाक मारली. 'सरोज—'

पण तिचं लक्ष होतं कुठं कोणाच्या बोलण्याकडे. तिचे विचार चालूच होते. विचाराचे प्रतीक म्हणजे भाषा—ती अस्फुट बोलत होती.

'नाना—ही शेवटची घटका—मुहूर्तघटका आहे ही—घटका भरली....., कसं बोलावं तुला ? कोणची हाक मारूं ? काय झालंय कोण जाणें ? या शेवटच्या घटकेला जरी 'तू माझी आहेस' असं म्हणून गेलास—तरी—तरी किती बरं वाटेल मला ! अजून कसा नाहीं आलास ? त्या दिवशीं तुला आहो—जाहो म्हटलं—रागावलास कीं—म्हणून आतां तरी माझ्याकडून अपमान होत नाहीं ना तुझा ? काकांच्याकडे येऊन माझ्याशीं एक शब्दहि नाहीं बोललास काल ! काय मी पाप केलं आहे रे ! आणि झालं असल्यास त्याचं प्रायश्चित्तहि लवकर घेण्याचा प्रयत्न करूनहि घेतां येत नाहीं. एकदां ये—भेट मला—अगदीं कडकडून—नाना—!'

तिच्या कंठांतून अगदीं आर्त स्वर निघूं लागला. ती बेशुद्ध होते कीं काय अशी भीति मोहनला वाटूं लागली. म्हणून त्यानें तिला पुन्हां हांक मारली.

'कोण नाना ?' ती म्हणाली.

'येईल हं आतां तो—' मोहन म्हणाला.

'अजून कां नाहीं आला ?'

'पण आतां कसं वाटतं तुला ?'

'भलतंच या वेळेला नका मला विचारूं ? मला काय झालंय ? तो कां नाहीं आला अजून तें सांगा. बाकी येणार तरी कसा ? त्याला काय माहीत असणार. आणि असलं तरी त्यांनीं कां यावं ?'

'सरोज—सरोज—' ती अगदीं स्तब्ध झाली होती. त्याचे हांकेला

तिनें कसलीहि हालचाल केली नाही. 'सरोज' त्यानें पुन्हां हांक मारली.

‘सरोज, नाना आला.’

‘नाना-नाना-कुठे आहे तो. मला दिसत नाही. फसवूं नका मला.’

नाना, मंदा, निर्मला, भय्यासाहेब वगैरे मंडळी त्याच वेळेला दवाखान्यांत तिच्या वॉर्डमध्ये येऊन दाखल झाली होती.

‘आणि हीं इतकीं माणसं कशाला आलीं आहेत-त्यांचं काय काम आहे ? सरला आली आहे कां ? ती तेवढी नाही दिसत.’ एकदम भाषावेग तिला सहन होईना. ती जरा थांबून म्हणाली. ‘माझी या बांच्याशी ओळख करून.’

‘आपलीच माणसं आहेत हीं सगळीं.--निर्मला आली आहे.’ मोहन म्हणाला.

‘निर्मला-निर्मला आणि नाना-कुठे आहे ती ?’

‘सरोज, ही पहा निर्मला.’

सरोजला केव्हां भेटेन असें नानाला झालें होतें. परंतु ती अत्यंत आजारी असल्यामुळें तिला एकदम भेटल्यास कांहीं तरी विपरीत परिणाम होईल या भीतीनें तो ह्या वेळपर्यंत कांहीं बोललाच नाही; परंतु आतां ती जरा बरी आहे असें त्याला वाटल्यामुळें तो निर्मलेला तिला दाखविण्याकरितां जरा पुढें सरला. निर्मलेकडे सरोजनें एकदां पाहिलें आणि एक दीर्घ निश्वास सोडून ती म्हणाली, ‘निर्मला बरं आहे ना आतां ?’

‘सरोज, मला ओळखतां तुम्ही ?’

‘हो गं बाई ! चांगली ओळखते. नाना, तूं याच्यापूर्वी, याबास असें सारखें वाटत होतें मला. आणि आतां आलास तर मला आनंद कां होत नाही ? आनंद होण्याचीं इंद्रियें तर काळ्या आगीत जळून नाहीं ना गेलीं ? रुक्ष वाटतं—’

‘ सरोज, किती बोलतेस गं!—फार बोलूं नये आभाज्यांनीं—’ बोलतां बोलतां तो तिच्याजवळ बसला. तिचे हात त्यानें आपल्या हातांत घेतां-क्षणींच त्याचे अंग थरारलें.

‘ नाना—आतां काय एखादा क्षण राहिला असेल. तेवढ्या वेळांत नको बोलूं तर काय करूं—परमेश्वरानें माझ्या नानाशीं शेवटच्या घटकेला तरी पुष्कळ बोलण्याकरतांच मला शुद्धीवर ठेवलं आहे—’

‘ सरोज —’

‘ नाना! निर्मला बरी आहे ना—’

‘ बरी आहे ती सरोज, पण तूं आतां स्वस्थ पड ना जरा. ’

‘ नाना, त्याकरतांच तर मी दवाखान्यांत आले आहे—’

‘ असें बोलूं नये! ’

‘ बोलावं तरी कसं रे— ’ ती चिडल्या सारखी झाली.

‘ बरं बोल—तुला बोलवेल तितकं! ’

‘ निर्मला कुठें आहे रे—’

निर्मला तिच्याजवळ आली. सरोजनें तिला आपल्या काँटवर बसवून घेतलें.

‘ निर्मला, नानाला नीट संभाळायचं बरकां—भित्रा आहे तो फार—’

‘ हें काय असलं बोलतां—’

‘ सगळीजणं असं काय छळतां मला—बोलूं कां देत नाहीं—’ ती अतिशयच त्रासली होती. तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले.

‘ सरोज—’ नानानें तिच्या डोळ्याचे पाणी पुसलें. ‘ त्रास नको गं करून घेऊस—बोल—बोल माझ्याशीं— ’ असें म्हणून तिला बोलण्याचा त्रास होऊं नये म्हणून तो तिच्या कानाजवळ आणखी सरकला.

‘ नाना—कितीरे तूं चांगला आहेस—’ त्याचे दोन्ही हात घट्ट धरून तिनें आपल्या हृदयाशीं दाबले.

‘ नाना—’ आणि ते तिचे शेवटचेच शब्द !

—आमचीं पुस्तकें—

१ आजचें स्वराज्य ले. वा. ना. जोशी B. A., B. T....	०—६—०
२ काम आणि कामिनी ले. कु. प्रेमा कंटक	२—८—०
३ जीवन-प्रकाशन ले. साने गुरुजी	०—२—०
४ सीता-स्वयंवर ले. प्रो. द. सी. पंगु एम्. ए. ...	२—८—०
५ पूजन ले. वि. स. खांडेकर	१—८—०
६ करवीराच्या कळ्या	१—४—०
७ मावळता चंद्र ले. बा. भ. बोरकर	१—४—०
८ पुष्पपराग ले. कु. कुमुदिनी प्रभावळकर B. A.	१—४—०
९ बेसूर संगीत ,, ...	१—४—०
१० भडकत्या ज्वाला अर्थात् आगामी महायुद्ध ले. श्री. रा. पोतनीस, M. A., LL. B.	१—८—०
११ साम्राज्य व स्वराज्य ले. दा. न. शिखरे M. A.	१—०—०
१२ विवाहानंतर ले. प. स. देसाई	१—८—०
१३ महात्मा की मोहात्मा अनु. वि. वि. दीक्षित M. A....	२—८—०
१४ उमज पडेल तर ले. ना. ह. आपटे	१—८—०
१५ बाभळवनांत ले. शामराव ओक	१—४—०
१६ पिशाच-प्रेम ले. प. स. देसाई	१—४—०
१७ बालमुद्दद ले. गो. रा. चोळकर बी. ए., बी. टी. ...	०—१२—०
१८ रबरी फुगे. ले. श्री. रा. बा. शेवडे, B. A	०—३—६

— महाराष्ट्र ग्रंथभांडार, कोल्हापूर —

